

Azərbaycan Hüquq Jurnalı

**№1-2024
ISSN 1810-9055
DOI: 10.61638/AZLAWJL**

Baş redaktor:

Əmir Əliyev (Bakı, Azərbaycan)

Baş redaktorun müavini:

Pərvanə Bayramova (Bakı, Azərbaycan)

Redaksiya Heyətinin sədri:

Turqay Hüseynov (Bakı, Azərbaycan)

Redaksiya Heyətinin üzvləri:

Məsumə Məlikova (Bakı, Azərbaycan)

Rüstəm Məmmədov (Bakı, Azərbaycan)

Nizami Səfərov (Bakı, Azərbaycan)

Əli Rzayev (Bakı, Azərbaycan)

İbrahim Quliyev (Bakı, Azərbaycan)

Kamil Səlimov (Bakı, Azərbaycan)

Şəhla Səmədova (Bakı, Azərbaycan)

Əfsər Sadıqov (Bakı, Azərbaycan)

Mayis Əliyev (Bakı, Azərbaycan)

Firuzə Abbasova (Bakı, Azərbaycan)

Ziyafət Əsgərov (Bakı, Azərbaycan)

Zaur Əliyev (Bakı, Azərbaycan)

Şükür Yusifov (Bakı, Azərbaycan)

Əlizadə Məmmədov (Bakı, Azərbaycan)

Əsmər Əliyeva (Bakı, Azərbaycan)

Fethi Gedikli (İstanbul, Türkiyə)

Cavid Abdullazadə (Ankara, Türkiyə)

Adel Abdullin (Kazan, Rusiya Federasiyası)

Elvin Teymurov (Moskva, Rusiya Federasiyası)

Viktoriya Romanova (Moskva, Rusiya Federasiyası)

Yuri Boşitski (Kiyev, Ukrayna)

Oleksandr Merejko (Kiyev, Ukrayna)

Azər Əliyev (Halle-Wittenberg, Almaniya)

Florian Riehl (Vürzburg, Almaniya)

Tamara Zarandia (Tbilisi, Gürcüstan)

Daulet Baydeldinov (Alma-Ata, Qazaxıstan)

Tomas Davilius (Vilnius, Litva)

Məsul katib:

Şahin Məmmədrzalı (Bakı, Azərbaycan)

Bu jurnal 2002-2012-ci illər ərzində gənc alim Elçin Qarabalovun redaktorluğu altında dərc edilmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının elmi nəticələrin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir. 2018-ci ildən jurnalın fəaliyyəti Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin təşəbbüsü ilə davam etdirilir. Məqsəd Azərbaycan hüquq elminin inkişafına töhfə vermək və onun beynəlxalq müstəvidə tanınmasına nail olmaqdır.

©**Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq fakültəsi, 2024**

MÜNDƏRİCAT

KONSTITUSİYA HÜQUQU

Sahil Hüseynov

YERLİ ÖZÜNÜİDARƏ İDEYASININ KONSTITUSİON TƏBİƏTİ VƏ AVROPA XARTİYASININ “DENONS” PROBLEMLƏRİ 5

Nailə Qəhrəmanova

YERLİ ÖZÜNÜİDARƏETMƏ SİSTEMİNDƏ HAKİMİYYƏTİN MƏRKƏZSİZLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏSİ 16

Kəmalə Mehdiyeva

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KONSTITUSİYA MƏHKƏMƏSİ PLENUMUNUN 2023-CÜ İL 28 DEKABR TARİXLİ QƏRARI İLƏ BAĞLI ELMİ MÜLAHİZƏ 27

ƏMƏK HÜQUQU

Azər Rəhimov

ƏMƏK MÜBAHİSƏLƏRİNİN HƏLLİNDƏ MEDIASIYANIN ƏHƏMİYYƏTİ 37

ƏQLİ MÜLKİYYƏT HÜQUQU

Aydan Məmmədova

ƏQLİ MÜLKİYYƏT HÜQUQLARININ CİNAYƏT HÜQUQİ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ FRANSA QANUNVERİCİLİYİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ 45

Məryəm Orucova

RƏQƏMSAL MƏKANDA MÜƏLLİF HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI QANUNVERİCİLİYİNİN İNKİŞAF TENDENSİYASI 57

İNZİBATİ HÜQUQ

Elvin Əliyev

CƏNUBİ AVROPA ÖLKƏLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MİQRASIYA PROSESLƏRİNİN NİZAMLANMASI MƏSƏLƏLƏRİ 64

İNSAN HÜQUQLARI

Səadət Novruzova

İNSAN HÜQUQLARI XARTİYASININ İNSAN HÜQUQLARI ÜZRƏ AVROPA MƏHKƏMƏSİNİN PRESEDENT HÜQUQUNA TƏSİRİNƏ DAİR 76

<i>Mələkxanım Rəhimova</i>	
AFRİKA REGIONUNDA LAYİQLİ HƏYAT HÜQUQUNUN NORMATİV TƏSBİTİ VƏ MƏHKƏMƏ TƏCRÜBƏSİ	84

<i>Siyavuş Bağirov</i>	
XALQLARIN ÖZ MÜQƏDDƏRATINI TƏYİN ETMƏSİ PROBLEMİ İŞİ-ĞINDA “XALQ” ANLAYIŞINA TƏKLİF EDİLƏN YENİ YANAŞMA	95

TİBB HÜQUQU

<i>Mətin Əlili</i>	
BEYNƏLXALQ MÜSTƏVİDƏ YOLUXUCU XƏSTƏLİKLƏRLƏ MÜBƏRİZƏNİN HÜQUQİ ƏSASLARI	113

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

<i>Mehriban Eyyubova</i>	
BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARININ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNƏ İMPLEMENTASIYASININ NƏZƏRİ VƏ PRAKTİK ASPEKTLƏRİ	126

<i>Fatimə Hüseynova</i>	
SƏHİYYƏ SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARININ MİLLİ HÜQUQDA REALİZƏSİ İLƏ BAĞLI YARANAN MÜBAHİSƏLƏRİN HƏLLİNİN BEYNƏLXALQ MƏHKƏMƏ MEXANİZMLƏRİ	138

KONSTITUSIYA HÜQUQU

YERLİ ÖZÜNÜİDARƏ İDEYASININ KONSTITUSION TƏBİƏTİ VƏ AVROPA XARTİYASININ “DENONS” PROBLEMLƏRİ

SAHİL HÜSEYNOV*

Annotasiya

Tədqiqat yerli özünüidarə ideyasının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə təsbit edilməsi və Avropa Xartiyasının “Denons” adlanan normasının qiymətləndirilməsi problemlərinə həsr edilir. Yerli özünüidarə prinsipinin Konstitusiyada zənn edilməsi, Avropa Xartiyasında nəzərdə tutulmayan hüquqi konstruksiyların (“əhalinin özünüidareetmə üsulu”, “əhali qrupunun öz müqəddəratını həll etmək hüququ”) konstitusion mexanizmlərlə əlaqələndirilməsi məsələləri nəzərdən keçirilir. Avropa Şurasının üzv dövlətlə (Rusiya Federasiyası ilə) bağlanmış Xartiyanın ləğv edilməsi barədə qərarının legitimliyini təmin edən müddəanın Xartiyanın 17-ci maddəsinə əlavə edilməsi barədə təklif əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: yerli özünüidarə, “Denons” norması, Konstitusiya, Avropa Yerli Özünüidarə Xartiyası, “azad icma” nəzəriyyəsi, əhalinin özünüidareetmə üsulu.

I. Giriş

Yerli özünüidarə ideologiyasının həyata keçirilməsinin zəruri şərtlərindən biri Avropa Şurası üzv dövlətləri tərəfindən “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasına uyğun yerli özünüidarəyə dair milli qanunvericiliyin yaradılmasıdır. “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun (2 iyul 1999-cu il) 7-ci maddəsinə uyğun olaraq yerli özünüidarəyə dair qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından və qanunlarından, Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının aktlarından (Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə həm də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasından və qanunlarından, Naxçıvan Muxtar Respublikası müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının aktlarından) ibarətdir.

Konstitusiyanın normaları Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarəni tənzimləyən hüquq normaları içərisində mühüm yer tutur. Yerli özünüidarə ideyalarını, Konstitusiyanın yerli özünüidarənin siyasi-hüquqi təbiətini müəyyən edən, vətəndaşların yerli özünüidarə sahəsində əsas hüquqlarını təsbit edən, yerli özünüidarə orqanlarının hüquqi statusunun əsaslarını və onların dövlət hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyən hüquqi normalarının autentik izahının köməyi ilə öyrənmək mümkündür [16, s. 63].

“Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasının 2-ci maddəsinə uyğun olaraq yerli özünüidarə prinsipi ölkə qanunvericiliyində və imkan daxilində ölkənin konstitusiyasında təsbit olunmalıdır. Yerli özünüidarə orqanlarının istənilən demokratik quruluş əsaslarından birini təşkil etməsi Xartiyanın preambulasında təsbit edilmişdir ki, bu da yerli özünüidarə ideyasının onu imzalayan dövlətin konstitusiyasının mətnində əks etdirilməsini zəruri edir. Yerli özünüidarə-

* Hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, Milli Aviasiya Akademiyası, sahilhuseynov@naa.edu.az

nin konstitusion quruluşun əsaslarından biri kimi tanınması xalqın suverenliyi prinsipi ilə bağlıdır.

II. “Denons” probleminin təhlili

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 2-ci maddəsinin I hissəsində göstərilir ki, sərbəst və müstəqil öz müqəddəratını həll etmək və öz idarəetmə formasını müəyyən etmək Azərbaycan xalqının suveren hüququdur. Maddənin ikinci hissəsində Azərbaycan xalqının öz suveren hüququnu bilavasitə ümum-xalq səsverməsi - referendum və ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, gizli və şəxsi səsvermə yolu ilə seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirilməsinə dair norma təsbit edilir [6].

Tədqiqatın konstitusion normanın təhlili əsasında aparılmasının məqsədi yerli özünüidarə ideyasının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında tanınmasını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Əsas Qanunun xalqın suverenliyini təsbit edən 2-ci maddəsinin məzmununda yerli özünüidarə ideyasının təsdiq edilməsi ilə bağlı məsələnin aydınlaşdırılması zəruridir. Aydındır ki, məsələnin bu istiqamətdə araşdırılması üçün Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhinə həsr olunmuş tədqiqat işlərinə, dərsliklərə, elmi məqalələrə nəzər salmaq lazımdır.

Z.A.Əsgərov müəllifi olduğu “Konstitusiya hüququ” adlanan dərslikdə xalqın suverenliyinin məzmununun Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 2-ci maddəsi ilə təsbit edilməsi, suverenlik hüququnun xalqın seçdiyi nümayəndələr tərəfindən qanunverici orqan - parlament vasitəsilə həyata keçirilməsinə dair müddəalar əsaslandırmışdır [2, s. 71-72].

Hüquqşünas İ.M.Cəfərov tərəfindən qısa fasilələrlə təqdim edilən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhində göstərilir ki, referendum və azad seçkilər xalq hakimiyyətinin birbaşa təzahürüdür və azad seçkilər vasitəsilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə seçkilər keçirilir, yerli özünüidarə orqanları formalaşır, ölkənin prezidenti seçilir [7, s. 32-33].

S.Yusifov, V.İsmayılov, A.Hüseyn tərəfindən elmi ictimaiyyətə təqdim edilən “Yerli özünüidarəetmə. Hüquqi və maliyyə əsasları” adlı dərs vəsaitinin mətnində yerli özünüidarəetmənin maliyyə əsasları, müxtəlif ölkələrdə yerli özünüidarəetmə orqanları və maliyyə əsasları, habelə Azərbaycanda yerli özünüidarəetmənin əsaslarının şərhini verilmişdir. Kitabda göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarəetmə orqanları olan bələdiyyələr haqqında müddəalar öz əksini ilk dəfə 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının dördüncü bölməsində tapmışdır. Yerli özünüidarəetməyə həsr edilmiş bu bölmədə bələdiyyələrin işinin təşkili, səlahiyyətləri, qərarların icrasına və müstəqilliyinin təminatına dair müddəalar (142-146-cı maddələr) əks olunmuşdur [27, s. 169].

Q.Xəlilov “Yerli özünüidarəetmə və onun özünütəyinatmə məzmunu” mövzusunda həsr edilmiş məqalədə təsdiq edir ki, yerli özünüidarəetmə anlayışı özünüidarəetmə kompleks və çoxistiqamətli əhəmiyyət kəsb etsə də və onun tədqiqində müxtəlif yanaşmalar mövcud olsa da, yerli özünüidarəetməyə:

- a) konstitusion quruluşun əsaslarından biri kimi;
- b) yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllində əhəlinin müstəqil hərəkət etmək hüququ;
- c) xalq hakimiyyətinin forması;
- d) özünütəyinetmə üsulu kimi baxıla bilər [9].

İnternet səhifəsində “Yerli özünüidarəetmə sistemi” mövzusunda işıqlandırılan müəhazirə mətnində qeyd edilir ki, 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi - referendum yolu ilə müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasında dövlətin ali hüquq və iqtisadi sistemini müəyyənləşdirilərək Konstitusiyada yerli özünüidarəetmə sistemi kimi bələdiyyələrin fəaliyyət göstərməsinin hüquqi əsasları ilə öz qanuni ifadəsini tapdı. Konstitusiyada yerli özünüidarəetmənin təşkil bələdiyyənin işinin təşkil (bələdiyyənin) səlahiyyətləri, bələdiyyə aktları və bələdiyyələrin müstəqilliyinin təminatı məsələləri hərtərəfli və tam əhatə edilərək əsaslandırılırdı [23].

Azərbaycanda yerli özünüidarə ideyalarının realizəsi ilə bağlı problemlərin aktuallığı dissertasiya tədqiqatlarının aparılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hüquqşünas Ə.Q.Salahzadə yerli özünüidarə sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının milli qanunvericilikdə implementasiyası ilə bağlı təqdim etdiyi dissertasiya işində yerli özünüidarəyə xas olan aşağıdakı cəhətlərə diqqət ayırır:

- 1) yerli özünüidarə hüquq və real imkan kimi tanınır;
- 2) yerli özünüidarə vətəndaşların yerli əhəmiyyətli məsələləri həll etmək üçün fəaliyyətdir;
- 3) yerli özünüidarə xalq hakimiyyətinin forması - xalqın ona məxsus hakimiyyəti həyata keçirmək üsuludur;
- 4) yerli özünüidarə dövlət idarəçiliyi ilə yanaşı mövcud olan sosial idarəçiliyinin növlərindən biridir;
- 5) yerli özünüidarə konstitusiya quruluşunun əsaslarından biridir [12, s. 4].

Z.F.Əliyevin fikrincə, yerli özünüidarəetmə fəaliyyət forması olmaqla, o, yerli əhəmiyyətli məsələlərin və ya ayrı-ayrı dövlət səlahiyyətlərinin icrası ilə əlaqədar spesifik idarəetmə fəaliyyəti kimi başa düşülür. Bu fəaliyyətin xarakterik cəhəti onun icra və sərəncamverici başlanğıclara yanaşması ilə səciyyəli və burada fərqləndirici əlamət subordinasiya payının nisbi olaraq aşağı düşməsi və bu fəaliyyətin iştirakçıları arasında koordinasiya və qarşılıqlı fəaliyyət münasibətinin yüksəlməsi ilə müşahidə olunur [1, s. 15].

H.S.Qurbanov, Y.N.Balakışiyeva, Ş.Q.Hüseynova bələdiyyə hüququnun mənbəyi kimi Konstitusiyanı təhlil edərək ümumi xarakterli və sırf bələdiyyəyə aid normaların fərqləndirilməsinin zəruriliyini, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını təsbit edən, onların müdafiəsinə təminat verən və dövlət hakimiyyətinin təşkilinin əsaslarını müəyyən edən normaların ümumi xarakterli normalara aid edilməsinin məqsədəuyğunluğunu etiraf edirlər və Konstitusiyanın 2-ci maddəsinin II hissəsinə istinad edərək qeyd edirlər ki, Azərbaycan xalqı öz suveren hüququnu bilavasitə ümumxalq səsverməsi - referendum və ümumi,

bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, gizli və şəxsi səsvermə yolu ilə seçilmiş nümayəndələr vasitəsilə həyata keçirir [6, s. 23-24].

Avropa Yerli Özünüidarə Xartiyasının yerli özünüidarə ideyasının onu imzalayan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit edilməsi ilə bağlı məsələnin aydınlaşdırılması məqsədilə Azərbaycan alimlərinin bələdiyyə hüququnun yaranması və inkişafı problemlərinə həsr olunan əsərlərində Əsas Qanunun xalqın suveren hüququnu təsbit edən 2-ci maddəsi ilə əlaqədar olaraq irəli sürülən elmi-praktiki əhəmiyyətli müddəaların müqayisəli təhlilini aşağıdakı nəticələrlə ümumiləşdirmək mümkündür.

Azərbaycanlı hüquqşünasların yerli özünüidarənin konstitusion quruluşun əsaslarından biri olması barədə irəli sürükləri müddəanın Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Xalqın suverenliyi” adlanan 2-ci maddəsi ilə əlaqəliyi həmin maddənin mətninin şərhilə tam təsdiq edilmir. Çünki həmin maddənin xalqın suveren hüququnun bilavasitə referendum və seçki hüququ əsasında seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirilməsinə dair norması xalqın hakimiyyətinin dövlət hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarə orqanları vasitəsilə həyata keçirilməsi kimi təşkilati-hüquqi formalarını yalnız zənn edilmə qaydasında tənzimləyən yurisdiksiya hesab edilə bilər. Məlumdur ki, sosial elmlərin metodu kimi tətbiq edilən zənn etmə cəmiyyətin və insanların həyatında baş verən hadisələrə hüquqi qiymət verilərək tənzimləyici metod kimi istifadə edilmir.

“Xalqın suverenliyi”nin şərhinə həsr olunan mənbələrdə “yerli özünüidarənin müstəqilliyi”, “yerli özünüidarənin muxtariyyəti”, “özünüidarəetmə üsulu” kimi anlayışlardan istifadə edilməsi yerli səviyyədə özünüidarəetmənin öz-özünə baş verən və onun “görünməz əli” ilə tənzimlənən idarəçilik fəaliyyəti kimi nəzərdən keçirilməsi ilə nəticələnməməlidir. Ölkənin bütövlükdə idarə olunması dövlətin funksiyasıdır. Dövlət yerlərdə özünün konstitusion funksiyasının realizə edilməsi üçün qanunvericilik normalarını qəbul edir, bələdiyyələri təsis edir və yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllini onlara tapşırır. Göründüyü kimi, əhalinin bələdiyyələr vasitəsilə özünüidarə fəaliyyəti dövlətin qanunları ilə müəyyən edilən hüquq məkanının həddləri ilə məhdudlaşır. Başqa sözlə, yerli özünüidarənin müstəqilliyi “yerli özünüidarənin özünüidarəetmə üsulu” kimi ideya elementlərindən istifadə ictimai şüurda bələdiyyə qurumlarının müstəqilliyini deyil, onların muxtariyyətini təsdiq edir.

Yerli səviyyədə əhalinin “özünüidarəetmə”, “özünüidarəetmə” mexanizmləri, habelə vətəndaşların ictimai şüurunda yerli əhəmiyyətli sosial, iqtisadi və ekoloji problemlərin özünüidarəetmənin “görünməz əli” ilə tənzimlənməsinin mümkünliyünü ifadə edən ideyaların utopiya xarakteri daşması və ya həyatı reallığa köçürməsi tədqiqatla müəyyənəndirilməlidir.

Yaşayış məntəqələrində idarəetmə sistemi subyekt (idarə edən orqan) və obyekt (idarə olunan əhali) kimi əsas ünsürlərdən ibarətdir. Bu sistemin mövcudluğu obyektin idarəetmə subyektinə tabe olması şərti ilə onların qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsi qaydasında təmin edilir. Dövlət idarəetməsi prosesində dövlət və cəmiyyətin qarşılıqlı fəaliyyətinə uyğun olaraq yerli özünüidarə siste-

mində yerli əhalinin bələdiyyə seçkilərində iştirak etməsi, nümayəndəli yerli özünüidarə orqanlarının yaradılmasında fəallığı, bələdiyyə yığıncaqlarında yerli sosial, iqtisadi inkişaf və ekoloji proqramların müzakirəsində səmərəli təşəbbüsləri irəli sürməsi və həmin proqramların icraçıları qismində çıxış etməsi demokratiya və hakimiyyətin əks-mərkəzləşməsi prinsiplərinə əsaslanan yerli özünüidarənin formalaşmasına dəlalət edir [3; 8; 11; 26]. Beləliklə, əhalinin yerli özünüidarə fəaliyyətini onun bələdiyyə ərazisində ictimai işlərin təşkilində və həyata keçirilməsində yaxından iştirak etməsi kimi qiymətləndirmək məqsədəuyğundur.

Yerli özünüidarəetmənin əhali qrupunun özünütəyinetmə üsulu kimi nəzərdən keçirilməsi barədə Q. Xəlilov tərəfindən irəli sürülən fikrin mübahisəliyi diqqətdən yayınmır. “Azad icma” nəzəriyyəsiindən qaynaqlanan oxşar müddəanın qanunvericilikdə tanınması dövlətin mövcudluğu üçün təhlükəli hadisələrin (milli münaqişələrin) baş verməsinə zəmin yarada bilər. Həmin nəzəriyyəyə görə, icmalar tam müstəqil olmalı və dövlət tərəfindən yaradılmamalıdır [9]. Ayrı-ayrı ölkələrdə etnik qrupların sıx yaşadığı ərazilərdə ölkənin milli təhlükəsizliyinin sarsıdılmasına yönələn separatizm fəaliyyətinə hüquqi qiymət verildikən, onu şəhər və ya vilayət əhalisinin öz müqəddəratını həll etməsi uğrunda mübarizə aparması kimi təqdim edirlər. Kataloniyalıların Barselona şəhərinin İspaniyadan ayrılması uğrunda mübarizəsi, hayların Azərbaycanın Qarabağ ərazisini 1992-2023-cü illərdə işğal etməsi həmin tayfaların öz müqəddəratını həll etmək məqsədi güdən separatist fəaliyyətinin nəticəsində mümkün olmuşdur.

Yuxarıda ifadə olunanlardan görünür ki, bələdiyyə idarəetməsi sistemində yerli özünüidarə institutunun rolunu və əhəmiyyətini ifrat dərəcədə şişirtmək olmaz, onun tətbiqi hədudlarının qanunvericiliklə müəyyən edilməsi zəruridir. Tədqiqat yerli özünüidarə ideologiyasının hüquqi aspektləri araşdırılarkən “özünüidarə”, “özünütəyinetmə” kimi terminlərdən hər birinin dövlət və cəmiyyət mövqeyindən hansı mənanı ifadə etməsinin nəzərə alınmasını tələb edir. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi ədəbiyyatda cəmiyyətin təşkilinin özünütəşkilətmə və ya özünüidarəçilik adlandırılan və siyasi, sosial və ya iqtisadi xarakterli kəskin sosial toqquşmalarla müşahidə olunan yeni formalarının və növlərinin yaranmasını təşviq edən ideyaların işıqlandırılmasını görmək mümkündür [23].

Nəzərə almaq lazımdır ki, alimlərin, jurnalistlərin, ekspertlərin cəmiyyətin və dövlətin gündəlik həyatında baş verən dəyişikliklərlə bağlı fikir və rəylərinin dövrü mətbuatda internet səhifələrində işıqlandırılması qanunvericilik prosesinin başlanılması üçün mühüm mənbə hesab edilir. Etiraf edək ki, qəbul edilən qanunların cəmiyyətin maraqlarına uyğunluğu və ya zidd olması xeyli dərəcədə mətbuatla işıqlandırılan tədqiqatların keyfiyyət xarakteristikasından asılıdır. Bu mövqedən yerli özünüidarə ideologiyasının arzuolunmaz istiqamətdə inkişafına təkan verə bilən ideyalardan biri A.Szpak tərəfindən elmi ictimaiyyətə təqdim edilmişdir. Müəllifin fikrincə, özünüidarənin xarici aspekti xalqın (daha doğrusu xalqın bir qrupunun) ayrıca dövlət yaratmaq hüququna istinad edir [15].

Yerli özünüidarəni “əhalinin özünütəyinetmə üsulu”, “xalqın ayrı-ayrı qruplarının ayrılmaq və öz milli dövlətini yaratmaq hüququ” kimi təsdiq edən müddəaların kütləvi informasiya vasitələri ilə işıqlandırılmasının nəticələrini hüquqi cəhətdən qiymətləndirərkən aşağıdakıların nəzərə alınması zəruridir:

Birincisi, “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasında xalqın tərkibində mövcud olan milli azlığın (qrupun) öz müqəddəratını təyin etmək hüququ haqqında müddəa təsbit edilmir;

İkincisi, yaşayış məntəqələrində yerli hakimiyyətin və əhalinin fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı ideyaların realizə edilməsinin mühüm şərtlərinin məcmusunu ifadə edən yerli özünüidarə ideologiyasının quruluşunda utopiya elementinin (idarə olunan obyektin, yəni yerli əhalinin özünün özünə tabe olması və özü tərəfindən idarə olunması haqqında subyektiv fikirlər və təsəvvürlər) mövcudluğu etiraf edilməlidir.

Müasir dövrdə Avropa qitəsində geosiyasi gərginliyin artması, Ukraynanın dörd vilayətinin, Gürcüstanın iki muxtar vilayətinin Rusiya tərəfindən işğal edilməsi, müharibənin Ukrayna ərazisində davam etməsi ilə əlaqədar olaraq Avropa Şurası ilə Rusiya arasında idarəetmə sahəsində bağlanmış sazişlərin xitam edilməsi nəticələrinin hüquqi cəhətdən qiymətləndirilməsi yerli özünüidarə ideologiyasının realizə edilməsi istiqamətlərinin əsaslandırılmasında mühüm rol oynayır. Xartiyanın preambulasında göstəriləndiyi kimi, Avropa məkanında yerli özünüidarənin müasir modelinin Avropa Yerli Özünüidarə Xartiyası əsasında yaradılmasında başlıca məqsəd ümumbəşəri idealların və prinsiplərin qorunması və həyata keçirilməsi nəminə Avropa Şurasının üzvləri arasında idarəetmə sahəsində sazişlərin bağlanması yolu ilə daha çox birliyə nail olmaqdan ibarətdir. Müddəanın təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasını imzalamış dövlətlərdən hər biri özünün daxili və xarici siyasəti ilə Avropa məkanında iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi və daha çox birliyə nail olunması istiqamətində fəaliyyət göstərməlidir. Lakin Şərqi Avropa regionunda son 15 il ərzində baş verən hadisələrin təhlili göstərir ki, 18-20-ci əsrlərdən miras qalmış milli-ərazi problemlərinin mövcudluğu üzv dövlətlər arasında birliyə deyil, daha çox qarşıdurmaya səbəb olur. Belə ki, Rusiya Federasiyasının rəhbərliyi Çar Rusiyası imperiyasının bərpa edilməsi məqsədilə 2014-2015-ci illərdə Ukraynanın Kırım və Donbas ərazilərinin işğalı ilə kifayətlənməyərək 24 fevral 2022-ci ildə bütün Ukrayna Respublikasını Rusiyaya tabe etmək üçün Ukraynaya qarşı müharibə başlamış, onun yaşayış məntəqələrinə qurudan, havadan və sudan hücum silahları tətbiq edilməklə zərbələr endirmiş, milyonlarla Ukrayna vətəndaşlarının vətənlərindən məcburi surətdə təxliyə edilməsinə nail olmuşdur. Hazırda Rusiya rəhbərliyi Ukraynanın tam işğalına nail olunana qədər müharibəni davam etdirməyə israrlıdır.

Dünyanın əksər dövlətləri və nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar Rusiyanın Ukraynaya qarşı xüsusi qəddarlıqla apardığı müharibəni kəskin surətdə mühakimə edirlər. BMT Baş Məclisinin ES-11/1 Qətnaməsi Rusiyanı ifşa etmiş, onu təcə-

vüzkar dövlət qismində etiraf etmiş, müharibənin dərhal dayandırılması və ordunun Ukraynanın ərazisindən çıxarılmasını tələb edir.

Rusiyanın Ukraynaya qarşı müharibə aparması təcavüzkarın beynəlxalq aləmdə təcrid olunmasına, onun imzaladığı beynəlxalq müqavilələrin ləğvinə səbəb olmuşdur. 25 fevral 2022-ci ildə Rusiyanın nümayəndəlik hüququnun Avropa Şurasında dayandırılması haqqında qərar çıxarıldıqdan sonra Rusiya Dövlət Duması 16 mart 2022-ci ildə Avropa Şurası Nizamnaməsinin ölkə ərazisində fəaliyyətinin ləğvi haqqında, o cümlədən bu qurumla bağlanmış 20 beynəlxalq müqavilənin pozulması barədə qərarı yekdilliklə qəbul etdi. Qeyd olunub ki, ümumilikdə 21 sənəd, o cümlədən terrorizmlə mübarizə, insan hüquqlarının müdafiəsi haqqında Avropa konvensiyaları, “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyası, Avropa Sosial Xartiyası və digər sənədlər denonsasiya edilib.

III. Nəticə

Göstərilən hadisələrin baş verməsi prosesində səbəb-nəticə əlaqələrinin təhlili əsasında etiraf etmək lazımdır ki, Rusiyanın suveren Ukrayna Respublikası əleyhinə müharibə aparması səbəbindən Avropa Şurası Rusiyanın nümayəndəlik hüququnu dayandırmış və 20 gün sonra Rusiya Avropa Şurasından çıxmasını elan etmiş və onunla bağladığı müqavilələri, o cümlədən “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasını denonsasiya etmişdir. Avropa Şurası ilə Rusiya arasında “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasının denonsasiyası ilə əlaqədar yaranan münasibətlərin tənzimlənməsini təmin edən beynəlxalq hüquqi normanın Avropa Xartiyasının mətnində olmadığı diqqəti cəlb edir. Çünki Xartiyanın “Denonsasiya” adlanan 17-ci maddəsinə görə tərəflərdən hər biri bu Xartiyanı onun üçün qüvvəyə mindiyi gündən beş illik müddət bitdikdə etibarsız elan edə bilər. Buradan göründüyü kimi, denonsasiyanın Rusiyanın Ukraynaya qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində tətbiq edilməsi Xartiyanın 17-ci maddəsi ilə nəzərdə tutulmur. Belə ki, istinad edilən normaya uyğun olaraq Xartiyanın denonsasiyasına aşağıdakı iki halda yol verilir:

Birinci hal - Avropa Şurasının üzv dövlətlə bağlanmış Xartiyanın denons olunması müddətinin beş il təyin edilir;

İkinci hal - tərəflərdən biri Xartiyanın 12-ci maddəsinin birinci bəndinin tələblərini pozur. Buradan belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, Xartiyanın üzv dövlətin təcavüzkar davranışına görə denonsasiyasının 17-ci maddə ilə təsbit edilən normaların əhatə dairəsi xaricində olması etiraf edilməlidir. Birinci halda Xartiya qüvvəyə mindiyi andan beş il keçdikdə denons edilir. İkinci halda isə tərəflərdən birinin Xartiyanın I hissəsində nəzərdə tutulan 30 bənddən birini denons etdikdən sonra 12-ci maddənin 1-ci bəndini (“Yerli özünüidarə prinsipi daxili qanunvericilikdə və mümkün qədər, dövlətin Konstitusiyasında tanınmalıdır.”) pozması Xartiyanın bütövlükdə denonslaşdırılması ilə nəticələnir.

Yuxarıda ifadə olunanlar Avropa Şurası ilə “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasını imzalamış, yerli özünüidarə prinsipini özünün Konstitusiyasında və qanununda tanımış və sonradan təcavüzkar statusu almış dövlətin

Avropa Şurasından çıxarılması və onunla bağlanmış Xartiyanın ləğv edilməsi sahəsində yaranmış münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi sistemində boşluğun mövcudluğunu təsdiq edir. Bununla əlaqədar olaraq etiraf etmək lazımdır ki, Avropa Şurası ilə təcavüzkar sayılan dövlət arasında Xartiyanın denonslaşdırılması haqqında qərarın legitimliyi nəinki qüvvədə olan “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyası ilə və hətta Avropa Şurasının Nizamnaməsinin (London, 5 may 1949-cu il) normaları ilə təmin edilmir [18]. Qeyd edək ki, həmin Nizamnamənin 13-cü maddəsinə uyğun olaraq Avropa Şurasının adından fəaliyyət göstərən Nazirlər Komitəsi tərəfindən 15-ci maddəyə uyğun qətnamələrin çıxarılmasına dair normanın təcavüzkar sayılan üzv dövlətlə “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasının denonslaşdırılması ilə əlaqəliliyi birbaşa təsbit edilmədiyi üçün yalnız zənn edilə bilər, yaxud autentik interpretasiya metodunun köməyi ilə aydınlaşdırılmalıdır.

“Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasını imzalamış dövlətin Avropa məkanında başqa ölkəyə qarşı təcavüz edərək onun ərazisini mənimsəməsi Xartiyanın Avropa qitəsində ədalətlik prinsipinə və beynəlxalq əməkdaşlığa əsaslanan sülhün möhkəmləndirilməsi məqsədinin həyata keçirilməsinə maneçilik yaradır. Ona görə də, Avropa Şurasının üzv dövlətləri tərəfindən başqa dövlətlərə qarşı təcavüzkar siyasətin aparılmasının Avropada yerli özünüidarə ideologiyası ilə ziddiyyət təşkil etməsi Avropa Şurasının təcavüzkar dövlətin üzvlükdən çıxması barədə qərarın legitimliyinin təsdiq edilməsi üçün kifayətdir. Bu mövqedən aşağıdakı məzmununda müddəanın “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasının 17-ci maddəsinə əlavə edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

“3. “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasını imzalamış, yerli özünüidarə prinsipini özünün Konstitusiyasında təsdiq etmiş, lakin sonradan başqa dövlətin suverenliyi, ərazi toxunulmazlığı, yaxud siyasi müstəqilliyi əleyhinə təcavüz etmiş dövlətlə Xartiya denons edilir.”

Təklif edilən müddəanın “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasının mətninə daxil edilməsi Avropa Şurası ilə “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasını imzalamış və sonradan təcavüzkar sayılan dövlət arasında Xartiyanın denons edilməsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən hüquqi əsasın (normanın) birbaşa tətbiq edilməsinə imkan verir.

Yerli özünüidarə ideologiyası və onun müasir milli qanunvericiliyin yerli özünüidarəyə dair müddəaların nəzəri təhlili elmi-praktiki əhəmiyyətli aşağıdakı nəticə və təklifləri əsaslandırmağa imkan verir.

Birincisi, yerli özünüidarə hüququ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Xalqın suverenliyi” adlanan 2-ci maddəsində birbaşa təsdiq edilmir. Çünki həmin maddəyə uyğun olaraq xalq hakimiyyətinin dövlət hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarə orqanları vasitəsilə həyata keçirilməsi kimi təşkilati-hüquqi formalarını yalnız zənn etmək mümkündür ki, bu da hüquqi tənzimləmə metodu sayılır.

İkincisi, yerli özünüidarə problemlərinə həsr olunmuş hüquqi tədqiqat işlərində “Qərbi Avropada yaranan idarəetmə konsepsiyasının başqa ölkələrdə istifadə edilməsinin qeyri-mümkünlüyü”, yerli özünüidarənin “əhalinin özünütəyin etmə üsulu”, “xalqın bir qrupunun ayrılmaq və öz milli dövlətini yaratmaq hüququ” kimi işıqlandırılan mübahisəli məsələlərə münasibətdə yerli özünüidarənin əhalinin özünütəyin etmə və ya milli qrupun öz dövlətini yaratmaq hüququ kimi tanınmasına dair müddəaların Avropa Xartiyası ilə təsbit edilmədiyi, lakin yerli özünüidarə ideologiyasının strukturunda utopiya elementinin mövcudluğu haqqında nəticə çıxarılır.

Üçüncüsü, Avropa Şurasının başqa dövlətlərə qarşı təcavüzkar siyasət aparan üzv dövlətlə Xartiyanın denons edilməsi haqqında qərarının legitimliyini təmin etmək məqsədilə - “3. “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasını imzalamış, yerli özünüidarə prinsipini özünün Konstitusiyasında təsdiq etmiş, lakin sonradan başqa dövlətin suverenliyi, ərazi toxunulmazlığı, yaxud siyasi müstəqilliyi əleyhinə təcavüz etmiş dövlətlə Xartiya denons edilir” məzmununda müddəanın “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasının 17-ci maddəsinə əlavə edilməsi təklif edilir.

REFERENCES:

1. Aliyev Z.F. Organizational and legal forms of local self-government in the Republic of Azerbaijan. PhD thesis. Baku, 2010, 174 p (in Azerbaijani / Əliyev Z.F. *Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarəetmənin təşkilati-hüquqi formaları. Bakı, 2010, 174 s.*).
2. Asgarov Z.A. Constitutional Law. Baku: Bakı Universiteti Publishing House, 2011, 757 p (in Azerbaijani / Əsgərov Z.A. *Konstitusiya hüququ. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2011, 757 s.*).
3. Changing government relations in Europe: from localism to intergovernmentalism/ed By M.Y. Qoldsmith E.C./London, 2010.
4. Cherkasov A.I. The crisis of representative democracy at the local level in foreign countries and mechanisms for overcoming it (in Russian / Черкасов А. И. *Кризис представительной демократии на местном уровне в зарубежных странах и механизмы его преодоления*).
URL: www.wiselawyer.ru/1poleznoe/78569-predstavitelnoy-demokratii-namestnomkrovne (last access 27.09.2023)
5. European Charter of Local Self-Government. Stresboug, 15.X.1985.
URL: www.rm.coe.int/europea-charter-of-local-self-goverment-eng/1680a87/cc3 (last access 01.09.2023)
6. Gurbanov H., Balakishiyeva Y., Hacıyeva Sh. Municipality Law of Azerbaijan. Baku: Təknur Publishing House, 2011, 360 p (in Azerbaijani / Qurbanov H., Balakishiyeva Y., Hacıyeva Ş. *Azərbaycanın bələdiyyə hüququ. Bakı, Təknur Nəşriyyatı, 2011, 360 s.*).
7. Jafarov I.M. The commentary of the Azerbaijani Constitution. Baku: Hüquq Ədəbiyyatı Publishing House, 2016, 724 p (in Azerbaijani / Cəfərov İ.M. *Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərh. Bakı, Hüquq Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 2016, 724 s.*).
8. John P. Local governance in Western Europe/ London. 2006.
URL: <https://www.scholar.google.ch/citations?veiw-op=> (last access 19.09.2023).
9. Khalilov Q. Local self-government and its self-determination content (in Azerbaijani / Xəlilov Q. *Yerli özünüidarəetmə və onun özünütəyin etmə məzmunu*)

- URL: https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2014_649.pdf (last access 06.09.2023)
10. Klijn E.H. Vander Steen M. 8 Van Twist M. (2019) The governance of self-organisation: which governance strategy do policy officials and citizens prefer? Policy Sciences, 52 (2), 233-253.
 11. Morphet J. Modern local government / London, 2008.
URL: www.sk.sagepub.com/books/modern-local-government (last access 24.09.2023)
 12. Salahzade A.Q. Implementation of international legal norms in the field of municipalities at the national level. PhD thesis. Baku, 2006, 230 p (in Azerbaijani / *Salahzadə Ə.Q. Bələdiyyələr sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının milli səviyyədə implementasiyası. Bakı, 2006, 230 s.*).
 13. Solovyev S.Q. Municipal Code of the Russian Federation as a government//World Applied Sciences Journal (WASJ) 2014. №30.
 14. Solovyev S.Q. Municipal ideology and contemporary Russian legislation on local self-government. Mestnoe Pravo. 2015/№1. p. 21-31 (in Russian / *Соловьев С.Г. Муниципальная идеология и современное российское законодательство о местном самоуправлении. Местное право, 2015, №1, с. 21-31*).
 15. Szpak A. (2020) A comparison of Nisga-a self-government and international standards of indigenous self-determination. Polisa Political Science Yearbook. 49 (3), p.77-95.
URL: https://www.researchgate.net/publication/348621429_A_Comparison_of_Nisga'a_Self-Government_and_International_Standards_of_Indigenous_Self-Determination (last access 23.09.2023).
 16. Shuqrina Y.S. Municipality Law. Moscow, NORMA Publishing, 2014, 576 p (in Russian / *Шугрина Е.С. Муниципальное право. Москва, НОРМА, 2014, 576 с.*)
 17. The Constitution of the Republic of Azerbaijan (12.11.1995; in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*).
URL: www.e-qanun.az/framework/897 (last access 03.10.2023).
 18. The European Charter of Local Self-Government (Strasbourg, 15.10.1985).
 19. The Law on Status of Municipalities (02.07.1999; in Azerbaijani / *Bələdiyyələrin statusu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/4770> (last access 01.09.2023).
 20. The Law on the approval of the European Charter of Local Self-Government (25.12.2001; in Azerbaijani / *“Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/1026> (last access 25.09.2023).
 21. The Statute of the Council of Europe (05.05.1949).
 22. URL: www.rm.coe.int/the-congress-booklet-european-charter-of-local-self-government-azerbai/168098bc.39 (last access 27.09.2023)
 23. URL: www.pa.edu.az/library/26/224.movzu13.pdf (last access 27.09.2023)
 24. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11077-018-9342-4> (last access 27.09.2023)
 25. URL: [https://www.rm.coe.int/0900001680306055](http://www.rm.coe.int/0900001680306055) (last access 27.09.2023)
 26. Vogel R.K. Multilevel governance in the United States./Spheres of government: comparative studies of cities in multilevel governance systems./ ed. By/ H.Lazer Ch.Leuprecht. Montreal. 2007.
 27. Yusifov S., Ismailov V., Huseyn A. Local self-government. Legal and financial basis. Baku: Leman MMC Publishing. 2016, 205 p (in Azerbaijani / *Yusifov S., İsmayilov V., Hüseyn A. Yerli özünüidarəetmə. Hüquqi və maliyyə əsasları. Bakı, Ləman nəşriyyat poliqrafiya MMC. 2016, 205 s.*).

The constitutional nature of the idea of local self-government and the problems of “denunciation” of the European Charter

SAHIL HUSEYNOV*

Abstract

The article is investigating the determination of the idea of local self-government with the Constitution of the Republic of Azerbaijan and devoted to the evaluation issues of the so-called denunciation norm of the European Charter. The issues of assumption of the principle of local self-government in the Constitution, the connection of legal constructions not provided for in the European Charter (“the method of self-determination of the population”, “the right of the population group to self determination”) with the constitutional mechanisms are reviewed. The proposal to add the provision to article 17 of the Charter, which ensures the legitimacy of the European Council’s decision to cancel the Charter concluded with the member state (the Russian Federation), is substantiated.

Keywords: local self-government, “Denons” norm, Constitution, European Local Self-Government Charter, “free community” theory, population self-determination method.

Конституционная природа идей местного самоуправления и проблемы «денонсации» Европейской Хартии

САХИЛ ГУСЕЙНОВ**

Резюме

Исследование посвящено проблемам закрепления идеи местного самоуправления в Конституции Азербайджанской Республики и оценке так называемой нормы денонсации Европейской Хартии. Вопросы учета в Конституции принципа местного самоуправления, связь правовых конструкций, не предусмотренных Европейской Хартией («способ самоопределения населения», «право группы населения на самоопределение») с конституционными механизмами были рассмотрены. Обосновано предложение о внесении в статью 17 Хартии положения, обеспечивающего легитимность решения Совета Европы об отмене Хартии, заключенной с государством-членом (Российской Федерацией).

Ключевые слова: местное самоуправление, нормы «Денонс», Конституция, Европейская Хартия о местном самоуправлении, теория «свободного сообщества», метод самоопределения населения.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023

Çapa qəbul: 14.02.2024

* Ph.D. in Law, National Aviation Academy, sahilhuseynov@naa.edu.az

** Д.ф.п.п., Национальной Академия Авиации, sahilhuseynov@naa.edu.az

YERLİ ÖZÜNÜİDARƏETMƏ SİSTEMİNDƏ HAKİMİYYƏTİN MƏRKƏZSİZLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏSİ

NAİLƏ QƏHRƏMANOVA*

Annotasiya

Hakimiyyətin mərkəzsizləşdirilməsi, müasir yerli idarəetmə sisteminin mühüm aspektidir, səlahiyyətlərin və resursların mərkəzi idarəetmə səviyyəsindən yerli hakimiyyət orqanlarına ötürülməsinə yönəlmişdir. Bu proses, yerli icmaların ehtiyaclarına və xüsusiyyətlərinə ən uyğun qərarlar qəbul etmək və həyata keçirmək üçün, onların muxtariyyətini və məsuliyyətini artırmağa çalışır. Yerli özünüidarəetmədə hakimiyyətin mərkəzsizləşdirilməsi, təkcə səlahiyyətlərin ötürülməsini deyil, həm də yerli idarəetmə orqanlarının inkişafını və onların qarşısına qoyulan vəzifələri səmərəli həll etmək qabiliyyətini nəzərdə tutur. O, əhalinin real ehtiyaclarına və prioritetlərinə daha yaxın olan daha çevik və adaptiv idarəetməni təşviq edir.

Açar sözlər: Yerli özünüidarəetmə, demokratiya, mərkəzsizləşdirmə, subsidiarlıq, bələdiyyə, icma.

I. Giriş

Bu giriş yerli idarəetmə kontekstində hakimiyyətin mərkəzsizləşdirilməsinin müzakirəsi üçün əsas yaradır, onun əhəmiyyətini, cəmiyyətin və dövlətin inkişafına təsir istiqamətlərini vurğulayır.

Yerli özünüidarəetmə hüquqi dövlətin təsisatları sistemində mühüm rol oynayır. O, idarəetmənin mühüm komponenti kimi xidmət edir, hüquq sisteminin ümumi fəaliyyətinə və səmərəliliyinə töhfə verir.

Yerli özünüidarə, hüquqi dövlətin düzgün işləməsi üçün vacib olan mərkəzsizləşdirmə prinsipini təcəssüm etdirir. Səlahiyyət və qərar qəbul etmə səlahiyyətlərini yerli icmalara və bələdiyyələrə həvalə etməklə, mərkəzsizləşdirmə idarəetmənin yalnız mərkəzi səviyyədə cəmlənməsini təmin edir. Güclərin bu şəkildə bölüşdürülməsi səlahiyyətdən sui-istifadə hallarının qarşısını almağa, hesabatlılığı təşviq etməyə və daha həssas və uyğunlaşa bilən idarəetmə sistemini inkişaf etdirməyə kömək edir [1, s.222-223].

II. Mərkəzsizləşdirmənin faydaları

Yerli özünüidarə hüquqi dövlətin təsisatları sistemində mərkəzsizləşdirmənin təməl daşı kimi çıxış edir. Mərkəzsizləşdirmə səlahiyyət və səlahiyyətlərin mərkəzi hökumətdən aşağı idarəetmə səviyyələrinə, o cümlədən, yerli hökumətlərə və icmalara paylanmasına aiddir. Yerli özünüidarənin hüquqi dövlət daxilində hakimiyyətin mərkəzsizləşdirilməsinə verdiyi töhfə aşağıdakı şərtlərlə səciyyələnir:

1. Səlahiyyətlərin təhvil verilməsi:

Yerli özünüidarəetmə müəyyən səlahiyyət və vəzifələrin mərkəzi hökumətdən yerli hakimiyyət orqanlarına ötürülməsini nəzərdə tutur. Səlahiyyətin bu

* Dissertant, Bakı Dövlət Universiteti, nailaqahramanova@mail.ru

cür mərkəzsizləşdirilməsi yerli hökumətlərə öz icmalarının spesifik ehtiyaclarına, üstünlüklərinə və şəraitlərinə daha çox uyğunlaşdırılmış qərarlar qəbul etməyə və tədbirlər görməyə imkan verir. Yerli özünüidarəetmə yalnız yüksək səviyyəli hökumətin göstərişlərinə etibar etmək əvəzinə, icmalara öz prioritetləri və dəyərlərinə uyğun olaraq özlərini idarə etmək səlahiyyətini verir [12, s. 33].

Hüquqi dövlətin institutları sistemində yerli özünüidarə səlahiyyətlərin ötürülməsi yolu ilə hakimiyyətin mərkəzsizləşdirilməsinə mühüm töhfə verir. Yerli özünüidarəetmə çərçivəsində səlahiyyətlərin təhvil verilməsi prosesi belədir:

- Yerli hakimiyyətlərin səlahiyyətlərinin verilməsi: Səlahiyyətlərin təhvil verilməsi, müəyyən səlahiyyət və vəzifələrin mərkəzi hökumətdən bələdiyyələr, mahallar və ya rayonlar kimi yerli hakimiyyət orqanlarına ötürülməsini nəzərdə tutur. Bu səlahiyyət yerli hökumətlərə daha yüksək səviyyəli hökumətlərin birbaşa müdaxiləsi olmadan, öz yurisdiksiyaları daxilində avtonom qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Yerli hakimiyyət orqanlarına yerli işləri idarə etmək səlahiyyəti verməklə, səlahiyyətlərin verilməsi yerli liderlər arasında sahiblik və hesabatlılıq hissini gücləndirir, onları öz icmalarının maraqlarına uyğun hərəkət etməyə təşviq edir.

- Mərkəzsizləşdirilmiş qərar qəbuletmə: Səlahiyyətlərin təhvil verilməsi, qərar qəbuletmə proseslərini mərkəzsizləşdirir, idarəetmə məsuliyyətlərini müxtəlif idarəetmə səviyyələri arasında bölüşdürür. Yerli hakimiyyət orqanlarına öz seçicilərinin spesifik ehtiyacları və prioritetləri əsasında siyasətlər hazırlamaq, qaydalar qəbul etmək və resursları ayırmaq səlahiyyəti verilir. Bu mərkəzsizləşdirilmiş yanaşma, yerli problemlərə daha çevik və uyğunlaşdırılmış həllər imkan verir, çünki qərarlar yerli şərait və üstünlüklər haqqında ilkin məlumatı olan məmurlar tərəfindən qəbul edilir.

- Çeviklik və uyğunluq: Səlahiyyətlərin təhvil verilməsi, yerli hökumətlərə dinamik sosial, iqtisadi və ekoloji şəraitə cavab verməkdə çeviklik və uyğunlaşma qabiliyyətini həyata keçirməyə imkan verir. Yerli ehtiyaclara ləng reaksiya verə bilən mərkəzləşdirilmiş qərar qəbuletmə strukturlarından fərqli olaraq, səlahiyyətləri həvalə edilmiş orqanlar dəyişən şəraitə uyğun olaraq siyasət və proqramları tez bir zamanda tənzimləmək üçün çevikliyə malikdirlər. Bu çeviklik, yerli hökumətlərin yaranan problemləri həll etmək, inkişaf və təkmilləşdirmə imkanlarından istifadə etmək imkanlarını artırır [6, s. 22-23].

- Yerli demokratiyanın təşviqi: Səlahiyyətlərin təhvil verilməsi, idarəetmə proseslərində vətəndaşların iştirakını və təmsilçiliyini gücləndirməklə, yerli demokratiyanı təşviq edir. Qərarvermə səlahiyyəti, yerli hakimiyyət orqanlarına verildiyi üçün, vətəndaşlar yerli işlərdə birbaşa iştiraka və siyasətin nəticələrinə təsir etmək üçün daha geniş imkanlara malikdirlər. Yerli hökumətlər, siyasətlərin cəmiyyətin müxtəlif maraqlarını və perspektivlərini əks etdirməsini təmin etmək üçün, sakinləri qərar qəbuletmə prosesinə cəlb etmək məqsədilə

tez-tez ictimai məsləhətləşmələr, bələdiyyə iclasları və iştirakçı büdcə kimi mexanizmlərdən istifadə edirlər.

- Hesabatlılıq və Şəffaflıq: Səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi, yerli hakimiyyət orqanları ilə onların xidmət etdikləri icmalar arasında aydın məsuliyyət xətləri müəyyən etməklə, idarəetmədə hesabatlılığı və şəffaflığı artırır. Yerli məmurlar qəbul etdikləri qərarlara və gördüyü işlərə görə birbaşa olaraq seçiciləri qarşısında cavabdehdir. Bu hesabatlılıq, yerli özünüidarəetmə orqanlarının şəffaf və hesabatlı şəkildə fəaliyyətini təmin etməyə kömək edən müntəzəm seçkilər, ictimai nəzarət və müstəqil audit kimi mexanizmlərlə gücləndirilir.

Xülasə, yerli özünüidarəetmə çərçivəsində səlahiyyətlərin verilməsi, hüquqi dövlət institutları sistemində hakimiyyətin mərkəzsizləşdirilməsində həlləedici rol oynayır. Yerli hakimiyyət orqanlarına müstəqil və məsuliyyətli qərarlar qəbul etmək səlahiyyətini verməklə, səlahiyyətlərin verilməsi demokratik idarəçiliyi gücləndirir, vətəndaşların iştirakını artırır və yerli səviyyədə effektiv və hesabatlı idarəetməni təşviq edir.

2. Yerli ehtiyaclara uyğun həllər:

Yerli özünüidarəetmə vasitəsilə mərkəzsizləşdirmə yerli problemlərə uyğunlaşdırılmış həllərin həyata keçirilməsinə imkan verir. Yerli hakimiyyət orqanları öz icmaları, o cümlədən, unikal sosial-iqtisadi, mədəni və ekoloji faktorlar haqqında yaxın biliklərə malikdirlər. Nəticədə, onlar yerli sakinlərin xüsusi ehtiyac və istəklərinə cavab verən siyasətlər, proqramlar və xidmətlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün daha yaxşı təchiz olunublar. Bu lokallaşdırılmış yanaşma, qərarlar onların təsir etdiyi insanlara daha yaxın qəbul edildiyi üçün, idarəetmədə daha çox səmərəliliyi və məsuliyyətliliyi artırır [10, s. 107].

Hüquqi dövlətin təsisatları sistemi daxilində yerli özünüidarə, yerli ehtiyaclara uyğunlaşdırılmış həll yollarını asanlaşdırmaqla, hakimiyyətin mərkəzsizləşdirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. Bu aspekt aşağıdakı şəkildə işləyir:

- Yerli muxtariyyət: Yerli özünüidarəetmə, yerli hakimiyyət orqanlarına muxtariyyət verir, onlara öz icmalarında mövcud olan unikal problem və imkanları həll etmək üçün səlahiyyət verir. Qərarvermə səlahiyyətlərini mərkəzləşdirərək, yerli hökumətlər öz seçicilərinin müxtəlif ehtiyaclarını ödəmək üçün, xüsusi olaraq hazırlanmış siyasətlər, proqramlar və xidmətlər inkişaf etdirə bilərlər. Bu muxtariyyət, yerli məmurlara yaşadıkları ərazinin sosial-iqtisadi, mədəni və ekoloji kontekstinə ən uyğun həlləri həyata keçirməyə imkan verir.

- Həssas idarəetmə: Yerli özünüidarəetmə, qərar qəbulunu təsir etdiyi insanlara yaxınlaşdırmaqla, daha həssas idarəetməyə imkan verir. Yerli hakimiyyət orqanları öz seçicilərinin dərhal narahatlıqlarını və üstünlüklərini başa düşmək üçün daha yaxşı mövqe tuturlar ki, bu da onlara yaranan problemlərə və dəyişən şəraitə operativ və effektiv reaksiya verməyə imkan verir. Vətəndaşlar öz səslərinin eşidildiyini və ehtiyaclarının qarşılandığını dərk etdikcə, bu həssaslıq dövlət qurumlarına daha çox inam hissi yaradır.

- İcmanın iştirakı: Yerli özünüidarəetmə, siyasətin hazırlanması prosesində icmanın iştirakını təşviq edir, yerli həllərin sakinlər, bizneslər və digər maraqlı tərəflərin rəyi ilə birgə işlənilib hazırlanmasını təmin edir. İctimai məsləhətləşmələr, bələdiyyə iclasları və vətəndaş məsləhət şuraları kimi mexanizmlər vasitəsilə yerli hökumətlər rəy əldə edər, ideyalar toplaya və təklif olunan təşəbbüslər ətrafında konsensus yarada bilər. Bu inklüziv yanaşma, təkcə yerli qərarların qəbul edilməsinin legitimliyini gücləndirmir, həm də yaradılan həllərin keyfiyyətini və aktuallığını artırır.

- Fərdi xidmət göstərilməsi: Yerli özünüidarəetmə, yerli hakimiyyət orqanlarına öz icma üzvlərinin xüsusi ehtiyaclarını ödəmək üçün, ictimai xidmətləri fərdiləşdirməyə imkan verməklə, uyğunlaşdırılmış xidmətlərin çatdırılmasını asanlaşdırır. Səhiyyə, təhsil, nəqliyyat və ya sosial rifah olsun, yerli hökumətlər yerli prioritetləri və üstünlükləri prioritetləşdirən xidmət göstərilməsi modellərini tərtib edə bilərlər. Xidmətlərin bu cür lokallaşdırılması resursların səmərəli şəkildə bölüşdürülməsini təmin edir, onların təsirini və dəyərini maksimum dərəcədə artırır.

- İnnovasiya və təcrübə: Yerli özünüidarə, idarəetmədə innovasiyaları və təcrübələri təşviq edir, çünki yerli hakimiyyət orqanları öz yerli kontekstinə uyğunlaşdırılmış yeni yanaşma və təşəbbüsləri sınaqdan keçirmək azadlığına malikdir. Yaradıcılıq və risk götürmək üçün yer təmin etməklə, mərkəzsizləşdirmə siyasətinin formalaşdırılmasında, xidmətlərin çatdırılmasında və cəmiyyətin inkişafında irəliləyişlərə səbəb ola biləcək innovasiya mədəniyyətini inkişaf etdirir. Uğurlu innovasiyalar, daha sonra genişləndirilə və ya digər yurisdiksiyalarda təkrarlana bilər və daha geniş sistemli təkmilləşdirmələrə töhfə verə bilər [8, s. 222].

Xülasə, yerli özünüidarəetmə, yerli ehtiyaclara uyğunlaşdırılmış həll yollarını təmin etməklə hüquqi dövlətin təsisatları sistemində hakimiyyətin mərkəzsizləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Yerli muxtariyyət, çevik idarəetmə, ictimaiyyətin iştirakı, xüsusi xidmət göstərilməsi və innovasiyalar vasitəsilə yerli hakimiyyət orqanları öz icmalarının üzləşdiyi unikal çağırışları və imkanları həll edə, bununla da yerli səviyyədə idarəetmənin ümumi effektivliyini, aktuallığını və qanuniliyini artırabilir.

3. Artırılmış hesabatlılıq və şəffaflıq:

Yerli özünüidarəetmə institutlarına səlahiyyətlərin mərkəzsizləşdirilməsi idarəetmədə hesabatlılığı və şəffaflığı artırır. Qərarvermə səlahiyyəti, yerli nümayəndələrə verildiyi üçün, vətəndaşların siyasi proseslərə daha çox çıxışı və təsir imkanları var. Yerli məmurlar öz seçiciləri qarşısında daha birbaşa cavabdehirlər, çünki onlar yerli icmadan seçilir və onlara hesabat verirlər. Bu hesabatlılıq hökumətlə vətəndaşlar arasında etimadı artırır, korrupsiya və ya səlahiyyətdən sui-istifadə ehtimalını azaldır [3, s. 12].

Hüquqi dövlətin təsisatları sistemində yerli özünüidarəetmə hesabatlılığı və şəffaflığı gücləndirməklə, hakimiyyətin mərkəzsizləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Onlar, özünü aşağıdakı şəkildə büruzə verir:

- Birbaşa hesabatlılıq: Yerli özünüidarəetmə yerli hakimiyyət orqanları ilə xidmət etdikləri vətəndaşlar arasında birbaşa hesabatlılıq xətti yaradır. Yerli məmurlar öz icmalarının sakinləri tərəfindən seçilir və onlara hesabat verir, bu da onları yerli narahatlıqlara və prioritetlərə daha həssas edir. Bu birbaşa hesabatlılıq mexanizmi yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən qəbul edilən qərarların insanların maraq və ehtiyaclarını əks etdirməsini təmin edir və bununla da idarəetmənin legitimliyini artırır.

- Qərarların qəbulunda şəffaflıq: Yerli özünüidarəetmə, qərarların qəbulu proseslərində şəffaflığı təşviq edir, hökumət fəaliyyətlərinin ictimaiyyət üçün açıq və əlçatan olmasını təmin edir. Yerli hakimiyyət orqanları öz işlərini şəffaf şəkildə aparmalı, ictimai nəzarət və rəy üçün imkanlar yaratmalıdırlar. Bu şəffaflıq, hökumət institutlarına inamı artırır, çünki vətəndaşlar yerli səviyyədə qərarların necə qəbul edildiyini, resursların bölüşdürüldüyünü və siyasətlərin necə həyata keçirildiyini izləyə bilirlər.

- İctimai iştirak: Yerli özünüidarəetmə, vətəndaşların qərar qəbuletmə proseslərində fəal iştirakına imkan yaradaraq, idarəetmədə ictimai iştirakını təşviq edir. İctimai dinləmələr, bələdiyyə iclasları və vətəndaş məsləhət komitələri kimi mexanizmlər vasitəsilə yerli hakimiyyət orqanları ictimai maraq doğuran məsələlərlə bağlı sakinlərdən rəy tələb edir. Bu iştirakçı yanaşma, yalnız demokratik idarəetməni gücləndirmir, həm də siyasət və təşəbbüslərin cəmiyyətin müxtəlif perspektivlərini və üstünlüklərini əks etdirməsini təmin edir [7, s. 77].

- Nəzarət və hesabatlılıq mexanizmləri: Yerli özünüidarəetmə, dövlət məmurlarının öz hərəkətlərinə görə cavabdeh olmalarını təmin etmək üçün, nəzarət və hesabatlılıq mexanizmlərini müəyyən edir. Yerli hökumətlər onların fəaliyyətlərini və davranışlarını tənzimləyən hüquqi və tənzimləyici çərçivələrə tabedirlər. Bundan əlavə, idarəçilik və ya qanun pozuntusu ilə bağlı şikayətləri araşdırmaq üçün, bələdiyyə auditorları və ya ombudsmanlar kimi müstəqil nəzarət orqanları yaradıla bilər. Bu nəzarət mexanizmləri, yerli səviyyədə dürüstlüyü, hesabatlılığı və yaxşı idarəçiliyi təşviq edən hakimiyyətin həyata keçirilməsinə nəzarət və tarazlıq kimi xidmət edir.

- İnformasiya əldə etmək: Yerli özünüidarəetmə, məlumat əldə etməyi asanlaşdırır, vətəndaşlara məlumatlı qərarlar qəbul etmək və seçilmiş nümayəndələrini məsuliyyətə cəlb etmək imkanı verir. Yerli hakimiyyət orqanlarından vətəndaşlara dövlət siyasətləri, xərclər və fəaliyyətlər haqqında məlumat əldə etməyə imkan verən dövlət qeydləri və sənədlərinə çıxış təmin etmək tələb olunur. Bu şəffaflıq, hökumətin hərəkətlərinin ictimai nəzarətə tabe olmasını təmin edir, korrupsiya, vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə və yanlış idarəetmə riskini azaldır.

Xülasə, yerli özünüidarə hesabatlılığı və şəffaflığı artırmaqla, hüquqi dövlətin təsisatları sistemində hakimiyyətin mərkəzsizləşdirilməsinə töhfə verir.

Birbaşa hesabatlılıq, qərarların qəbul edilməsində şəffaflıq, ictimaiyyətin iştirakı, nəzarət və məlumat əldə etmək kimi mexanizmlər vasitəsilə yerli hakimiyyət orqanları öz hərəkətlərinə görə cavabdehlik daşıyır, yerli idarəetmənin açıq, hesabatlı və məsuliyyətli şəkildə aparılmasını təmin edir.

4. İştirakçı demokratiyanın təşviqi:

Yerli özünüidarə vasitəsilə mərkəzsizləşdirmə, vətəndaşların idarəetmədə iştirakını təşviq etməklə, iştirakçı demokratiyanı təşviq edir. Yerli hökumətlər, vətəndaşları qərarların qəbulu proseslərinə cəlb etmək üçün tez-tez bələdiyyə iclasları, ictimai məsləhətləşmələr və iştirakçı büdcə kimi mexanizmlərdən istifadə edirlər. Sakinləri yerli işlərə fəal şəkildə cəlb etməklə, mərkəzsizləşdirmə əhali arasında mülkiyyət, səlahiyyət və vətəndaş məsuliyyəti hissini gücləndirir. Bu iştirakçı yanaşma, demokratik təsisatları gücləndirir və hüquqi dövlət daxilində fəal vətəndaşlığı təşviq edir [9, s. 34].

Hüquqi dövlətin təsisatları sistemində yerli özünüidarə, iştirak demokratiyasını təşviq etməklə hakimiyyətin mərkəzsizləşdirilməsi üçün təməl daşı rolunu oynayır. Yerli özünüidarəetmənin bu məsələyə aşağıdakı şəkildə töhfə verir:

- Vətəndaşların iştirakı: Yerli özünüidarəetmə, qərarların qəbulunda iştirak imkanlarını təmin etməklə, demokratik prosesdə fəal vətəndaş iştirakını təşviq edir. Bələdiyyə iclasları, ictimai dinləmələr, vətəndaşların məsləhət şuraları və iştiraklı büdcələşdirmə kimi mexanizmlər vasitəsilə yerli hakimiyyət orqanları yerli narahatlıq doğuran məsələlərlə bağlı sakinlərdən rəy tələb edir. Bu məşğulluq, vətəndaşlara öz fikirlərini bildirmək, siyasətin inkişafına töhfə vermək və icmalarında idarəetmə istiqamətlərini formalaşdırmaq imkanı verir.

- Birbaşa nümayəndəlik: Yerli özünüidarəetmə, yerli səviyyədə vətəndaşların maraqlarının birbaşa təmsil olunmasını asanlaşdırır. Yerli məmur-lar öz icmalarının sakinləri tərəfindən seçilir və onlara hesabat verir, hökumətlə idarə olunanlar arasında birbaşa əlaqə yaradır. Müntəzəm seçkilər və demokratik proseslər vasitəsilə vətəndaşlar öz nümayəndələrini seçmək, onları öz əməllərinə görə məsuliyyətə cəlb etmək və ictimai etimadı doğrulda bilmədikdə onları əvəz etmək imkanı əldə edirlər. Bu birbaşa təmsilçilik yerli idarəetmə institutlarının demokratik legitimliyini gücləndirir.

- İcma qərarlarının qəbul edilməsi: Yerli özünüidarəetmə, icmalara onların həyatlarına və rifahına birbaşa təsir edən qərarlar qəbul etmək səlahiyyətini verir. Yerli hakimiyyət orqanları qərar qəbuletmə səlahiyyətlərini yerli səviyyədə mərkəzləşdirərək öz seçicilərinin unikal ehtiyaclarını, üstünlüklərini və prioritetlərini həll edə bilər. İdarəetməyə icma əsaslı bu yanaşma, siyasət və təşəbbüslərin hər bir bölgənin spesifik kontekstinə və şəraitinə uyğunlaşdırılmasını təmin edir, onların aktuallığını və effektivliyini artırır [5, s. 127].

- İnküziv idarəetmə: Yerli özünüidarəetmə, qərarların qəbulu prosesində müxtəlif səslərin və perspektivlərin təmsil olunmasını təmin etməklə, inküziv idarəetməni təşviq edir. Təbliğət söyləri, ictimai məsləhətləşmələr və cəlb stra-

tegiyalari vasitəsilə yerli hakimiyyət orqanları marginallaşmış və ya kifayət qədər təmsil olunmayan qrupları vətəndaş işlərinə cəlb etməyə çalışır. Bu inklüzivlik, sistemli bərabərsizlikləri aradan qaldırmağa, sosial birliyi gücləndirməyə və cəmiyyətin bütün üzvlərinin demokratik idarəçilikdə tam iştirakını təşviq etməyə kömək edir.

- Demokratik təhsil və səlahiyyətlərin gücləndirilməsi: Yerli özünüidarəetmə, demokratik təhsil və səlahiyyətlərin artırılması üçün platforma rolunu oynayır, vətəndaşlara vətəndaş həyatında səmərəli iştirak etmək üçün zəruri olan bilik, bacarıq və inamı inkişaf etdirməyə imkan verir. Vətəndaş maarifləndirmə proqramları, icma seminarları və maarifləndirmə təşəbbüsləri vasitəsilə yerli hakimiyyət orqanları vətəndaşlara öz hüquqlarını, vəzifələrini və demokratik prosesə qoşulma imkanlarını dərk etmək imkanı verir. Bu vətəndaş savadlılığı, demokratiyanın əsaslarını möhkəmləndirir və hüquqi dövlət daxilində fəal vətəndaşlığı təşviq edir.

Xülasə, yerli özünüidarə, hüquqi dövlət institutları sistemində iştirakçı demokratiyanın təşviqində mühüm rol oynayır. Vətəndaşların iştirakını, birbaşa təmsilçiliyini, icma qərarlarının qəbulunu, inklüziv idarəetməni və demokratik təhsili inkişaf etdirməklə, yerli hakimiyyət orqanları vətəndaşlara demokratik prosesdə fəal iştirak etmək, onların həyatlarına təsir edən siyasətləri formalaşdırmaq və icmalarının rifahına töhfə vermək səlahiyyətini verir.

5. Güclərin balanslaşdırılması:

Yerli özünüidarə vasitəsilə hakimiyyətin qeyri-mərkəzləşdirilməsi hüquqi dövlət daxilində güc dinamikasını tarazlaşdırmağa kömək edir. Səlahiyyəti hökumətin müxtəlif səviyyələri arasında dağıtmaqla, mərkəzsizləşdirmə mərkəzləşmə və avtoritarizm riskini azaldır. Yerli özünüidarəetmə institutları mərkəzi hökumətin səlahiyyətlərinin yoxlanılması funksiyasını yerinə yetirərək, səlahiyyətlərin daha balanslı və ədalətli bölgüsünə kömək edir. Hakimiyyətin bu şəkildə mərkəzsizləşdirilməsi, hüquqi dövlətin ümumi sabitliyinə, dayanıqlığına və legitimliyinə töhfə verir [4, s. 38].

Yerli özünüidarə, hüquqi dövlətin təsisatları sistemində hakimiyyətin mərkəzsizləşdirilməsində həlledici rol oynayır. Səlahiyyətləri yerli hakimiyyət orqanlarına ötürməklə, yerli özünüidarəetmə vasitəsilə mərkəzsizləşdirmə, yerli ehtiyaclara uyğunlaşdırılmış həll yollarını asanlaşdırır, hesabatlılığı və şəffaflığı artırır, iştirakçı demokratiyanı təşviq edir və hüquqi dövlət daxilində güc dinamikasını tarazlaşdırır. Bu mərkəzsizləşdirilmiş yanaşma daha həssas, əhatəli və effektiv idarəçiliyə təkan verir və nəticədə hüquqi dövlətin əsaslarını gücləndirir.

Hüquqi dövlətin institutları sistemində yerli özünüidarə, səlahiyyət və məsuliyyətin tarazlı bölüşdürülməsinə şərait yaratmaqla, hakimiyyətin mərkəzsizləşdirilməsinə mühüm töhfə verir. Yerli özünüidarənin gücün tarazlaşdırılmasına aşağıdakı şəkildə kömək edir:

- Yoxlamalar və balanslar: Yerli özünüidarə, daha geniş idarəetmə çərçivəsində nəzarət və tarazlıq mexanizmi kimi xidmət edir. Qərar vermə səlahiyyətini yerli səviyyəyə mərkəzsizləşdirməklə, güc hökumətin çoxsaylı pillələri arasında bölüşdürülür və hakimiyyətin tək bir orqanın əlində cəmləşməsi riskini azaldır. Səlahiyyətlərin bu şəkildə dağılması hakimiyyətdən sui-istifadə hallarının qarşısını almağa, hesabatlılığı təşviq etməyə və hüquqi dövlət daxilində avtoritar meyillərdən qorunmağa kömək edir.

- Subsidiarlıq prinsipi: Yerli özünüidarəetmə, subsidiarlıq prinsipini təcəssüm etdirir ki, bu da məsələlərin ən kiçik, ən aşağı və ya ən az mərkəzləşdirilmiş səlahiyyətli orqan tərəfindən həll edilməsini diktə edir. Qərar vermə səlahiyyətini yerli səviyyəyə ötürməklə, subsidiarlıq idarəetmə məsuliyyətlərinin hökumətin ən uyğun səviyyəsinə təyin edilməsini təmin edir. Bu prinsip mərkəzləşdirmə və mərkəzsizləşdirmə arasında tarazlıq yaratmağa kömək edir, qərarların idarəetmənin ən səmərəli səviyyəsində qəbul edilməsini təmin edir [2, s. 531].

- Muxtariyyət və müstəqillik: Yerli özünüidarəetmə, yerli hakimiyyət orqanlarına yerli işləri idarə etməkdə müəyyən dərəcədə muxtariyyət və müstəqillik verir. Bu muxtariyyət, yerli hökumətlərə öz yurisdiksiya şərtlərini təsdiq edərək və hökumətin daha yüksək səviyyələrinin yersiz müdaxiləsinə müqavimət göstərərək, mərkəzi hakimiyyətə qarşı çəkici rolunu oynamağa imkan verir. Yerli muxtariyyəti qorumaqla, yerli özünüidarə mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanları arasında güc balansını saxlamağa kömək edir, səlahiyyətlərin bir neçə nəfərin əlində cəmləşməsinin qarşısını alır.

- Plüralizm və müxtəliflik: Yerli özünüidarə, bir çox güc və qərar qəbul etmə mərkəzlərinin birgə mövcudluğuna imkan verməklə, idarəetmədə plüralizm və müxtəlifliyi təşviq edir. Hər bir yaşayış məntəqəsinin özünəməxsus prioritetləri, maraqları və dəyərləri ola bilər ki, bu da yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilən siyasət və təşəbbüslərdə əksini tapır. Bu yanaşma müxtəlifliyi idarəetmədə təcrübə, innovasiya və uyğunlaşmanı təşviq edir, ümumi idarəetmə mənzərəsini zənginləşdirir, vahidlik və ya homogenləşmə riskini azaldır.

- Vətəndaşların səlahiyyətlərinin artırılması: Yerli özünüidarəetmə, vətəndaşlara demokratik proseslərdə fəal iştirak etmək və seçilmiş nümayəndələrini məsuliyyətə cəlb etmək səlahiyyətini verir. Yerli seçkilər, ictimai məsləhətləşmələr və icmanın cəlb edilməsi təşəbbüsləri kimi mexanizmlər vasitəsilə vətəndaşlar qərarların qəbulu prosesinə təsir göstərir və öz icmalarında idarəetmənin istiqamətini formalaşdırmağa kömək edirlər. Vətəndaşın bu səlahiyyətlərinin artırılması, hökumətin hərəkətlərinin əhalinin maraqlarına və üstünlüklərinə uyğun olmasını təmin edərək hakimiyyətin həyata keçirilməsinə əlavə yoxlama rolunu oynayır [11, s. 33].

III. Nəticə

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, yerli özünüidarə səlahiyyətlərin, məsuliyyətin və təsirin tarazlı bölüşdürülməsinə kömək etməklə, hüquqi dövlətin təsi-

satları sistemində hakimiyyətin mərkəzsizləşdirilməsinə töhfə verir. Nəzarət və tarazlıq, subsidiarlıq, muxtariyyət, plüralizm və vətəndaşların səlahiyyətlərinin artırılması vasitəsilə yerli özünüidarə, hakimiyyətin təmərküzləşməsinin qarşısını almağa, yerli muxtariyyəti qorumağa və idarəetmənin bütün səviyyələrində həssas, əhatəli və hesabatlı idarəetməni təşviq etməyə kömək edir.

REFERENCES:

1. Bıçkı, D., Sobacı, Z. From local government to local governance: Understanding local governments in the context of post-Fordism. *Journal of Management Sciences* 9 (1), 2011, p. 215-234 (in Turkish / *Bıçkı, D., Sobacı, Z. Yerel yönetimden yerel yönetişime: Post-fordizm bağlamında yerel yönetimleri anlamak. Yönetim Bilimleri Dergisi* 9 (1), 2011, s. 215-234).
2. Drew, J., Grant, B. Subsidiarity: More than a principle of decentralization-a view from local government. *The Journal of Federalism* 47 (4), 2017, pp. 522-545.
3. Güler, B. "Constitutional Position of European and Local Governments: Constitutional Change Requests of the European Congress of Regional and Local Authorities", *Genel-İŞ Labor Research Journal*, 1, 2005, p. 35-45 (in Turkish / *Güler, B. "Avrupa ve Yerel Yönetimlerin Anayasal Konumu: Avrupa Bölgesel ve Yerel Yönetimler Kongresi'nin Anayasa Değişikliği İstekleri", Genel-İŞ Emek Araştırma Dergisi*, 1, 2005, s. 35-45).
4. Güler, B. Strengthening Local Governments? Decentralization? 2001 (in Turkish / *Güler, B. Yerel Yönetimleri Güçlendirmek mi? Ademi Merkeziyetçilik mi? 2001*).
URL:
<http://80.251.40.59/Politics.Ankara.Edu.Tr/Bguler/Pdf/Ademimerkeziyet.Pdf> (last access 01.12.2023).
5. Hong, S. What are the areas of competence for central and local governments? Accountability mechanisms in multi-level governance. *Journal of Public Administration Research and Theory* 27 (1), 2017, pp. 120-134.
6. LeSage, E. C. Local government reform: a comparative analysis of advanced Anglo-American countries. Edward Elgar Publishing 2008.
7. Keleş, R. Decentralization and Politics, Expanded 7th Edition, Istanbul, Cem Publishing House 2011 (in Turkish / *Keleş, R. Yerinden Yönetim ve Siyaset, Genişletilmiş 7. Baskı, İstanbul, Cem Yayınevi 2011*).
8. Önen, M. S., Eken, İ. Examining the administrative tutelage authority exercised over local governments. *Electronic Journal of Social Sciences* 15 (56), 2016, p. 216-234 (in Turkish / *Önen, M. S., Eken, İ. Yerel yönetimler üzerinde uygulanan idari vesayet yetkisinin irdelenmesi. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (56), 2016, s. 216-234).

9. Parlak, B., Caner, C. Comparative Political and Administrative Structures, Orion Bookstore, Ankara 2013 (in Turkish / Parlak, B., Caner, C. *Karşılaştırmalı Siyasal ve Yönetişel Yapılar*, Orion Kitabevi, Ankara 2013).
10. Siket, J. Prevailing tendencies in local self-governance: Scope of local public affairs and territorial trends in Europe. Bratislava Law Review 1 (1), 2017, pp. 105-114.
11. Usta, A. Neighborhood Management and Its Future. April Bookstore. Strings 2008 (in Turkish / Usta, A. *Mahalle Yönetimi ve Geleceği*. Nisan Kitabevi. Yaylı 2008).
12. Yemen, A. "Local Government Models", Local Government on the Axis of Globalization and Localization: Ankara City Research, (Ed: Birol Aygün and Yusuf Tekin), Ankara Metropolitan Municipality, City Research Center Books, Ankara 2017 (in Turkish / Yemen, A. *"Yerel Yönetim Modelleri"*, Küreselleşme ve Yerelleşme Ekseninde Yerel Yönetim: Ankara Şehir Araştırmaları, (Ed: Birol Aygün ve Yusuf Tekin), Ankara Büyükşehir Belediyesi, Şehir Araştırmaları Merkez Kitapları, Ankara 2017).

The issue of decentralization of power in the local self-government system

NAILA GAHRAMANOVA*

Abstract

Decentralization of power is an important aspect of the modern local government system, aimed at transferring powers and resources from the central level of government to local authorities. This process seeks to increase the autonomy and responsibility of local communities to make and implement decisions that best suit their needs and characteristics. Decentralization of power in local self-government involves not only the transfer of powers, but also the development of local government bodies and their ability to effectively solve the tasks assigned to them. It promotes more flexible and adaptive management, closer to the real needs and priorities of the population.

Keywords: Local self-government, democracy, decentralization, subsidiarity, municipality, community.

Вопрос децентрализации власти в системе местного самоуправления

НАИЛЯ КАХРАМАНОВА**

Резюме

Децентрализация власти является важным аспектом современной системы местного самоуправления, направленным на передачу полномочий и ресурсов с центрального уровня государственного управления на местные органы. Этот процесс стремится к увеличению автономии и ответственности местных сообществ за принятие и реализацию решений, наиболее отвечающих их потребностям и особенностям. Децентрализация власти в местном самоуправлении предполагает не

* PhD Candidate, Baku State University, nailaqahramanova@mail.ru

** Бакинский Государственный Университет, диссертант, nailaqahramanova@mail.ru

только передачу полномочий, но и развитие местных органов управления, их способности к эффективному решению возлагаемых на них задач. Она способствует более гибкому и адаптивному управлению, ближе к реальным потребностям и приоритетам населения.

Ключевые слова: Местное самоуправление, демократия, децентрализация, субсидиарность, муниципалитет, община.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 01.12.2023

Çapa qəbul: 12.02.2024

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KONSTITUSİYA MƏHKƏMƏSİ PLENUMUNUN 2023-CÜ İL 28 DEKABR TARİXLİ QƏRARI İLƏ BAĞLI ELMİ MÜLAHİZƏ

KƏMALƏ MEHDİYEVA*

Annotasiya

Məqalədə Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 2023-cü il 28 dekabr tarixli qərarı ilə bağlı müəllifin elmi mülahizəsi irəli sürülmüşdür. Bu zaman Konstitusiya Məhkəməsi haqqında qanunvericilik, dünya dövlətləri təcrübəsi və qərarla bağlı müəllifin irəli sürdüyü bəzi məqamlar qarşılıqlı şəkildə və ardıcılıqla təhlil edilir. Müəllifin gəldiyi nəticələr sırf özünün elmi yanaşması olmaqla müvafiq dövlət orqanlarını tənqidi xarakter daşımır.

Açar sözlər: Konstitusiya Məhkəməsi, Ali Məhkəmə, Mülki Məcəllə, qüvvədə olan qanunvericilik, bağışlama müqaviləsi, hüquqi tətbiqetmə, qanunvericilik sistemi.

I. Giriş

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin (bundan sonra “Konstitusiya Məhkəməsi”) E.Salmanlının (iddiaçı) şikayəti əsasında qəbul etdiyi 2023-cü il 28 dekabr tarixli qərarını nəzərdən keçirərək aşağıdakı elmi mülahizəni təqdim edirik [1]:

1. İddiaçı iddia edirdi ki, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin [2] (bundan sonra “Mülki Məcəllə”) 225.2-ci maddəsi və Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin (bundan sonra “Ailə Məcəlləsi” [5]) 34.1-ci maddəsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının [4] 29-cu maddəsinin I və III bəndlərinə uyğun deyildir.

2. Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin (bundan sonra “Ali Məhkəmə”) Mülki Kollegiyasının iddiaçı E.Salmanlının cavabdeh F.Şəkərzadəyə qarşı “əmlak bölgüsü” barədə 2023-cü il 23 yanvar tarixli qərarının Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin I və III hissələrinə uyğunluğunu qiymətləndirmişdir.

3. Konstitusiya Məhkəməsi 2023-cü il 28 dekabr tarixli qərarında Mülki Məcəllənin 225.2-ci və Ailə Məcəlləsinin 34.1-ci maddələri üzrə bağışlama müqaviləsinin yazılı formasının nikah dövründə ər-arvada belə əqd əsasında edilmiş bağışlamanın sübutetmə şərti kimi nəzərdə tutulmamasını Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin I və III hissələrinə uyğun olmayan hesab etmişdir. Konstitusiya Məhkəməsi qeyd olunan müddəaların belə tətbiqinin ər-arvadın əmlakının ümumiliyi prezumpsiyasına zidd olması və Ali Məhkəmənin Mülki Kollegiyasının 2023-cü il 23 yanvar tarixli qərarının yenidən baxılması qərarına gəlmişdir.

4. Hazırkı mülahizədə iki səbəbə əsasən Konstitusiya Məhkəməsinin qərarına tənqidi yanaşılmışdır. Birincisi, prosessual səbəbdir: bu elmi şərhin müəllifi Konstitusiya Məhkəməsinin qeyri-müəyyən olduğu iddia edilən mövcud normaları şərh etmək üçün hər hansı müdaxilə imkanının olmasına şübhə edir (I.).

* Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Paris XII Créteil Universitetinin professoru, k.mehtiyeva@azerbaijanarbitration.org

İkincisi, mahiyyəti üzrə: Konstitusiya Məhkəməsinin Konstitusiyaya zidd hesab etdiyi müddəalar qüvvədə olan qanunlara uyğundur (II.).

II. Konstitusiya Məhkəməsinin səlahiyyətini müəyyən edən qanunvericiliyin təhlili

1. Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət hüququ qanunvericilikdə Azərbaycan vətəndaşlarının Konstitusiya ilə qorunan hüquqlarını poza biləcək qeyri-müəyyənliyin olduğu hallarla məhdudlaşır. Konstitusiyanın 130-cu maddəsinin V hissəsinə və “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 34.1-ci maddəsinə əsasən hər bir vətəndaş pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının bərpası üçün Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət edə bilər [6]¹.

2. “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” Qanunun 34.2-ci maddəsinə əsasən Ali Məhkəmənin qərarının Konstitusiyaya və ya normativ hüquqi aktlara uyğun olmayan normativ hüquqi akta əsaslandığı halında Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən baxılmasına yol verilir².

3. Mübahisələndirilən normanın Konstitusiyaya uyğun olmamasını qiymətləndirərkən, Konstitusiya Məhkəməsi normanın konstitusiya-hüquqi təyinatını, onun qanunvericilik sistemində yerini və digər normalarla qarşılıqlı əlaqədə yerinə yetirdiyi funksiyaları nəzərdən keçirir. Bu normanın konstitusiya hüquqi-mahiyyətini müəyyən etməyə, məzmununda mümkün ola biləcək qeyri-müəyyənlikləri, o cümlədən boşluqları aşkara çıxarmağa və aradan qaldırmağa, bununla da qanunun tətbiqi təcrübəsində ziddiyyətlərə son qoymağa və hüquq tətbiqetmədə vahidliyi təmin etməyə və həmin normanın konstitusiyaya zidd olaraq tətbiqinin qarşısını almağa xidmət edir.

4. Belə müdaxilənin ilkin şərti normanın qeyri-müəyyən olması və ya normada boşluqların olmasıdır, buradan Konstitusiya Məhkəməsinin Ali Məhkəmənin 2023-cü il 23 yanvar tarixli qərarına yenidən baxmaq hüququna dair əsas məsələ ortaya çıxır.

5. Hazırkı işdə qeyd olunan ilkin şərtin olmaması, səlahiyyətlik məsələsində Konstitusiya Məhkəməsinin müzakirə olunan qərarının əsaslı müzakirəsinə yol açır.

¹ Konstitusiyanın 130-cu maddəsinin V hissəsinə və “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun (bundan sonra – “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında Qanun”) 34.1-ci maddəsinə əsasən, hər kəs onun hüquq və azadlıqlarını pozan qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarından, bələdiyyə və məhkəmə aktlarından qanunla müəyyən edilmiş qaydada bu maddənin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərində göstərilən məsələlərin Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən həll edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinə pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının bərpa edilməsi məqsədi ilə şikayət verə bilər.

² “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” Qanunun 34.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq, Konstitusiyanın 130-cu maddəsinin III hissəsinin 4-cü bəndində nəzərdə tutulmuş məsələyə dair şikayətə Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən baxılmasına barəsində şikayət edilən Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin qərarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və ya qanunlarına uyğun olmayan normativ hüquqi akta əsaslandığı hallarda yol verilir.

III. Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun müdaxiləsinin təhlili

1. Konstitusiya Məhkəməsi hazırkı qərarında özünün qanunvericilikdə boşluqların olması ilə bağlı 2023-cü il 6 oktyabr tarixli qərarına istinad edir³.

2. Bu səbəblə başlanğıc nöqtəsi hazırkı mübahisəyə tətbiq edilməli normalarda boşluqların olub-olmamasını müəyyən etməkdir.

3. Hazırkı işin məhkəmələr tərəfindən müəyyən edilmiş hallarına əsasən, mənzil birgə nikah dövründə ər-arvaddan birinə anası tərəfindən bağışlanan pul vəsaiti hesabına alınmışdır. Bakı Apellyasiya Məhkəməsi 2022-ci il 14 iyul tarixli qərarında qeyd etmişdir ki, mübahisəli əmlak tərəflərin ümumi gəlirləri deyil, ər-arvaddan birinin anasına məxsus mənzilin satışından əldə edilmiş pul vəsaiti hesabına alındığından, həmin əmlak onların ümumi birgə mülkiyyəti sayıla bilməz. Ali Məhkəmənin Mülki Kollegiyasının 2023-cü il 23 yanvar tarixli qərarı ilə Bakı Apellyasiya Məhkəməsinin qərarı qüvvədə saxlanılmışdır.

4. Belə qərar qəbul etməklə məhkəmələr əmlakın ər-arvaddan birgə vəsaiti hesabına alınmadığı istisna hallardan başqa, birgə nikah dövründə alınmış əmlakın ər-arvaddan birgə mülkiyyətində olmasını (prinsip) nəzərdə tutan Mülki Məcəllənin 225.2-ci maddəsini tətbiq etmişlər. Ailə Məcəlləsinin 34.1-ci maddəsində ər-arvaddan birgə hesab olunmayan (şəxsi hesab olunan) vəsaitlərinin siyahısı verilir və siyahıda ər-arvada bağışlanan vəsaitlər də qeyd olunmuşdur.

5. Hər iki maddədə ər-arvaddan birgə və şəxsi əmlakı arasındakı fərqlər nəzərdə tutulmuşdur. Hər iki müddəanın ümumi oxunuşunda heç bir uyğunsuzluq qeyd edilə bilməz.

6. Mülki Məcəllənin 225.2-ci maddəsinə əsasən, nikaha girənədək ər-arvaddan hər birinə mənsub olmuş əmlak, habelə onlardan birinin nikah dövründə hədiyyə kimi və ya vəərəsəlik qaydasında aldığı əmlak onun mülkiyyətidir.

7. Ailə Məcəlləsinin 34.1-ci maddəsinə əsasən nikaha daxil olanadək onlara məxsus olan əmlak, habelə nikah dövründə hədiyyə şəklində və ya vəərəsəlik qaydasında, digər əvəzsiz əqdlər üzrə əldə etdikləri əmlak ər-arvaddan hər birinin ayrıca mülkiyyətindədir (ər-arvaddan hər birinin əmlakıdır).

8. Sonrakı məsələ onlara bağışlama forması ilə bağlıdır. İki sual meydana gəlir: bağışlamanın etibarlılığı üçün müqavilənin yazılı forması tələb olunurmu (*ad validitatem*)?; və ya bağışlamanın mövcudluğunu sübut etmək üçün yazılı müqavilə tələb olunurmu (*ad probationem*)?

Bağışlamanın mövcudluğu: yazılı forma müqavilənin etibarlılıq tələbi deyildir.

³ “(...) qanunvericilikdə boşluq müvafiq normanın mövcud olmamasını nəzərdə tutmaqla, son nəticədə Əsas Qanunda təsbit edilmiş müvafiq insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi üçün məhdudiyyət yarada bilər. Bu boşluq mahiyyətcə qeyri-konstitusional norma ilə eyni hüquqi nəticəyə malikdir və onun aradan qaldırılması ümumi qaydada qanunvericinin funksiyasına (səlahiyyətinə) aid olsa da, həmçinin konstitusional məhkəmə icraatı vasitəsi ilə aradan qaldırıla bilər.”

- Əsaslandırma bağışlamanın hüquqi xarakterinin müəyyənəşdirilməsi ilə başlamalıdır. Azərbaycan qanunvericiliyinə əsasən bağışlama müqavilədir. Bu Mülki Məcəllənin 666.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Bağışlama müqaviləsi digər tərəfin hədiyyəni qəbul etməsi ilə bağlanmış sayılır. Bağışlama öhdəliklə şərtləndirilməyibsə hədiyyənin qəbul edildiyi hesab olunur ⁴.

- Bu maddədə aydın şəkildə qeyd olunur ki, yazılı forma bağışlamanın etibarlılığı üçün şərt deyildir. Belə desək, daşınar əmlak kimi pul vəsaitinin bağışlanması bağışlayanın pul vəsaitini qəbul edəne verməsi və qəbul edənin həmin vəsaiti qəbul etməsi ilə başa çatmış hesab edilən müqavilədir. Burada heç bir forma tələbi yoxdur.

- Ona görə də, nikah dövründə ər-arvaddan hər hansı birinə bağışlanan vəsait hesabına əldə edilən əmlak vəsaitin bağışlandığı şəxsin şəxsi əmlakı olduğu hesab olunması qənaətinə gəlmək olardı.

- Bundan sonra bağışlamanın sübut edilməsi məsələsi ortaya çıxır. Bağışlamanın mövcudluğunun müəyyən edilməsi üçün Azərbaycan qanunvericiliyində sübutların hansısa xüsusi növü nəzərdə tutulmuşdurmu?

Bağışlamanın sübutu: yazılı müqavilə tələbinin dairəsi

- Müqayisə üçün qeyd edilməlidir ki, daxili qanunvericiliyin müxtəlif normaları sübutlara münasibətdə müxtəlif meyarlar nəzərdə tutur. Bağışlama hüquqi aktdır (faktdan fərqli olaraq) və müqavilədir (birtərəfli əqdlərdən fərqli olaraq). Qanunvericiliyin müqayisəli təhlilini ümumiləşdirsək, qeyd olunmalıdır ki, Avropada müqavilələr yazılı sübutlarla sübut edilməlidir. Müqavilənin növündən asılı olaraq istisnalar mövcuddur. Müqavilənin etibarlılığı üçün xüsusi forma (nümunə olaraq, notarial forma) tələb edildiyi halda, belə müqavilə yalnız müvafiq formaya uyğun olduqda etibarlıdır və sübut oluna bilər. Müqavilənin etibarlılığı üçün hər hansı forma tələb edilmirsə, həmin müqavilə sübut kimi qəbul oluna bilər.

- Müqayisəli hüquq nəzərdə tutur ki, hüquqi aktın məbləği müəyyən həddi keçdikdə həmin akt yazılı formada sübut edilməlidir. Nümunə olaraq, Fransada əqdin məbləği 1500 avrodan çoxdursa, həmin akt yazılı formada sübut edilməlidir [3]⁵. Qanunla müəyyən olunmuş həddən yuxarı məbləğdə olan aktların yazılı sübutu yoxdursa, Fransa qanunvericiliyi yazılı sübutun əsası ola biləcək istənilən sübutu qəbul edir. Adətən evli şəxsin valideynləri tərəfindən bağışlanma haqqında iddialarda valideynin mənzilinin satışını göstərən və övladın bank hesabına ardıcıl pul köçürməsinin sübutu bağışlamanın və beləliklə, əmlakın əldə edilməsi üçün istifadə olunan vəsaitin şəxsi xarakterinin yazılı formasının sübutu sayılır. Belə əmlak nikah dövründə alınsa da bağışlama tərəfinin (ər-arvadın) şəxsi əmlakı hesab ediləcəkdir.

⁴ “Bağışlama müqaviləsi hədiyyə alanın hədiyyəni qəbul etməsi ilə bağlanmış sayılır. Əgər bağışlama öhdəliklə şərtləndirilməyibsə, hədiyyənin qəbul edildiyi ehtimal olunur” (Mülki Məcəllənin 666.1-ci maddəsi).

⁵ Fransa Mülki Məcəlləsinin 1359-cu maddəsi.

- Bağışlama müqaviləsinə dair Azərbaycan qanunvericiliyində yazılı forma müqavilənin etibarlılığı üçün şərt deyildir (Mülki Məcəllənin 666.1-ci maddəsi). Məsələ yazılı formanın bağışlamanın mövcudluğunun sübut edilməsi üçün məcburi olub-olmamasıdır.

- Hazırkı işdə Konstitusiya Məhkəməsi bu suala müsbət cavab verərək hesab etmişdir ki, mənzilin bağışlananın ayrıca mülkiyyəti və ya ümumi nikah əmlakı olmasının qiymətləndirilməsində bağışlama müqaviləsinin yazılı formada bağlanması sübut etmə şərtidir.

- Lakin belə bir nəticənin tətbiq olunan qüvvədə olan qanuna zidd olması görünür.

IV. Konstitusiya Məhkəməsinin qüvvədə olan qanunvericiliyi tətbiq etməsinə yanaşma

Konstitusiya Məhkəməsinin qərarı iki istiqamətdə yanaşılmaqla tənqid oluna bilər: birincisi, sübutlarla bağlı qanunvericiliyi nöqteyi-nəzərindən; ikincisi, ailə qanunvericiliyi nöqteyi-nəzərindən.

Sübutlarla bağlı qanunvericiliyi nöqteyi-nəzərindən yanaşma.

Mülki Məcəllədə bağışlamanın yalnız yazılı formasının sübut əhəmiyyətinə dair heç bir müddəə yoxdur. Faktiki olaraq, belə ağır tələb Mülki Məcəllədə əks olunan bağışlama müqaviləsinin bağlanması üçün heç bir yazılı forma tələbini əks etdirməyən liberal yanaşmanın ziddinə olacaqdır. Buna görə də, yazılı forması tələb olunmayan müqavilənin mövcudluğu üçün yazılı sübut tələb edilməsi mübahisəlidir.

Ailə qanunvericiliyi nöqteyi-nəzərindən yanaşma.

1. Konstitusiya Məhkəməsi mübahisəli müddəaların nikah dövründə əmlak əldə edildiyi müddətcə ümumi mülkiyyət prezumpsiyasını təsbit etdiyi şərhə əsaslanır. Faktiki olaraq, Konstitusiya Məhkəməsi qərar verdi ki, “əvəzsiz əqd (bağışlama müqaviləsi) əsasında əldə olunmuş əşyanın ərin və ya arvadın ayrıca əmlakı hesab edilməsi üçün belə əqdin yazılı forması ilə bağlı tələbin sübutetmə şərti kimi nəzərdə tutulmaması ər-arvadın əmlakının ümumiliyi prezumpsiyası baxımından Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin I və III hissələrinə uyğun olmayan hesab edilsin”.

2. Ancaq bu, iki səbəbə görə Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən qanunun ekstrapolyasiya halına yol verilmişdir.

3. Birincisi, çünki Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin I və III hissələri ər-arvadın ümumi mülkiyyət hüququnu deyil, mülkiyyət hüququnu müdafiə edir. Mənzilin müvafiq ümumi vəsaitləri hesabına deyil, valideynlərinin vəsaiti hesabına alındığını iddia edən arvaddan (ərdən) yazılı sübut tələb etməklə Konstitusiya Məhkəməsi həmin arvadın (ərin) mülkiyyət hüququnu əhəmiyyətli dərəcədə pozur. Başqa cür desək, Konstitusiya Məhkəməsi iddia edilən “ər-arvadın ümumi birləşmiş mülkiyyətini” və beləliklə, ər-arvaddan birinin mülkiyyət hüququnu qorumaqla digər həyat yoldaşının mülkiyyət hüququnu əhəmiyyətli şəkildə azaldır.

4. İkincisi, nikah dövrünün ümumi mülkiyyəti prezumpsiyası deyilən anlayış yoxdur. Əvəzində qayda və həmin qaydaya istisnalar mövcuddur.

5. Qayda Ailə Məcəlləsinin 32.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur və nikah müqaviləsi bağlamayan və münasibətləri 32.1-ci maddə (nikah müqaviləsi və ya başqa hal nəzərdə tutan razılaşma olmadıqda qanuni rejim) ilə tənzimlənən nikaha daxil olmuş şəxslərə şamil edilə bilər.

6. Nikah dövründə əldə edilən hər əşyanın ümumi olduğunu güman etməkdənsə, 32.1-ci maddədə ər-arvadın hər birinin əmək, sahibkarlıq və əqli fəaliyyət nəticəsində əldə etdikləri (i) gəlirləri, aldıkları pensiya və müavinətləri əhatə edən ümumi birgə əmlakı, həmçinin xüsusi təyinatı olmayan digər pul ödənişlərini (xəsarət, sağlamlığın bu və ya digər formada pozulması nəticəsində əmək qabiliyyətinin itirilməsinə görə ödənilən məbləğ, maddi yardımın məbləği və s.); (ii) ər-arvadın birgə gəliri hesabına əldə edilmiş daşınar və daşınmaz əşyalar, qiymətli kağızlar, kredit təşkilatları, əmlakın ər-arvaddan kimin adına alınmasından, əmanətin kimin adına və ya kimin tərəfindən qoyulmasından asılı olmayaraq, kommersiya təşkilatlarına qoyulmuş paylar, əmanətlər, kapitaldan olan paylar və nikah dövründə ər-arvadın əldə etdikləri hər hansı digər əmlakı sadalanır (Ailə Məcəlləsinin 32.2-ci maddəsi)⁶.

7. Qanunvericinin nikahın qanuni rejimində ümumi mülkiyyətin tərifinə yanaşma tərzinə (yəni müqavilə və ya nikah müqaviləsi olmadıqda tətbiq edilir) uyğun olaraq, Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu özü 2021-ci il 23 iyul tarixli qərarında müəyyən etmişdir ki, (Konstitusiya Məhkəməsi hazırkı qərar da istinad edir) nikah dövründə ər-arvadın birgə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi olaraq əldə etdikləri əmlak ər-arvadın birgə mülkiyyəti sayılır⁷.

8. 2021-ci il 23 iyul tarixli qərardan açıq şəkildə aydın olur ki, əmlakın nikah dövründə alınması özlüyündə onun ümumi əmlak olmasını şərtləndirmir. Əmlakın alındığı vəsaitin mənbəyi əmlakın xarakterini qiymətləndirərkən, nikaha daxil olmuş şəxslərin ümumi əmlakı sayılan siyahıda qeyd olunanlardan başqa, müəyyənədiçi amildir.

⁶ “Ər-arvadın ümumi birgə mülkiyyətinə aşağıdakılar aid edilir: onların hər birinin əmək, sahibkarlıq və intellektual fəaliyyəti nəticəsində əldə etdikləri gəlirlər, aldıkları pensiya və müavinətlər, eləcə də xüsusi təyinatı olmayan digər pul ödəmələri (xəsarət, sağlamlığın bu və ya digər formada pozulması nəticəsində əmək qabiliyyətinin itirilməsinə görə ödənilən məbləğ, maddi yardımın məbləği və s.); ər-arvadın ümumi gəlirləri hesabına əldə edilən daşınar və daşınmaz əşyalar, qiymətli kağızlar, kredit təşkilatlarına və s. kommersiya təşkilatlarına qoyulmuş paylar, əmanətlər, kapitaldan olan paylar və əmlakın ər-arvaddan kimin adına əldə olunmasından, yaxud əmanətin kimin adına və ya kim tərəfindən qoyulmasından asılı olmayaraq nikah dövründə ər-arvadın qazandığı hər hansı sair əmlak” (Ailə Məcəlləsinin 32.2-ci maddəsi).

⁷ Ər-arvadın məhz birgə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi olaraq əldə etdiyi hüquqlar və öhdəliklər onların ümumi əmlakının dairəsinə daxil olur. Ailə Məcəlləsinin 36.5-ci maddəsinə əsasən, məhkəmə, ər-arvadın ailə münasibətlərinə xitam verdiyi və ayrı yaşadığı dövrdə hər birinin qazandığı əmlakı onların hər birinin mülkiyyəti hesab edə bilər (“Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 32 və 36-cı maddələri baxımından həmin Məcəllənin 37.3-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair” 2021-ci il 23 iyul tarixli Qərar).

9. Daha sonra və həmçinin məhkəmə təcrübəsinə uyğun olaraq, Konstitusiya Məhkəməsi xüsusilə qeyd edir ki, əmlakın ümumi mülkiyyət hesab olunması üçün eyni vaxtda iki şərt mövcud olmalıdır: “əmlakın ər-arvadın nikah dövründə əldə edilməsi” və “əmlakın ər-arvadın birgə gəlirləri hesabına əldə edilməsi”⁸.

10. Beləliklə aydın olur ki, birgə nikah dövründə əldə edilmiş əmlakın ümumi xarakterli olması prezumpsiyası yoxdur. Bunu da vurğulamaq vacibdir ki, bu əmlakın ümumi mülkiyyət olmadığını sübut etmək üçün arvadın (ərin) gətirməli olduğu sübutun məzmununa birbaşa təsir göstərir.

11. Qüvvədə olan qanunvericilikdə heç bir qeyri-müəyyənlik yoxdur: əmlak ərə (arvada) bağışlanan vəsait hesabına alınmışdırsa, əmlak ümumi hesab edilmir. Bağışlamanın mövcudluğunu nümayiş etdirmək üçün müqavilənin yazılı formasının tələb edilməsi birbaşa Mülki Məcəllənin 666.1-ci maddəsinə ziddir. Kifayət qədər etibarlı və aydın sübutlar tələb etmək başqa, müqavilənin yazılı formasını tələb etmək isə başqadır.

12. Eyni zamanda Konstitusiya Məhkəməsi Mülki Məcəllənin 668.1-ci maddəsinə əsasən dəqiqliklə vurğulayır ki, daşınar əmlakın (pul vəsaiti) bağışlanması üçün hər hansı bir forma tələb olunmur⁹.

13. Buna baxmayaraq, bağışlamanın etibarlılığı üçün hər hansı yazılı forma tələb olunmadığını etiraf etsə də, Konstitusiya Məhkəməsi hesab edir ki, bağışlamanın mövcudluğunu sübut etmək üçün sübutlar yazılı formada olmalıdır. Konstitusiya Məhkəməsi bildirir ki, Ali Məhkəmə əksinə qərar qəbul etməklə nikah dövründə əldə olunan əmlakın qanuni rejimini pozmuşdur¹⁰.

⁸ “Azərbaycan Respublikasında mənzil fondunun özəlləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci, 5-ci və 12-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair 2012-ci il 21 dekabr tarixli Qərarında qeyd edilmişdir ki, “əmlakın ər-arvadın birgə mülkiyyəti sayılması üçün iki şərtin eyni zamanda mövcud olması vacibdir: əmlakın ər-arvadın nikah müddətində əldə olunması; əmlakın ər-arvadın ümumi gəlirləri hesabına əldə olunması”.

⁹ Qeyd edilməlidir ki, qanunvericilik bağışlama müqaviləsinin forması ilə bağlı tələbləri də müəyyən etmişdir. Belə ki, Mülki Məcəllənin 668.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq bağışlama aşağıdakı hallarda etibarlıdır: daşınmaz əşyaların və ya həmin əşyalara hüquqların bağışlanması zamanı bağışlama müqaviləsi notariat qaydasında təsdiqləndikdə; rəsmi reyestrlərdə qeydə alınması tələb edilən daşınar əşyaların bağışlanması zamanı bağışlama müqaviləsi notariat qaydasında təsdiqləndikdə; daşınar əşyaların bağışlanması zamanı hədiyyə verən əşyanı hədiyyə alana verdikdə; tələblərin və digər hüquqların bağışlanması zamanı onlar bu Məcəllənin tələblərinə uyğun yazılı surətdə keçirildikdə; gələcəkdə bağışlama vəd edildikdə bu vəd notariat qaydasında təsdiqləndikdə.

Göründüyü kimi, daşınar əşya olaraq pul vəsaitinin bağışlanması zamanı müqavilə hədiyyə verənin pul vəsaitini hədiyyə alana verməsi və hədiyyə alan tərəfindən həmin vəsaitin qəbul edilməsi anında bağlanmış hesab olunur və bununla bağlı hər hansı forma tələbi nəzərdə tutulmamışdır.

¹⁰ “Lakin Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu qeyd etməyi vacib hesab edir ki, pul vəsaitinin bağışlanması ilə bağlı müqavilənin yazılı forması ilə bağlı qanunvericilikdə imperativ tələb olmasa da, nikah dövründə əldə edilmiş əmlakın məhz tərəflərdən birinə bağışlanmış pul vəsaiti hesabına əldə edilməsi əsası ilə ər-arvadın ümumi birgə deyil, ər-in və ya arvadın şəxsi əmlakı kimi qiymətləndirilməsi və bununla da onların əmlakının qanuni rejimindən kənara çıxılması

14. Qanunvericiliyin tətbiqində ziddiyyətlərin və müxtəlif yanaşmaların yaranması ilə əlaqədar Ali Məhkəmənin mövqeyinin hüquqi qeyri-müəyyənlik yaratdığını demək mübahisəlidir. Bağışlamanı sübut etmə yükü əmlakın şəxsi vəsait hesabına alındığını iddia edən arvadın (ərin) üzərinə düşür. Eynilə, əmlakın ər-arvadın ümumi vəsaiti hesabına əldə edilməsini sübut etmə yükü bunu iddia edən tərəfin üzərinə düşür.

15. Əksinə, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmadığı halda müəyyən hallarda bağışlama müqaviləsinin mövcudluğunun sübutu üçün yazılı formada bağlanmasını tələb etməklə Konstitusiya Məhkəməsi hüquqi qeyri-müəyyənlik yaradır (qanuni nikah rejimində nikahda olan ər-arvad üçün). Belə qərar verməklə Konstitusiya Məhkəməsi formanın mahiyyət üzərində üstünlüyünü müəyyən edir.

16. Konstitusiya Məhkəməsi öz qərarını ərin (arvadın) Konstitusiyada nəzərdə tutulan mülkiyyət hüququ ilə əsaslandırır. Lakin Konstitusiya Məhkəməsi belə qərar qəbul etməklə arvadın (ərin) bağışlama nəticəsində əldə etdiyi əmlaka mülkiyyət hüququnu və bağışlayanın öz əmlakı barədə müstəqil sərəncam vermək hüququnu pozur.

17. Hətta nikah dövründə əldə edilmiş əmlakın qanuni rejiminin nikah dövründə alınmış hər hansı əmlakın ümumi xarakterin müəyyən etdiyini hesab etsək belə, (hansı ki, Konstitusiya Məhkəməsi əmlakın ümumi xarakterli olması üçün iki vacib şərtin olmasını təsbit etmişdir) belə yanaşma sadəcə deməkdir ki, nikah dövründə əldə edilmiş əmlakın ümumi olmadığını iddia edən şəxs bu cür əmlakı əldə etmək üçün istifadə edilən vəsaitin mənşəyini göstərməlidir.

18. Qanuni nikah rejimi, hətta əmlakın ümumi xarakterini nəzərdə tutsa belə, qanuna istisna yaratmaq kimi şərh edilə bilməz. O, xüsusi olaraq qanunla nəzərdə tutulmalı və hüququn *exceptio est strictissimae interpretationis* ümumi prinsipinə uyğun olaraq dar mənada şərh edilməlidir.

19. Mülki Məcəllənin 666.1-ci maddəsində bu istisna qanunla açıq şəkildə göstərilməlidir. Alternativ olaraq, qanuni nikah rejimi ilə nikahda olan şəxsə edilən bağışlama yazılı sübut tələb edərsə, hüquqi müəyyənlik ən azı qanuni nikah rejiminin imperativ xarakter daşdığını vurğulamağı tələb edir. Buna görə də, ər-arvaddan birinin xeyrinə bağışlamanın yazılı sübutunun tələb edilməsi qanuni nikah rejiminin imperativ xarakterinin nəticəsi olacaqdır. Başqa cür desək, normanın imperativ xarakteri mövcud qaydalardan kənara çıxma yaradar. Bununla belə, müddələrdə heç nə nikahın qanuni rejiminin imperativ xarakter daşdığını və buna görə də, bağışlamalara tətbiq edilən müqavilə hüququndan kənara çıxmaq üçün əsas kimi istifadə oluna biləcəyini və bununla da hüquqi müəyyənlik prinsipini təhlükə altına qoya biləcəyini söyləməyə imkan vermir.

üçün, ilk növbədə, bağışlamanın ailəyə deyil, məhz tərəflərdən birinə edilməsini, habelə həmin vəsait hesabına mübahisəli əşyanın əldə edilməsini təsdiqləyəcək mötəbər, o cümlədən əyani sübutların (yazılı müqavilə və s.) mövcud olması zəruridir.”

V. Nəticə

Ümumilikdə, bu mülahizənin müəllifi Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 2023-cü il 28 dekabr tarixli qərarına iki səbəbdən özünün mövqeyini irəli sürür. Birincisi, mübahisəli normaların mahiyyətə tədqiqi açıq şəkildə Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən olduqca aydın olan qanunvericilik normasının düzgün olmayan tətbiq olunmasını üzə çıxarır. İkincisi, Konstitusiya Məhkəməsi Ali Məhkəmənin qərarının konstitusion mülkiyyət hüququna uyğunluğunu yoxlamaq adı altında faktiki olaraq mövcud və aydın mülki hüquq və ailə hüququndan kənara çıxır və *ex aequo et bono* qərar çıxarır.

REFERENCES:

1. Resolution of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan dated December 28, 2023 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 2023-cü il 28 dekabr tarixli qərarı*).
URL: <https://constcourt.gov.az/az/decision/1409> (last access 17.09.2023)
2. The Civil Code of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/46944> (last access 04.09.2023)
3. The Civil Code of France.
URL:
https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006070721/LEGISCTA000006089696/#LEGISCTA000006089696 (last access 17.09.2023).
4. The Constitution of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*).
URL: www.e-qanun.az/framework/897 (last access 04.09.2023).
5. The Family Code of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/46946> (last access 17.09.2023).
6. The Law on the Constitutional Court (in Azerbaijani / *Konstitusiya Məhkəməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/5404> (last access 17.09.2023).
7. The Law on the Privatization of housing stock in the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasında mənzil fondunun özəlləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/8124> (last access 17.09.2023).

Scientific opinion regarding the Decision of the Plenum of the Constitutional Court of the Azerbaijan Republic dated December 28, 2023

KAMALA MEHDIYEVA*

Abstract

The article presents the author's scientific opinion regarding the decision of the Plenum of the Constitutional Court of the Azerbaijan Republic dated December 28, 2023. Currently, the legislation on the Constitutional Court, the experience of states and some provisions put forward

* Ph.D. in Law, Professor of Paris-East Créteil University,
k.mehtiyeva@azerbaijanarbitration.org

by the author regarding the decision are being mutually and consistently analyzed. The author's conclusions are purely his own scientific approach and do not contain criticism of the relevant government bodies.

Keywords: Constitutional Court, Supreme Court, Civil Code, current legislation, deed of gift, law enforcement, legislative system.

**Научное мнение относительно Решения пленума конституционного суда
азербайджанской республики от 28 декабря 2023 года**

КАМАЛЯ МЕХТИЕВА*

Резюме

В статье изложено научное мнение автора относительно решения Пленума Конституционного Суда Азербайджанской Республики от 28 декабря 2023 года. В настоящее время взаимно и последовательно анализируются законодательство о Конституционном Суде, опыт мировых государств и некоторые выдвинутые автором положения относительно решения. Выводы автора являются сугубо его собственным научным подходом и не содержат критики соответствующих государственных органов.

Ключевые слова: Конституционный суд, Верховный суд, Гражданский кодекс, действующее законодательство, договор дарения, правоприменение, законодательная система.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 27.09.2023

Çapa qəbul: 15.02.2024

* Д.ф.п.п., профессор Университета Кретье XII в Париже,
k.mehtiyeva@azerbaijanarbitration.org

ƏMƏK HÜQUQU

ƏMƏK MÜBAHİSƏLƏRİNİN HƏLLİNDƏ MEDIASIYANIN ƏHƏMİYYƏTİ

AZƏR RƏHİMOV*

Annotasiya

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasının təcrübəsinə əsaslanaraq, bəzi əmək qanunvericiliyi normaları ilə mediasiya sahəsində qanunvericilik arasında əlaqə araşdırılır. Mediasiya institutunun inkişafına mane olan, bəzən isə hüquqların pozulmasına və əmək mübahisələrinin yaranmasına səbəb olan bəzi mövcud hüquq normaları daxilindəki ziddiyyətlər vurğulanır. Mediasiya mübahisələrin həlli forması kimi, şübhəsiz ki, müasir cəmiyyətin tələbləri nəzərə alınmaqla əmək münasibətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə qanunvericiliyə konkret təkmilləşdirmələr təklif edilir, mediasiya institutunun uzunmüddətli inkişafının zəruriliyi vurğulanır. Məhkəmə icraatında olan əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələrinin tam əksəriyyəti, təbii ki, işçi tərəfindən qaldırılmış iddialar əsasında başlanmış icraatlardır. Beləliklə, daha “güclü tərəf” olan işəgötürən əmək mübahisələrində əksər hallarda sadəcə olaraq mediasiya mərhələsinə maraqlı olmayaraq, mümkün yollarla burada iştirakdan yayınmaq istəyir. Bir çox hallarda formalaşmış yanaşma mediasiya prosesində iştirakın “zəiflik” əlaməti kimi dəyərləndirilməsi baxımından da, mediasiya prosesinin keçirilməsinə ciddi maneədir. Əmək münasibətlərdən irəli gələn mübahisələr üzrə tərəflərin üzrlü səbəb olmadan iştirak etməmə imkanını qanunvericiliklə məhdudlaşdırılmalı, Əmək Məcəlləsinə müvafiq tələb daxil edilməli, qanunvericiliyin pozulduğu hal üzrə məsuliyyət həddi İnzibati Xətalər Məcəlləsi ilə müəyyən edilməlidir. Hesab olunur ki, təklif edilən dəyişiklik əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr üzrə icraatda əhəmiyyətli dönüş yaratmaqla məhkəmədən əvvəl mübahisələrin baxılmasında mediasiya imkanlarına tətbiqi üçün mühüm əhəmiyyətə malik olacaqdır. Mediasiyanın Azərbaycan modeli yaxın perspektivdə ən uğurlu dünya təcrübələri sırasında yer almaq üçün bütün real şanslara malikdir.

Açar sözlər: əmək münasibətləri, əmək mübahisəsi, mediasiya, mediasiya sazişi, mediasiya prosesi, alternativ həll.

I. Giriş

Bəllidir ki, tarixən mürəkkəb geosiyasi reallıqları düzgün dəyərləndirmək bacarığına malik, lazımi məqamda isə uyğun seçim etməyi, zəruri anlarda qətiyyət göstərməyi, buna ehtiyac olduqda hətta güzəştə getməyi və buna baxmayaraq öz “qırmızı xətləri”ni müəyyən edərək onları qorumağı bacaran xalqlar hər bir zaman istənilən sınaq və mürəkkəb vəziyyətlərdən üzü ağ çıxmağa müvəffəq olmuş, gələcəyə doğru inamla irəliləmişlər.

Bu gün Azərbaycan Respublikası regionun şübhəsiz liderlərindən, dünya siyasi xəritəsinin əhəmiyyətli nüfuz sahiblərindən hesab edilməklə qlobal səviyyədə cərəyan edən proseslərə birbaşa təsir imkanlarına malik olan, milli dövlətçilik ənənələrini qoruyub saxlamağa müvəffəq olan və bununla yanaşı inamla irəliləyən nadir dövlətlərdəndir. Şübhəsiz, bütün sadalananlar ən yeni tariximiz-

* Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan, azar.rahimov@gmail.com

də, xalqımızın iradəsinin təcəssümü olaraq ölkədə son 30 ildə müəyyən edilmiş siyasi kursun məntiqi nəticəsidir. Məhz qeyd edilənlərin nəticəsində xalqımız kənardan bir çoxları üçün reallaşması mümkün olmayan, əlçatmaz bir arzutək dəyərləndirilən, habelə mürəkkəb geosiyasi oyunların və manipulyasiyaların nəticəsində formalaşmış və mövcud olan, bununla da dəyişməsi daha da mümkün-süz görünən reallığın, faktiki olaraq isə böyük bir haqsızlığın aradan qaldırılmasına müvəffəq olmuşdur. Möhtəşəm qələbə ilə əldə edilən nəticə bizi qalibiyyət “eyforiya”sından irəli gələ biləcək güc nümayişinə deyil, bunun əksi olan sülh çağırışına hədəfləmişdir ki, bu da öz növbəsində xalqımızın müdrikliyi və uzaq-görənliyidir.

Günümüzün reallığında nəhəng kommunikasiya hədəfli fəaliyyətin tərkib hissəsi bu fəaliyyətin iştirakçıları tərəfindən tətbiq edilən fərqli dəyərlər əsasında seçilən ünsiyyət modelləri, mahiyyət etibarı ilə, fərdlər və qruplar arasında formalaşan münasibətlərə təsir qüvvəsinə malik olan ən vacib amillərdən hesab edilə bilər. Beləliklə, rəqiblər, alıcılar və satıcılar, dostlar və düşmənlər, qohumlar və ya qeyrilərinin razılığa doğru yolu danışıqlardan keçməli olur. “Hər bir müharibə (və ya münaqişə) sülhlə bitər” yanaşması əsas götürüldükdə həmin sülhü və mümkün barışığı yaxın edə biləcək imkanlardan düzgün istifadə cəmiyyətdə böyük itkilərin qarşısını ala biləcək imkandır. Şübhəsiz ki, əldə edilə biləcək nəticə əksər hallarda ağır ərsəyə gələn intellektual məhsuldur və onun səmərəliliyi düzgün qurulmuş birgə fəaliyyətdən irəli gələn bir göstəricidir. Beləliklə, bu göstəricinin əldə edilməsinə yardımçı ola biləcək prosedur fasilitasiya, ümumilikdə isə münaqişənin tənzimlənməsinə yardım edə biləcək prosedur isə mediasiya kimi başa düşülə bilər.

II. Mediasiyanın roluna baxış

Mediasiya getdikcə daha çox insanların peşəkar fəaliyyət sahələrinə daxil olur - firma və qeyri-kommersiya qurumlarının əməkdaşları arasında olan mübahisələr, işəgötürən və işçilər arasında olan konfliktlər, habelə şirkətlərin özləri arasında yaranan mübahisələr, məsələn sifarişçi və təchizatçı arasında olan mübahisələr [1].

Bir çox sistemlərdə kifayət qədər oturuşmuş olan mediasiya institutu ölkəmiz üçün tam yeni bir anlayış olaraq qanunvericiliyə yalnız 2019-cu ildən daxil olmaqla həmin vaxtdan da yerli şəraitdə tətbiqinin hüquqi əsasını əldə etmiş oldu. Belə ki, “Mediasiya haqqında” Qanunun qəbul edilməsi və bundan irəli gələn müvafiq istiqamətdə bir sıra zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq mübahisələrin alternativ tənzimlənməsi təcrübəsinin institusional formalaşmasında mühüm tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd edilməlidir ki, “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli 1138 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilən Strateji Yol Xəritələrində kiçik və orta sahibkarlıq üçün alternativ müba-

hisələrin həlli mexanizmləri arasında mediasiyaanın vacibliyini fərqləndirən hədəflər müəyyən edilmişdir.

2019-cı ildən qəbul edilən qanunda isə tətbiqetmə sahələri daha geniş müəyyən edilməklə mülki işlər və kommersiya mübahisələri (xarici elementli mübahisələr də daxil olmaqla), ailə münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr, əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr, habelə inzibati hüquq münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr mediasiyaanın tətbiq dairəsinə daxil edilmişdir.

“Mediasiya haqqında” Qanunun 39-cu maddəsinin tələblərinə uyğun olaraq, Qanunun 3.2-ci, 28-ci və 29-cu maddələri və həmin maddələrlə bağlı olan müddəaların 2021-ci il iyulun 1-dən qüvvəyə minmişdir.

Son dövrlərdə ictimai münasibətlərin fərqli istiqamətlər üzrə ölkədə formalaşan normativ-hüquqi bazaya mütərəqqi standartların gətirilməsi danılmazdır və “Mediasiya haqqında” Qanunu da, mübahisəsiz olaraq, bu sıraya aid etmək olar. Beləliklə, Qanunun tələblərinə uyğun olaraq münasibətlərin 5 əsas sütun (prinsip) üzərində qurulması təsbit edilir ki, bunlar - könüllülük, tərəflərin hüquq bərabərliyi və əməkdaşlığı, mediatorların qərəzsizliyi və müstəqilliyi, mediasiya prosesinə müdaxilənin yolverilməzliyi və konfidensiallıqdır. Qeyd edilməlidir ki, yeni qanunvericiliyin tələblərinə əsasən mülki işlər və kommersiya mübahisələri (xarici elementli mübahisələr də daxil olmaqla), ailə münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr, əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr, habelə inzibati hüquq münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr mediasiyaanın tətbiq dairəsinə daxil edilir. Məhkəməyə müraciət etməmişdən əvvəl ilkin mediasiya sessiyasında iştirak tələb olunduğu istiqamətləri kimi isə kommersiya mübahisələri, həmçinin ailə və əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr aid edilir. Bu isə o anlama gəlir ki, sadalanan istiqamətlər üzrə birbaşa məhkəməyə müraciət etmə imkanı ən azından ilkin mediasiya sessiyasının tətbiqi ilə şərtləndirilmiş olur.

Əmək Məcəlləsinin 294-cü maddəsinin tələblərinə əsasən maddənin ikinci hissəsində nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, bütün fərdi əmək mübahisələrinə bilavasitə məhkəmələr tərəfindən baxılır. İstinad edilən norma isə kollektiv müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş hallarda müəssisələrdə həmkarlar ittifaqları təşkilatının nəzdində fərdi əmək mübahisələrinə məhkəməyə qədər baxan orqanın yaradılmasının nəzərdə tutula bilməsini müəyyən edir. Bu orqanın yaradılması və fəaliyyət qaydası kollektiv müqavilələrlə nizama salınır. Eyni zamanda həmin maddənin 3-cü hissəsinə əsasən isə əmək müqaviləsində fərdi əmək mübahisələrinin Məcəllə ilə müəyyən edilmiş həlli qaydalarından fərqli olan, tərəflərin hüquq bərabərliyi prinsipini və bu Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş əmək, sosial və iqtisadi hüquqlarını pozmayan qaydalar nəzərdə tutula bilər. Beləliklə, fərdi əmək mübahisələri üçün məhkəməyə alternativ olaraq iki imkanın, yəni kollektiv əmək müqaviləsi ilə nəzərdə tutulan və ya ikinci imkan kimi fərdi əmək müqaviləsi ilə şərtləndirilən qaydaların tətbiqi mümkün hesab edilir. Təcrübədə isə bu normaların işlək olmamasına istinad edilə bilər. Yəni mediasiya institunun əmək münasibətlərinə daxil olması, heç şübhəsiz ki, burada for-

malaşmış stereotipləri dağıtmaqla əmək münasibətlərinin tərəfləri olan işçi və işəgötürənləri danışıqlar masası arxasında görüşməyi üçün mükəmməl imkandır ki, istinad edilən imkanın düzgün çərçivədə tətbiq edilməsi əmək münasibətlərinin keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsinə keçidini şərtləndirən mühüm amildir. Belə ki, bu imkan mediasiyanın qanunvericiliklə təsbit edilmiş məqsədləri prizməsindən dəyərləndirildikdə tərəflər arasında münəqişəlilik səviyyəsinin azaldılması və onları razı salacaq şəkildə mübahisənin həllini təmin edilməsi deməkdir ki, əksər hallarda münasibətlərin davam etdirilməsinin mümkünsüzlüyü ilə nəticələnən məhkəmə çəkişməsinin yerinə münasibətlərin yenidən dəyərləndirmə mühitinin yaranmasıdır. Əmək münasibətlərində isə bu, şübhəsiz ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 35-ci maddəsi ilə təsbit edilmiş fərdi və ictimai rifahın əsası olan əməyin və əmək hüquqlarının qorunması, tərəflərin mənafələrinin təmin edilməsi deməkdir [5].

Bununla yanaşı qeyd edilməlidir ki, Əmək Məcəlləsinin 294-cü maddəsinin beşinci hissəsinin tələblərinə əsasən “Mediasiya haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 27-ci maddəsinə uyğun olaraq fərdi əmək mübahisələri mediasiya vasitəsilə həll oluna bilər. Fərdi əmək mübahisələri ilə bağlı məhkəməyə müraciət etməmişdən əvvəl isə daha əvvəl qeyd edildiyi kimi “Mediasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş qaydada ilkin mediasiya sessiyasında iştirak tələb olunur. Lakin maddənin birinci hissəsi ilə artıq həmin maddənin ikinci hissəsində nəzərdə tutulmuş hallar istisna edilməklə, bütün fərdi əmək mübahisələrinə bilavasitə məhkəmələrin yurisdiksiyasına aid edilməsi və daha əvvəl istinad edilən dördüncü və beşinci hissələr ümumi kontekstdən dəyərləndirildikdə bir qədər ziddiyyətli hesab edilə bilər. Əsas suallardan biri ondan ibarətdir ki, hansı səbəbdən qanunverici kollektiv müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş hallarda müəssisələrdə həmkarlar ittifaqları təşkilatının nəzdində fərdi əmək mübahisələrinə məhkəməyə qədər baxan orqanın fəaliyyəti çərçivəsində icraatın maddənin birinci hissəsində məhkəmə aidiyyətinə istisna kimi verildiyi halda, bu imkanın nə üçüncü hissə ilə müəyyən olunmuş əmək müqaviləsində fərdi əmək mübahisələrinin bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş həlli qaydalarından fərqli olan, tərəflərin hüquq bərabərliyi prinsipini və həmin Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş əmək, sosial və iqtisadi hüquqlarını pozmayan qaydalar nəzərdə tutulması imkanını, nə də beşinci hissə ilə müəyyən edilmiş fərdi əmək mübahisələri ilə bağlı məhkəməyə müraciət etməmişdən əvvəl mediasiyanın tətbiq edilməsi tələbini bu istisnaya aid etməsidir. Deməli, artıq qanunvericilik özü mediasiyanın yalnız məhkəməyəqədər bir şərti mərhələ kimi qəbul etməklə təsbit edir ki, təbii ki, yanaşma daha əvvəl də yuxarıda qeyd edilənlərlə ciddi uyğunsuzluq təşkil edir. İstinad edilən kontekstdən Əmək Məcəlləsinin 294-cü maddəsinin təkmilləşdirilməsi zərurəti mübahisəsizdir [6].

Əmək mübahisələri, o cümlədən ilkin mediasiya tələbi olan digər kateqoriyadan olan işlərin təhlili həqiqətən də mediasiyaya ciddi dərəcədə inamsızlığın mövcudluğunu və bir çox hallarda da, bunun məhkəməyə gedən yolda əlavə maneə kimi qəbul olunmasını deməyə əsas verir. Halbuki mediasiya, əksinə,

mübahisənin həllində tərəflərin əməkdaşlığına, habelə ünsiyyət və danışıqlara əsasən, artıq vaxt itkisi və xərclərdən kənar olmaqla tərəflərin maraqlarına xidmət edəcək əlverişli nəticənin əldə olunması istiqamətində kifayət qədər səmərəli vasitə hesab edilməlidir.

Eyni zamanda qeyd edilməsi vacib olan məqamlardan biri də odur ki, əmək mübahisəsi tərəflər arasında bu və ya digər məsələ ilə bağlı əmək mübahisəsindən öncə yarana biləcək münaqişə vəziyyəti ilə qarışdırılmamalıdır. Vurğulanmalıdır ki, bir çox müəlliflərin də fikrinə görə əmək mübahisəsi anlayışı ondan əvvəl gələn tərəflərin fikir ayrılığından və bilavasitə əmək hüquqpozmasından fərqləndirilməlidir [7]. Təbii ki, burada önəm kəsb edən, həmçinin əmək hüquq münasibətlərinin paradiqması və onun genezisinin bütün aspektlərdən dəyərləndirilməsi, digər əlaqəli sahələrlə kəsişmə nöqtələrinin müəyyən edilməsidir.

Bu sirr deyil ki, əmək mübahisələrində formalaşmış bir stereotipə əsasən işəgötürən “güclü tərəf” kimi qələmə verilir və müəyyən dərəcədə bu belədir. Məhkəmə icraatında olan əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələrinin tam əksəriyyəti, təbii ki, işçi tərəfindən qaldırılmış iddialar əsasında başlanmış icraatlardır. Beləliklə, daha “güclü tərəf” olan işəgötürən əmək mübahisələrində əksər hallarda sadəcə olaraq mediasiya mərhələsinə maraqlı olmayaraq, mümkün yollarla burada iştirakdan yayınmaq istəyir. Bir çox hallarda formalaşmış yanaşma mediasiya prosesində iştirakın “zəiflik” əlaməti kimi dəyərləndirilməsi baxımından da, mediasiya prosesinin keçirilməsinə ciddi maneədir.

Eyni zamanda rəsmiyyətə düşmüş əmək mübahisələrinin sayının məhdudluğu, bu sahədə məhkəmə təcrübəsinin ümumimləşdirilməsinin və geniş tədqiqinin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxaran faktiki mövcud bir danılmaz faktor kimi dəyərləndirilə bilər. Məhz bu amil əmək mübahisələrinin və burada mövcud problemlərin sanki bir qədər diqqətdən kənar qalmasını və təbii ki, belə olduqda inkişafının qarşısını alan ciddi təsir gücünə malik olan kimi qəbul edilməli və nəzərə alınmalıdır. Məsələn, ölkə üzrə rəsmi statistikaya diqqət yetirsək, məhkəmə baxışında olmuş (qətnamə çıxarılmış) əmək mübahisələri üzrə son beş ildə illik göstərici 700-800 iş civarındadır [4].

Bildiyimiz kimi, “Mediasiya haqqında” Qanunun əvvəlki redaksiyasında (9 iyul 2021-ci il tarixli 361-VIQD nömrəli Qanunla edilmiş dəyişikliklə) 21.10-cu və 29.4-cü maddələrin tələblərinə əsasən tərəfin mediasiyaya dair qeyd-şərtə və ya “mediasiya prosesinin tətbiqi barədə müqavilə”nin şərtlərinə zidd olaraq mediasiyada üzrsüz səbəbdən iştirak etməməsi qanunla nəzərdə tutulmuş məsuliyyətə səbəb olması kimi müddəalar müəyyən olunmuş, sonra isə istinad edilən məsuliyyət əsasları qanunvericilikdən xaric edilmişdir. Eyni zamanda Qanunun 37-ci maddəsinin tələblərinə görə, Qanunun tələblərinin pozulmasına görə mediator, mediasiya təşkilatı, tərəflər və mediasiyada iştirak edən digər şəxslər Azərbaycan Respublikasının Mülki, İnzibati Xətalər və Cinayət məəcəllələrində nəzərdə tutulmuş hallarda məsuliyyət daşıyırlar. Beləliklə, faktiki olaraq ilkin mediasiya tələbi qanunvericilikdən irəli gəlməsinə baxmayaraq,

həmin mərhələdə iştirak sadəcə olaraq tərəf üçün onun seçiminə buraxılmış imkandır [2].

III. Nəticə

Yuxarıda qeyd edilənlər deməyə əsas verir ki, əmək münasibətlərdən irəli gələn mübahisələr üzrə tərəflərin üzrlü səbəb olmadan iştirak etməmə imkanı qanunvericiliklə məhdudlaşdırılmalı, Əmək Məcəlləsinə müvafiq tələb daxil edilməli, qanunvericiliyin pozulduğu hal üzrə məsuliyyət həddi İnzibati Xətalər Məcəlləsi ilə müəyyən edilməlidir. Hesab olunur ki, təklif edilən dəyişiklik əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr üzrə icraatda əhəmiyyətli dönüş yaratmaqla məhkəmədən əvvəl mübahisələrin baxılmasında mediasiya imkanlarına tətbiqi üçün mühüm əhəmiyyətə malik olacaqdır.

Şübhəsiz ki, əmək mübahisələrində mediasiya bu sahəyə yeni “nəfəs” gətirə biləcək kifayət qədər ciddi və səmərəli alətə çevrilə bilər. İstinad edilən alət illər boyu formalaşmış stereotipləri alt-üst etməklə tərəflər üçün daha əlverişli həll perspektivini şüurlara yeritməli və mübahisənin həlli cəhdini münafişəyə doğru artan dinamika üzrə hərəkət kimi deyil, əksinə tərəflər üçün yeni “üfüqlər” formalaşdıran faydanı hiss etmək imkanını yaratmış olur.

Bu sahədə qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və dərinlən araşdırılması yerli şəraitdə sahə üzrə mediasiyanın tətbiq edilmə imkanlarını daha da səmərəliləşdirmiş ola bilər. Məsələn, hələ 1947-ci ildə ABŞ-da əmək münasibətləri sahəsində yaranmış və Federal Mediasiya və Barışdırma Xidmətinin fəaliyyəti fikrimizcə kifayət qədər maraqlı hesab edilə bilər [3].

Bu kimi imkanlardan düzgün istifadə və geniş tətbiqi, cəmiyyətdə münafişəlik səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsirlərini göstərə biləcək, zaman keçdikcə isə heç şübhəsiz ki, barışıq əlverişliyi inamının həyatımızın bütün sahələrinə şaxələndirə biləcəkdir. Qətiyyətlə demək olar ki, mediasiyanın Azərbaycan modeli yaxın perspektivdə ən uğurlu dünya təcrübələri sırasında yer almaq üçün bütün real şanslara malikdir, yetər ki, həmin şanslar düzgün dəyərləndirilsin və bu gənc institutun inkişafı üçün düzgün addımlar atılsın, dövlətin isə burada iradəsi artıq bəllidir.

REFERENCES:

1. Kerntke V. Mediation as a method of organizational development: Working with conflicts - a guide to action for managers. / Per with him and Tarasova. 2nd ed. St. Petersburg: Werner Regen Publishing House. German school of coaching and mediation. Saint Petersburg. 2012, p. 8 (in Russian / Кернтке В. Медиация как метод организационного развития: Работа с конфликтами – руководство к действию для руководителей. Пер с ним и Тарасова. 2-е изд. СПб.: Издательство Вернер Реген. Немецкая школа коучинга и медиации. Санкт-Петербург. 2012, с. 8).
2. Mediation Act of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani / *Mediasiya haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*).
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/41828> (last access 04.09.2023)
3. Official website of the Federal Mediation Service (USA).

- URL: <https://www.fmcs.gov/> (last access 04.09.2023).
4. Official website of the Statistics Committee (Azerbaijan).
URL: <https://www.stat.gov.az/> (last access 04.09.2023).
 5. The Constitution of the Republic of Azerbaijan (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*).
URL: www.e-qanun.az/framework/897 (last access 04.09.2023).
 6. The Labour Code of the Republic of Azerbaijan and the Law on the Legal Effect of the Labour Code (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi və "Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu*).
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/46943> (last access 04.09.2023).
 7. Tolkunova V.N. Labor disputes and the procedure for their resolution. Moscow, Prospekt Publishing, 2023, p. 16 (in Russian / *Толкунова В.Н. Трудовые споры и порядок их разрешения. Москва, Проспект, 2023, с. 16*).

The importance of mediation in resolving labor disputes

AZER RAHIMOV*

Abstract

Based on the practice of the Republic of Azerbaijan, this article examines the relationship between certain labor legislation norms and legislation in the field of mediation. It highlights the contradictions within some existing legal norms, hindering the development of the mediation institution and sometimes leading to violations of rights and the emergence of labor disputes. Mediation, as a form of dispute resolution, undoubtedly holds immense importance in enhancing the quality of labor relations, considering the requirements of modern society. The article proposes specific improvements to legislation, emphasizing the need for the long-term development of the mediation institution. Most of the disputes arising from labor relations in court proceedings are, of course, proceedings initiated on the basis of claims raised by the employee. Thus, the employer, who is the "stronger party", in most cases is simply not interested in the mediation stage in labor disputes and wants to avoid participation in it in any possible way. In many cases, the approach evaluating participation in the mediation process as a sign of "weakness" is a serious obstacle to conducting the mediation process. The possibility of the parties not participating in disputes arising from labor relations should be limited by legislation, a corresponding requirement should be included in the Labor Code, and the limit of liability in case of violation of the legislation should be determined by the Code of Administrative Offenses. It is believed that the proposed change will be significant for the implementation of mediation opportunities in pre-trial disputes, creating a significant change in the procedure for disputes arising from labor relations. The Azerbaijani model of mediation has all real chances to be among the most successful world practices in the near future.

Keywords: labor relationships, labor dispute, mediation, mediation agreement, mediation process, alternative resolution.

* Ph.D. in Law, Baku State University, Baku, Azerbaijan, azar.rahimov@gmail.com

Значение медиации в решении трудовых споров

АЗЕР РАГИМОВ*

Резюме

В данной статье исследуется взаимосвязь между отдельными нормами трудового законодательства и законодательством в сфере медиации на основе практики Азербайджанской Республики. Освещены противоречия в некоторых существующих правовых нормах, препятствующие развитию института медиации и порой приводящие к нарушениям прав и возникновению трудовых споров. Медиация как форма разрешения конфликтов, несомненно, имеет огромное значение в повышении качества трудовых отношений с учетом требований современного общества. В статье предлагаются конкретные усовершенствования законодательства, подчеркиваются необходимость долгосрочного развития института медиации. Большинство споров, возникающих из трудовых отношений в судебном порядке, – это, конечно, разбирательства, возбужденные на основании исков, предъявленных работником. Таким образом, работодатель, являющийся «сильной стороной», в большинстве случаев просто не заинтересован в стадии медиации в трудовых спорах и желает всеми возможными способами избежать участия в ней. Во многих случаях подход, оценивающий участие в процессе медиации как признак «слабости», является серьезным препятствием для проведения процесса медиации. Возможность неучастия сторон в спорах, возникающих из трудовых отношений, должна быть ограничена законодательством, соответствующее требование должно быть включено в Трудовой кодекс, а предел ответственности в случае нарушения законодательства должен быть определен КоАП. Предполагается, что предлагаемое изменение будет иметь существенное значение для реализации возможностей медиации в досудебных спорах, создавая существенное изменение в порядке рассмотрения споров, возникающих из трудовых отношений. Азербайджанская модель медиации имеет все реальные шансы в ближайшем будущем войти в число наиболее успешных мировых практик.

Ключевые слова: трудовые отношения, трудовой спор, медиация, медиативное соглашение, медиативный процесс, альтернативное решение.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.10.2023

Çapa qəbul: 03.02.2024

* Д.ф.п.п., Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан, azar.rahimov@gmail.com

ƏQLİ MÜLKİYYƏT HÜQUQU

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ФРАНЦИИ В ОБЛАСТИ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ ОХРАНЫ ПРАВА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ

АЙДАН МАМЕДОВА*

Резюме

В статье рассматриваются уголовно-правовые механизмы защиты прав интеллектуальной собственности в Азербайджане и отмечаются их особенности, обусловленные характерными чертами, отличающей интеллектуальную собственность от материальной. Далее проводится анализ статей Уголовного Кодекса регулирующих правонарушения в данной сфере, а также рассматриваются нормы других Кодексов и специализированных законов, принятых в разных областях права интеллектуальной собственности. Последующая часть, в статье изучает законодательство Франции с точки зрения правонарушений прав интеллектуальной собственности, где центральное место отводится Кодексу Интеллектуальной собственности Франции. Статья состоит из нескольких основных тезисов, по которым проводится сравнительный анализ. Первый вопрос касается частного и публичного обвинения в сфере прав интеллектуальной собственности и норм регулирующих эту дифференциацию. Далее затрагивается вопрос проступков и преступлений в данной области и обсуждается различие подходов к этому вопросу двух правовых систем. Также анализируются такие понятия как техническое обеспечение прав, размер штрафов, вопрос лишения свободы и некоторые другие актуальные проблемы в сфере уголовно-правовой охраны прав интеллектуальной собственности. Автор отмечает необходимость регулирования правонарушений, происходящих в результате посягательства на технические меры защиты результатов интеллектуальной деятельности. При этом проводится сравнение к подходу французского законодательства, которое придает также большое значение сохранению доступа к легальному использованию охраняемых работ.

Ключевые слова: право интеллектуальной собственности, уголовно-правовая охрана, проступок, преступление, правонарушение, авторские права.

I. Введение

Права интеллектуальной собственности в Азербайджане охраняются Конституцией Азербайджанской Республики, рядом законов, принятых в данной сфере, а также имеются положения касательно этих прав в процессуальном законодательстве, в Уголовном кодексе и Кодексе об административных правонарушениях. Таким образом, эти права сами имея мультидисциплинарный характер, также защищаются различными механизмами правовой защиты в стране.

* Докторант, Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан, aydan.rustambekova@live.com

Как видно, являясь одним из важнейших благ, результаты интеллектуальной деятельности подлежат защите со стороны уголовно-процессуальных норм, которая установлена отдельными положениями закона, посвященным этим правам. В данном аспекте может возникнуть вопрос по какой причине данные права не включаются в уже существующие статьи о посягательстве на материальные вещи. Причиной этому является особый характер и природа результатов интеллектуальной деятельности как собственности. Интеллектуальная собственность является нематериальным, и по этой причине похищение (изъятие) нематериального блага физически невозможно. Поэтому, процедуры и санкции должны быть адаптированы к особенностям данного вида собственности. Как отмечают В.Ландес и Р.Познер в своем эссе о природе авторских прав, «Отличительными характеристиками большинства интеллектуальных продуктов является то, что они легко тиражируются и то, что ими может пользоваться один человек не мешает пользоваться ими другим лицам» [11]. Как отмечает председатель агентства по интеллектуальной собственности Кямран Иманов: «...сущность кражи, грабежа состоит в том, что законный владелец имущества лишается его, а при нарушении интеллектуальной собственности правообладатель не лишается ее: правообладатель остается собственником этой собственности» [4].

II. Анализ законодательства

В последние годы в уголовное законодательство Азербайджана было внесено значительное количество положений касающихся прав интеллектуальной собственности.

Так, статья 165 Уголовного Кодекса посвящена нарушениям в сфере авторских прав и смежных прав. В первом параграфе статьи указывается в каких именно случаях нарушение данных прав влечет уголовную ответственность и какие санкции предусмотрены за это. Так, закон гласит что «Незаконное использование авторских или смежных прав, то есть публикация научного, литературного, художественного или иного произведения другого лица под своим именем или присвоение иным способом авторства другого лица, незаконное переиздание или распространение такого произведения, а также насильно принуждение к соавторству, если в результате этих действий причинен значительный ущерб, - наказываются штрафом в размере от одной тысячи до двух тысяч манат либо общественными работами от трехсот двадцати до четырехсот восьмидесяти часов» [8].

Далее законодатель указывает что, если подобные действия были совершены повторно, или со стороны заранее подготовленной к этому группы лиц, в организованном порядке, то предполагается санкция в виде штрафа в размере от двух тысяч до четырех тысяч манат, либо исправительные работы на срок до двух лет, либо ограничением свободы на срок

до двух лет, либо лишением свободы на срок до двух лет. Надо также отметить, что подразумевается под понятием значительный ущерб. Законодатель под этим понятием подразумевает ущерб в размере свыше 1000 манат.

Такая же система диспозиций и санкций указана в следующих статьях касательно защиты интегральных схем топологий, образцов фольклорного искусства, баз данных, а также патентов и изобретений. Таким образом, нарушения прав интеллектуальной собственности при наличии значительного ущерба потерпевшему, влекут за собой уголовную ответственность согласно Уголовному кодексу. При этом надо отметить что некоторые положения данных статей подлежат обвинению в частном порядке, а другие в публичном. Рассмотрим этот вопрос несколько подробнее.

Сперва следует дать определение и разобраться в чем отличие друг от друга этих двух видов обвинения. Итак, частное и публичное обвинение относятся к двум различным субъектам, ответственным за возбуждение и ведение уголовного дела в правовой системе.

Государственное обвинение - это наиболее распространенная форма судебного преследования, когда государство через назначенных должностных лиц (таких как окружные прокуроры или прокуроры) представляет общественный интерес в возбуждении уголовных дел против физических или юридических лиц, обвиняемых в совершении преступлений. Прокуратура отвечает за сбор доказательств, представление дела в суде и вынесение обвинительного приговора.

Частное обвинение в некоторых правовых системах частные лица или организации имеют право возбуждать уголовные дела против других. Это известно как частное обвинение. Частное обвинение может быть разрешено в случаях, когда государственное обвинение отказывается выдвигать обвинения, или в определенных видах преступлений, в которых частные лица или организации имеют прямой интерес или понесли прямой вред в результате предполагаемого преступления. Частные прокуроры должны следовать тем же юридическим процедурам, что и государственные прокуроры, включая сбор доказательств и представление дела в суде.

Доступность и процедуры частного обвинения сильно различаются в разных правовых системах. В некоторых юрисдикциях частное обвинение встречается редко или ограничивается конкретными видами преступлений, тогда как в других оно может быть более распространенным или иметь меньше ограничений.

Порядок частного и публичного обвинения и то, к какому из них относится непосредственно какое-либо правонарушение указаны в уголовно-процессуальном кодексе Азербайджанской Республики. А именно этому вопросу посвящена статья 37 данного Кодекса. В ней мы можем найти положения в которых проводится дифференциация частного и пуб-

личного обвинения. Так как статья посвящена правам интеллектуальной собственности рассмотрим те положения, которые упоминают статьи уголовного кодекса, охватывающие эти отношения.

Так, обратим внимание на статью 37.2 данного Кодекса, которая гласит: «Уголовное преследование в порядке частного обвинения осуществляется только на основании заявления потерпевшего за преступления, предусмотренные статьями 147, 148, 165.1 и 166.1 Уголовного Кодекса Азербайджанской Республики, и прекращается при примирении потерпевшего с обвиняемым перед тем, как отправиться в совещательный зал суда» [7].

Как видно из данного положения частное обвинение в отношении прав интеллектуальной собственности применяется лишь к первой части двух статей Уголовного Кодекса, которые посвящены авторским и смежным правам (165.1) и патентным правам (166.1).

Суть частного обвинения заключается в том, что бремя доказывания принадлежит истцу (жалобщику). Это означает, что доказательства должны быть собраны и предоставлены суду со стороны истца. Другими словами, в этом процессе сбора и предоставления доказательств следователь, дознаватель и прокурор не участвуют. Следствие как таковое ведется только во время судебного рассмотрения дела, со стороны самого суда. «Исключительным основанием для возбуждения уголовного дела частного обвинения является заявление потерпевшего. После принятия мировым судьей заявления к своему производству потерпевший признается частным обвинителем, а лицо, в отношении которого подано заявление, – обвиняемым» [2]. Таким образом, мы рассмотрели основные моменты уголовной ответственности за нарушения прав интеллектуальной собственности в Азербайджане. Однако, является также интересным проведение сравнительного анализа этой системы с уголовным правом в области данных прав с более развитой в этом аспекте правовой системой. Для сравнения является более целесообразным выбрать страну романо-германской правовой семьи так как правовая система Азербайджана построена именно на основе этой доктрины.

Очень развитую правовую базу с точки зрения защиты от правонарушений в сфере интеллектуальной собственности имеет Франция. Авторские права и их соответствие информационным правам отражены в национальном законодательстве Франции и французские исследователи объясняют права интеллектуальной собственности как новые права, которые накладываются на уже существующую собственность [1]. Во Франции уголовная ответственность за нарушение прав интеллектуальной собственности может повлечь за собой как штрафы, так и тюремное заключение, в зависимости от тяжести правонарушения. Основным законодательством, регулирующим нарушение прав интеллектуальной собственности во Фран-

ции, является Кодекс интеллектуальной собственности Франции (Code de la Propriété Intellectuelle).

Нарушение прав на товарный знак. Согласно французскому законодательству, нарушение прав на товарный знак может повлечь за собой как гражданское, так и уголовное наказание. Уголовное наказание за нарушение прав на товарный знак может включать штрафы до 300 000 евро и тюремное заключение на срок до 4 лет для физических лиц и штрафы до 1,5 миллионов евро для юридических лиц.

Нарушение авторских прав. Нарушение авторских прав во Франции также может повлечь за собой уголовную ответственность. Наказания за нарушение авторских прав включают штрафы до 300 000 евро и тюремное заключение на срок до 3 лет для физических лиц и штрафы до 1,5 млн евро для юридических лиц.

Нарушение патентных прав. Нарушение патентных прав во Франции в основном рассматривается в соответствии с гражданским законодательством, но в некоторых случаях оно также может повлечь за собой уголовную ответственность. Наказания за нарушение патентных прав могут включать штрафы и тюремное заключение, но подробности зависят от обстоятельств дела.

Другие права интеллектуальной собственности. Другие формы нарушения прав интеллектуальной собственности, такие как права на промышленные образцы или коммерческая тайна, также защищаются французским законодательством. Уголовные наказания за эти виды нарушений могут различаться, но обычно включают штрафы и тюремное заключение.

Важно отметить, что уголовная ответственность за нарушение прав интеллектуальной собственности обычно требует преднамеренного или умышленного нарушения закона, а не случайного или неосознанного нарушения. Кроме того, упомянутые штрафы являются максимальными, а фактические штрафы, налагаемые судами, могут варьироваться в зависимости от особенностей каждого дела.

Однако, проводя сравнение следует отметить одно важное отличие, которое различает уголовное право Азербайджана от французского. Этим отличием является то, что французское уголовное законодательство не полностью кодифицировано. Так, уголовно-правовые нормы могут содержаться не только в Уголовном Кодексе, но и в других специальных законах и кодексах. Как уже было отмечено выше, во Франции имеется Кодекс Интеллектуальной собственности, принятый в 1992 году. Это основная правовая база, регулирующая интеллектуальную собственность во Франции, который устанавливает правила и положения, касающиеся различных аспектов прав интеллектуальной собственности. Кодекс охватывает широкий спектр прав интеллектуальной собственности, включая авторские права, патенты, товарные знаки, промышленные образцы и географичес-

кие указания. Ключевыми аспектами французского Кодекса интеллектуальной собственности являются следующие сферы.

Авторское право. Кодекс обеспечивает защиту литературных и художественных произведений, включая книги, музыку, фильмы и компьютерные программы. Защита авторских прав обычно длится в течение жизни автора плюс 70 лет. Отметим, что азербайджанский законодатель устанавливает аналогичный срок защиты авторских прав.

Патенты. Кодекс регулирует выдачу и защиту патентов на изобретения. Патенты выдаются на новые изобретательские технические решения конкретных задач и действительны до 20 лет с даты подачи заявки на патент.

Товарные знаки. Кодекс регулирует регистрацию и защиту товарных знаков, которые представляют собой знаки, используемые для отличия товаров или услуг одной компании от товаров или услуг других. Защита товарного знака продлевается на неопределенный срок, пока товарный знак используется.

Промышленные образцы. Кодекс обеспечивает защиту эстетических аспектов продуктов, таких как их форма, цвет и текстура. Охрана промышленного образца предоставляется на срок до 25 лет с даты подачи заявки.

Географические указания. Кодекс защищает географические указания, которые используются для идентификации продуктов, происходящих из определенного региона и обладающих качествами, репутацией или характеристиками, которые в основном связаны с этим местом происхождения.

Говоря об обеспечении соблюдения данных прав, кодекс определяет средства правовой защиты, доступные правообладателям прав интеллектуальной собственности в случаях нарушения, включая судебные запреты, возмещение ущерба, а также конфискацию или уничтожение товаров, нарушающих авторские права. Кодекс также регулирует лицензирование и передачу прав интеллектуальной собственности, позволяя правообладателям предоставлять другим право использовать свои права в обмен на уплату пошлины или роялти. В целом, Кодекс интеллектуальной собственности Франции обеспечивает комплексную правовую основу для защиты и обеспечения соблюдения прав интеллектуальной собственности во Франции в соответствии с международными стандартами и договорами.

В азербайджанском же законодательстве, в уголовном кодексе установлено, что только нормы данного Кодекса могут создавать уголовную ответственность. Это положение указывается в статье 1.3 и 5.1 уголовного кодекса, которые гласят: «1.3. Законы, определяющие уголовную ответственность и наказывающие лицо, совершившее преступление, могут применяться только после включения их в настоящий Кодекс» [8] и «5.1. Криминализация деяния (действия или бездействия), наказание и

иные уголовно-правовые меры за это деяние определяются только настоящим Кодексом» [8]. Таким образом, в отличие от французского кодекса Интеллектуальной собственности, который включает в себя и уголовно-правовые нормы касательно нарушений в данной области и дает развернутую картину регулирования этих отношений, в азербайджанском законодательстве эти нормы являются частью норм, указанных в уголовном кодексе. Так, этот факт делает достаточно трудным емким процесс добавления в закон новых норм о нарушении данных прав.

Важным моментом во французской системе является то, что в Уголовном Кодексе Франции законодательно закреплены следующие виды преступных деяний: преступления, проступки и нарушения. Критерием классификации преступных деяний является тяжесть причиненного вреда. Так, посягательства на общественные ценности образуют преступления и проступки, а нарушения представляют собой нарушения дисциплины общественной жизни [5]. Этот фактор является другим важным отличием законодательства Франции от Азербайджанского, которое непосредственно влияет и на регулирование прав интеллектуальной собственности. Так, согласно французской системе проступки, как и преступления наказываются в уголовном порядке. Как отмечает К.Н. Крылова в своей статье «...в соответствии со ст. 121-3 Уголовного кодекса Франции любой проступок является умышленным, если не предусмотрено иное. Максимальное наказание, предусмотренное французским уголовным правом за совершение проступка, составляет 10 лет исправительного тюремного заключения, являющегося одним из видов лишения свободы» [6]. Так, благодаря этой особенности законодательной системы Кодекс собрал в себя все возможные правонарушения, связанные с правами интеллектуальной собственности, образовав единый свод законом регулирующих данную отрасль. Как отмечается в зарубежной доктрине «наказания за преступления часто включают штрафы и, возможно, тюремное заключение. Штрафы за проступки и уголовные преступления различаются в зависимости от преступления и штата. Обвинения в уголовных преступлениях, как правило, намного выше, причем самые серьезные преступления влекут за собой очень большие денежные штрафы» [10]. Азербайджанский законодатель отделяет проступки от преступлений. Так, проступки, связанные с правами интеллектуальной собственности и виды наказаний за них, регулируются Кодексом об административных проступках Азербайджанской Республики.

Рассматривая уголовно-наказуемые преступления в сфере интеллектуального права бросается в глаза тот факт, что во Франции их спектр намного шире, чем в Азербайджане. Так, если брать примет авторских прав, то центральное место занимает ответственность за контрафакцию товаров, охраняемых авторскими правами. Также, закон устанавливает очень высокие штрафы за сбыт, экспорт, импорт контрафакции. Размер штрафа

может доходить до 300 тыс. евро. А при наличии организованной группы которая совершила данное преступление штраф может увеличиться до 500 тыс. евро или заменен 5 годами лишения свободы.

Еще одно положение французского Кодекса устанавливает норму, которая отсутствует в азербайджанском законодательстве. Речь идет о уголовной ответственности за неуплату авторского вознаграждения за копию, сделанную под видом частного пользования, и дальнейшего его распространения в средствах массовой информации. За этот проступок также подразумевается штраф в 300 000 евро или лишение свободы до 5 лет.

Также, отметим еще один любопытный момент во французском законодательстве. Во Франции посягательства на неимущественные права авторов и исполнителей (например, право на имя, право авторства) не входят в сферу уголовно-правовой охраны, поэтому преступные посягательства на них законом не предусмотрены [3]. Личные неимущественные права определяются в статье 14 Закона Азербайджанской Республики «Об авторском праве и смежных правах» следующим образом: «Личные (неимущественные) права 1. Автору произведения принадлежат следующие личные (неимущественные) права: а) право признаваться автором произведения (право авторства); б) право использовать или разрешать использовать произведение под подлинным именем автора, псевдоним либо без обозначения имени, то есть анонимно (право на имя); в) право противодействовать любому извращению, искажению или иному изменению произведения, а также любому другому посягательству, способному нанести ущерб чести и достоинству автора (право на защиту репутации автора); г) право обнародовать или разрешать обнародовать произведение в любой форме (право на обнародование), включая право на отзыв» [9].

Еще один важный аспект на котором необходимо остановить внимание - это посягательство на меры технической защиты произведений, охраняемых правами интеллектуальной собственности, и законодательная база для предотвращения и наказания за них. Сперва разберемся что имеется ввиду по подобной технической защитой.

В эпоху цифровых технологий, защита прав интеллектуальной собственности становится все более сложной задачей из-за простоты воспроизведения и распространения произведений. Чтобы бороться с этим, авторы часто используют меры технической защиты (TPM) для защиты своих творений. TPM включают в себя различные технологии и стратегии, такие как шифрование, контроль доступа и системы управления цифровыми правами (DRM), предназначенные для предотвращения несанкционированного доступа, копирования или распространения защищенных произведений. Однако, несмотря на эти защитные меры, TPM не застрахованы от посягательств. Посягательство на TPM означает обход этих защитных мер с целью получения несанкционированного доступа к охраняемым

произведениям. Сюда могут входить такие действия, как взлом или реверс-инжиниринг, которые подрывают целостность ТРМ и нарушают права создателей. Посягательство на ТРМ поднимает серьезные юридические и этические проблемы. С юридической точки зрения многие страны приняли законы, запрещающие обход ТРМ, такие как Закон об авторском праве в цифровую эпоху (DMCA) в США и Директива Европейского Союза о гармонизации авторских прав в информационном обществе. Эти законы направлены на защиту прав авторов и обеспечение эффективности ТРМ в защите их произведений. Однако, некоторые утверждают, что эти законы могут быть чрезмерно ограничительными и препятствовать законному использованию охраняемых произведений, например, добросовестному использованию или совместимости. Критики также отмечают, что ТРМ могут использоваться для создания монополий или ограничения конкуренции, как это видно в случаях, когда системы DRM предотвращают использование стороннего программного или аппаратного обеспечения. С этической точки зрения посягательство на ТРМ поднимает вопросы о балансе между защитой прав интеллектуальной собственности и содействием доступу к информации и инновациям. Хотя создатели имеют законный интерес в защите своих произведений, потребители также имеют права на доступ к этим произведениям и их использование для определенных целей, таких как образование, исследования или личное удовольствие.

Кодекс Франции также делает акцент именно на аспекте баланса при использовании техническими мерами защиты и подчеркивает, что технические меры защиты никоим образом не должны препятствовать законному использованию охраняемых произведений. Умышленное причинение вреда какой-либо технической мере наказывается штрафом в 3750 евро.

III. Заключение

В современном обществе эти меры являются очень актуальным вопросом в плане обеспечения охраны и защиты прав интеллектуальной собственности и было бы целесообразным их более широкое регулирование в азербайджанском законодательстве.

В заключении, нужно отметить, что в целом уголовное законодательство Azerbaijan не оставляет в стороне вопрос нарушения прав интеллектуальной собственности и в закон периодически добавляются новые положения, связанные с данной сферой. Однако, динамика этого развития несколько медленная и в некоторых вопросах недостаточно строга к нарушителям данных прав. При сравнении с Францией можно сделать вывод, что во Франции уголовная ответственность предусматривается за все виды нарушения интеллектуальных прав и что еще важнее, устанавливаются очень высокие штрафы и лишение свободы как виды наказания. Эти факторы могут играть немаловажную роль в предотвра-

щении и уменьшении количества преступлений в сфере интеллектуальных прав. Кроме того, это может также послужить изменению отношения к правам интеллектуальной собственности в обществе в лучшую сторону.

REFERENCES:

1. Aliyev A., Novruzov Q., Rzayeva G., Safarov A., Mammadzali Sh. Human rights, intellectual property and information: Legal interrelationships. Baku, 2021, p. 106 (in Azerbaijani / Əliyev Ə., Novruzov Q., Rzayeva G., Səfərov A., Məmmədrzalı Ş. İnsan hüquqları, əqli mülkiyyət və informasiya: qarşılıqlı hüquqi əlaqələr. Bakı, 2021, s. 106).
2. Batalova T.L. The Institute of Private Prosecution in Criminal Procedure as an Element of the Private Law System // International Journal of Applied and Fundamental Research. – 2014. – No. 9-2. s. 148 (in Russian / Баталова Т.Л. Институт частного обвинения в уголовном процессе как элемент системы частного права. Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2014. – № 9-2. стр. 148).
3. Binction N. Intellectual Property Law. Paris, 2010, p. 730 (in French / Binctin N. Droit de la propriété intellectuelle. Paris, 2010, p. 730).
4. Imanov K. Intellectual property rights in the modern stage (protection and guarantees). Baku, 2020, p. 42 (in Azerbaijani / Imanov K. Əqli mülkiyyət müasir mərhələdə (hüquqların qorunması və təminatı). Bakı, 2020, s. 42).
5. Kozochkina I.D. Criminal Law of Foreign states: General and Special Parts. Moscow, 2010, p. 320 (in Russian / Козочкина И.Д. Уголовное право зарубежных стран. Москва, 2010, с. 320).
6. Krylova K.N. Criminal legal protection of the results of intellectual activity in France, Vestn. Moscow Univ 11. Pravo. 2012. No. 4, p. 141 (Крылова К.Н. Уголовно-правовая охрана результатов интеллектуальной деятельности во Франции. Вестник Московского Университета, 11. Право. 2012. № 4, с. 141).
7. The Code of Criminal Procedure of the Republic of Azerbaijan. Baku: Hüquq Yayın Evi, 2023. (in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2023).
8. The Criminal Code of the Republic of Azerbaijan. Baku: Hüquq Yayın Evi, 2023 (in Azerbaijani / Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2023).
9. The Law on Copyrights and Related rights (in Azerbaijani / Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu).
10. Scott Grabel. Criminal Law: The Differences Between a Felony & a misdemeanor URL: www.grabellaw.com/criminal-law-the-differences-between-a-felony-a-misdemeanor.html (last access 13.11.2023).
11. William L., Richard P., “An Economic Analysis of Copyright Law”, Journal of Legal Studies 18 (1989): s.325.

Azərbaycanda əqli mülkiyyət hüquqlarının cinayət-hüquqi müdafiəsi – Fransanın qanunvericilik sistemi ilə müqayisəli təhlil

AYDAN MƏMMƏDOVA*

Annotasiya

Məqalədə Azərbaycanda əqli mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsinin cinayət-hüquqi mexanizmləri araşdırılır və əqli mülkiyyəti maddi mülkiyyətdən fərqləndirən xarakterik əlamətlərlə müəyyən edilən xüsusiyyətləri qeyd edilir. Daha sonra Cinayət Məcəlləsinin bu sahədə hüquqpozmaları tənzimləyən maddələrinin təhlili aparılır, digər məəcəllələrin və əqli mülkiyyət hüququnun ayrı-ayrı sahələri üzrə qəbul edilmiş ixtisaslaşdırılmış qanunların normaları da nəzərdən keçirilir. Məqalənin sonrakı hissəsində Fransa qanunvericiliyi əqli mülkiyyət hüquqlarının pozulması nöqtəyi-nəzərindən araşdırılır, burada mərkəzi yer Fransanın Əqli Mülkiyyət Məcəlləsinə verilir. Məqalə müqayisəli təhlil üçün istifadə olunan bir neçə əsas tezisdən ibarətdir. Birinci sual əqli mülkiyyət hüquqları sahəsində özəl və ictimai ittihamlara və bu fərqləndirməni tənzimləyən qaydalara aiddir. Sonra bu sahədə cinayətlər və cinayətlər məsələsinə toxunulur və iki hüquq sisteminin bu məsələyə yanaşma fərqləri müzakirə edilir. Hüquqların texniki təminatı, cərimələrin məbləği, azadlıqdan məhrum etmə məsələsi və əqli mülkiyyət hüquqlarının cinayət-hüquqi müdafiəsi sahəsində bəzi digər aktual problemlər kimi anlayışlar da təhlil edilir. Müəllif əqli fəaliyyətin nəticələrinin qorunması üçün texniki tədbirlərə qəsd nəticəsində baş verən hüquqpozmaların tənzimlənməsinin zəruriliyini qeyd edir. Müqayisə Fransa qanunvericiliyinin yanaşması ilə aparılır və burada qorunan əsərlərin qanuni istifadəsinə çıxışın məhdudiyyət yerinə məsələsinə böyük əhəmiyyət verilir.

Açar sözlər: əqli mülkiyyət hüququ, cinayət-hüquqi müdafiə, cinayət, xəta, hüquq pozuntusu, müəllif hüququ..

Criminal legal protection of intellectual property rights in Azerbaijan – a comparative analysis with the legislative system of France

AYDAN MAMMADOVA**

Abstract

The article examines the criminal legal mechanisms for the protection of intellectual property rights in Azerbaijan and notes their features, determined by the characteristic features that distinguish intellectual property from material property. Next, an analysis of the articles of the Criminal Code regulating offenses in this area is carried out, and the norms of other Codes and specialized laws adopted in different areas of intellectual property law, are also, considered. The subsequent part of the article examines French legislation from the point of view of violations of intellectual property rights, where the central place is given to the French Intellectual Property Code. The article consists of several main theses, which are used for comparative analysis. The first question concerns private and public accusations in the field of intellectual property rights and the rules governing this differentiation. Next, the issue of misdemeanors and crimes in this area is addressed and the difference in approaches to this issue of the two legal systems is discussed. Such concepts as technical support of rights, the amount of fines, the issue of imprisonment and some other pressing problems in the field of criminal legal protection of intellectual property rights are, also, analyzed. The author notes the need to regulate offenses

* Doktorant, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan, aydan.rustambekova@live.com

** Ph.D. Candidate, Baku State University, Baku, Azerbaijan, aydan.rustambekova@live.com

occurring as result of encroachment on technical measures to protect the results of intellectual activity. A comparison is made with the approach of French legislation, which also attaches great importance to maintaining access to the legal use of protected works.

Keywords: *intellectual property right, criminal legal protection, misdemeanor, crime, offense, copyright.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.11.2023

Çapa qəbul: 23.02.2024

RƏQƏMSAL MƏKANDA MÜƏLLİF HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI QANUNVERİCİLİYİNİN İNKİŞAF TENDENSİYASI

MƏRYƏM ORUCOVA*

Annotasiya

Məqalədə rəqəmsal məkanda müəllif hüquqlarının qorunması sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi təhlil edilir. Bu məqalənin aktuallığı texnologiyaların daimi inkişafı və onlayn mühitdə istifadə olunan məzmunun miqdarının artması ilə əlaqədardır. İnternetin və rəqəmsal platformaların inkişafı ilə müəllif hüquqlarının pozulmasının yeni yolları ortaya çıxır və müvafiq olaraq, məzmun yaradıcılarının hüquqlarını qorumaq üçün qanunvericiliyi daim təkmilləşdirmək lazımdır. Azərbaycan Respublikası onlayn mühitdə müəllif hüquqları sahəsində də problemlərlə üzləşir, ona görə də qanunların rəqəmsal məkanın yeni reallıqlarına uyğun olması vacibdir. Buraya müəllif hüquqlarının qorunması üzrə yeni tədbirlərin tətbiqi, müəllif hüquqlarının pozulmasına görə cəzaların sərtləşdirilməsi, piratlığa qarşı mübarizədə digər ölkələrlə əməkdaşlıq və s. daxil ola bilər. Məqalədə həmçinin müəlliflərin və müəllif hüquqları sahiblərinin rəqəmsal məkanda qarşılaşdıqları problemlər, müəllif hüquqlarının pozulmasının monitorinqi və müdafiə tədbirlərinin tətbiqi üçün effektiv sistemin təmin edilməsi müzakirə olunur.

Açar sözlər: müəllif hüququ, Internet, müəllif hüquqlarının müdafiəsi, rəqəmsal vahid bazar, onlayn platformalar, qorunan kontent.

I. Giriş

Müəlliflik hüququnun müdafiəsi ilk dəfə Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 45-ci maddəsində 1978-ci ildə tətbiq edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal məkanda müəlliflik hüquqlarının müdafiəsi sahəsində qanunvericiliyin inkişafı müstəqillik əldə edildikdən sonra başlamış və bu gün də sürətlə davam edir. İlk öncə tərəfdar çıxdığımız beynəlxalq müqavilələrdəki tələblərdən irəli gələrək Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında müəlliflik hüquqları öz əksini tapmışdır (maddə 30) [6].

Daha sonra müəlliflik hüquqlarının rəqəmsal məkanda müdafiəsi sahəsində bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir. Bunlara misal olaraq, “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 05 iyun 1996-cı il tarixli, “Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2012-ci il 22 may tarixli qanunları göstərmək olar.

Həmçinin, Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsinə və Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinə bu sahədə əlavələr edilmişdir.

Bundan əlavə, bu sahədə Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyinin tabeliyində “Texnologiyaların Kommersiyalaşdırılması və Transferi Mərkəzi”nin yaradılması haqqında 06 aprel 2021-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, “Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət

* Doktorant, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan, mariam.orudzieva@mail.ru

Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” 30 iyul 2018-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı da misal göstərmək olar.

II. Müvafiq qanunvericiliyinin təhlili

Yuxarıda qeyd olunan qanunvericilik aktlarına ayrı-ayrılıqda nəzər salaq:

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının Əqli mülkiyyət hüququ adlanan 30-cu maddəsində hər kəsin əqli mülkiyyət hüququ tanınmış və müəlliflik hüquqlarının dövlət tərəfindən qorunması öz əksini tapmışdır. Qanunvericilik sisteminin əsası olan, ali və birbaşa hüquqi təsirə malik olan Konstitusiyada bu maddənin əks olunması müəlliflik hüquqlarının müdafiəsinin gələcəkdəki inkişafı üçün zəmin yaratmışdır.

Bu sahədəki növbəti addım “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilməsi olmuşdur [8]. Bu qanunda ilk dəfə müəlliflik hüququnun şamil edildiyi müxtəlif obyektiv formalarda olan əsərlərin sırasında əsərlərin rəqəmsal formada ola biləcəyinin mümkünlüyü göstərilmişdir. Bu qanunun müddəaları aşağıdakılara tətbiq olunur:

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan və ya Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan sahibinin müəllif hüququna və ya əlaqəli hüquqlarına aid olan elmi, ədəbi və bədii əsərlər, ifalar və fonoqramlar və ya Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq hüquqi şəxs;

Azərbaycan Respublikası ərazisində ilk dəfə nəşr olunan elmi, ədəbi və bədii əsərlər. Əsərlər və ya fonoqramlar Azərbaycan Respublikasının hüddudlarından kənarda ilk dəfə dərc edildikdən sonra Azərbaycan Respublikasının ərazisində 30 gün ərzində dərc edilmiş (buraxılmış) olması şərti ilə ilk dəfə dərc edilmiş (buraxılmış) hesab olunur;

Azərbaycan Respublikasının ərazisində ilk dəfə səslənən və ya bu Qanunun 2-ci bəndinə uyğun olaraq qorunan və ya fonoqrama yazılmamış, lakin Qanunun 4-cü bəndinə uyğun olaraq qorunan yayım proqramının ötürülməsinə daxil edilmiş fonoqramlara yazılmış çıxışlar;

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış, Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən ötürücülər vasitəsilə yayımı təmin edən şəxslərin efiri.

Bir müddət sonra qəbul edilən “Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda isə artıq müəlliflik hüquqlarının rəqəmsal məkanda bilavasitə müdafiəsindən söhbət gedir. Həmin qanunun müddələrinə əsasən Əqli Mülkiyyət Agentliyi rəqəmsal şəbəkələrdə də müəllif, ifaçı və fonoqram istehsalçılarının əmlak hüquqlarından istifadəyə nəzarət edir, hüquqların pozulduğu, o cümlədən hüquqlardan istifadəyə qoyulmuş məhdudiyyətləri təmin edən texniki müdafiə vasitələrinin qeyri-qanuni dağıdıldığı, eləcə də hüquq sahibinin razılığı olmadan hüquqların idarə edilməsi haqqında informasiyanın ləğvi, yaxud dəyişdirildiyi hallarda müvafiq tədbirlər görür.

Bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üçün növbəti addım müəlliflik hüququnun və əlaqəli hüquqların pozulması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinə inzibati xəta tərkibinin (maddə 185, 186, 187) [5] və Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə cinayət tərkibləri (maddə 165) daxil edilmişdir [7]. Həmin müddəaların daxil edilməsi bu sahədə hüquqpozuntularının təcrübədə mövcudluğu, həmin hüquq pozuntularının qarşısının alınması, o cümlədən artıq törədilmiş hüquq pozuntularını aşkar edilməsi və həmin hüquq pozuntularını törətmiş şəxslərin cəzalandırılması zərurətindən irəli gəlmişdir.

Müəlliflik hüquqları müdafiəsi sahəsində Əqli Mülkiyyət Agentliyinin rolu danılmazdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında” 30 iyul 2018-ci il tarixli 222 nömrəli Fərmanı ilə yaradılmış Əqli Mülkiyyət Agentliyi yaradıldığı ilk gündən müəlliflik hüquqlarının tənzimlənməsi və bu hüquqların həyata keçirilməsini təmin etmək, bu sahədə mövcud qanunvericiliyə əməl edilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi məqsədilə bir sıra tədbirlər görmüşdür.

Aparılmış təhqiqat nəticəsində Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal məkanda müəllif hüquqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsinə təsir edəcək bir neçə amilləri qeyd etmək olar.

İlk olaraq hüquqi bazanın gücləndirilməsi çox vacibdir. Belə ki, rəqəmsal məkanda müəllif hüquqları sahiblərinin daha yaxşı müdafiəsini təmin etmək üçün qanunvericilik bazasını gücləndirməlidir. Bu, müəllif hüquqlarının pozulmasına görə daha sərt cəzaların tətbiqi, daha yaxşı icra mexanizmlərinin təmin edilməsi və müəllif hüquqları ilə bağlı beynəlxalq müqavilələrin həyata keçirilməsi ilə edilə bilər. Rəqəmsal mühitin dəyişən xarakterini əks etdirmək üçün qanunvericilik bazası mütəmadi olaraq yenilənməlidir.

İkinci amil bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi ilə bağlıdır. Müəllif hüquqları sahibləri, internet xidməti təminatçıları və texnologiya şirkətləri kimi müxtəlif maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlıq rəqəmsal məkanda piratçılıqla mübarizə və müəllif hüquqlarının müdafiəsi üçün effektiv tədbirlərin işlənilməsinə kömək edə bilər.

Azərbaycan Respublikası transsərhəd müəllif hüquqlarının pozulmasına qarşı mübarizədə digər ölkələrlə əməkdaşlıq edərək beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirə bilər. Bu, məlumat və ən yaxşı təcrübələrin paylaşılmasını və müxtəlif yurisdiksiyalarda müəllif hüququ qanunlarını tətbiq etmək üçün birlikdə işləməyi əhatə edə bilər.

Növbəti amil bu sahədə ictimaiyyətin maarifləndirilməsidir. Belə ki, rəqəmsal məkanda müəllif hüquqlarının müdafiəsi sahəsində qanunlara hörmət və onların əhəmiyyəti haqqında məlumatlılığı artırmaq üçün daha çox səy göstərilməlidir. Bu, ictimai maarifləndirmə kampaniyaları, seminarlar və təlim proqramları vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

Müəllif hüququ ilə bağlı mübahisələrə baxarkən məhkəmə ümumi mülki müdafiə vasitələrinə əlavə olaraq iddiaçının tələbi ilə aşağıdakı tədbirləri tətbiq edə bilər:

- iddiaçıya zərərin əvəzinə hüquq pozucusundan əldə olunan gəliri təhvil verilməsi;

- zərər əvəzinə ödəniş və ya minimum əmək haqqının 100 ilə 50.000 arası məbləğində cərimə tətbiq edilməsi.

Müəllif hüquqları hüquqların müdafiəsi məsələləri üzrə məhkəməyə Azərbaycan Respublikasının müəllif hüquqları sahəsində səlahiyyətli orqan iddia qaldırıldığı halda iddiaçı dövlət vergisini ödəmir. Pozulmuş müəlliflik hüquqların bərpasını təmin etmək məqsədilə səlahiyyətli orqanlar Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinə, Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə və digər hüquqi aktlarına uyğun tədbirlər görməyə borcludurlar.

Müəllif hüquqları və əlaqəli hüquqların qorunmasını təmin edən əsas orqanlar əqli mülkiyyət hüquqlarının təmin edilməsi Mərkəzi (Azərbaycanda əqli mülkiyyətin qorunması haqqında qanun 1996-cı ildə qəbul edilib) və müəllif hüquqların qorunması üzrə Əqli mülkiyyət agentliyidir. İnternetdə müəllif hüquqlarının qorunması üzrə Milli reyestr də fəaliyyət göstərir. Müəllif hüquqlarının pozulması halında Daxili İşlər Nazirliyinin müdaxiləsi məcburidir.

Yalnız iki növ məlumat var: İctimai (açıq) və qapalı (məxfi). İctimai məlumat növü: "gündəlik xəbərlər", "hadisələr və faktlar haqqında məlumat məqalələri" və s. Qapalı məlumat növü: "kommersiya (xidməti) sirri", "dövlət sirri", "şəxsi və ya ailə həyatı sirri". Bu cür məlumatların qorunması qanunvericilik tərəfindən təmin edilir.

Müəllif hüququ əsərləri əvvəlcə ölümündən 50 il sonra və ya əsərin anonim və ya təxəllüslə açıqlandığı tarixdən etibarən qanunla qorunurdu. Mülkiyyət hüquqları icra tarixindən 50 il müddətində qorunur.

Azərbaycanın müəllif hüquqları sahəsində dövlət siyasətinin istiqamətləri aşağıdakılardır:

- elmi, ədəbi və bədii əsərlərin yaradılması, mənəvi dəyərlərin möhkəmləndirilməsi üçün fəaliyyətlərin stimullaşdırılması;

- beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq müəllif hüququ sahəsində qanunvericilik bazasının yaradılması;

- müəllif hüquqları və əlaqəli hüquqlar sahəsində dövlət idarəçiliyinin yaradılması;

- beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı əsasında digər dövlətlərin ərazisində müəllif hüquqlarının təkmilləşdirilməsi.

Müvafiq dövlət icra hakimiyyəti orqanı müəllif haqqının minimum miqdarını müəyyənləşdirir. Azərbaycan Respublikasının Müəllif hüquqları məsələləri üzrə müvafiq dövlət icra hakimiyyəti orqanı onun vəzifələri çərçivəsində:

- müəllif hüquqları və əlaqəli hüquqlar sahəsində dövlət siyasətini və idarəetməsini təmin edir;

- müəllif hüquqları və əlaqəli hüquqlar sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər hazırlayır;

- müəllif hüquqları və əlaqəli hüquqların icrasına nəzarəti təmin edir;

- Azərbaycanı beynəlxalq müəllif hüquqları və əlaqəli hüquq təşkilatlarında təmsil edir və bu sahədə əməkdaşlığı nəzərdə tutur;

- elmi, ədəbi və bədii əsərlərin dövlət qeydiyyatını təmin edir;

- müəyyən edilmiş qaydada qeydiyyatı və təşkilatın dövlət qeydiyyatını təmin edir, əmlak hüquqlarını kollektiv əsasda idarə edir və fəaliyyətlərinə rəhbərlik edir;
- qanuna uyğun olaraq digər funksiyaları yerinə yetirir.

Azərbaycan Respublikasının Müəllif Hüquqları icra orqanının müvafiq orqanı, o cümlədən dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait hesabına maliyyələşdirilir. Müvafiq müəllif hüququ orqanı qanunla qadağan olunmayan digər mənbələrdən maliyyələşdirilir [2]. Pul tamamilə dövlət büdcəsinə köçürülür.

Azərbaycanda informasiya şəbəkəsində müəllif hüquqlarının müdafiəsi sistemi tətbiq edilir. Müəllif hüquqların müdafiəsi rəqəmsal monitoring və lisenziyalasdırma yolu ilə həyata keçiriləcəkdir. Müəllif hüquqlarının müdafiəsi ilə məşğul olan obyektlərin sayı sürətlə artır.

İnternetdə müəllif hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi problemi qanunvericilik səviyyəsində həllini tələb edir [3]. Fikrimizcə, dünya səviyyəsində normativ aktların hazırlanması internetdə müəllif hüquqlarının qorunması metodlarının inkişafı üçün yaxşı bir təməl rolunu oynayacaq və vahid normativ aktın qəbul edilməsi bu hüquq sahəsini hər bir dövlətdə inkişaf etdirməyə və bu cür qanun pozuntularına qarşı mübarizədə uğur qazanmağa imkan verəcəkdir [1]. Lakin unutmamaq lazımdır ki, qanunları qəbul etmək və təkmilləşdirmək deyil, həm də praktikada tətbiq etmək vacibdir.

III. Nəticə

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək rəqəmsal məkanda müəlliflik hüquqlarının müdafiəsi sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı tövsiyələri təqdim etmək olar:

1. İlk olaraq hesab edirik ki, rəqəmsal məkanda müəlliflik hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ayrıca normativ hüquqi aktın qəbul edilməsi zəruridir. Bunu şərtləndirən bir neçə amil mövcuddur. Belə ki, internetin və rəqəmsal texnologiyaların sürətlə inkişaf etdiyi dövrdə yarana biləcək münasibətlərin daha dərinlən tənzimlənməsini, o cümlədən bu münasibətlərin xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq daha fərqli yanaşma tələb etdiyini, daha fəqli təsir imkanlarının tətbiq edilə biləcəyinin mümkünlüyü və həmin münasibətlərin xüsusiyyətlərindən irəli gələn digər amilləri doğurduğu zərurətdən bu qənaətə qəlmək olar.

2. Həmçinin, “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 05 iyun 1996-cı il tarixli Qanununa rəqəmsal məkanda müəlliflik hüquqlarının müdafiəsi sahəsində müddələrin daxil edilməsi məqsədə müvafiqdir. Həmin qanunda müəlliflik hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ümumi normalar mövcud olsa da hesab edirik ki, rəqəmsal məkanda müəlliflik hüquqlarının müdafiəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğundan rəqəmsal məkanda müəlliflik hüquqlarının müdafiəsi ayrıca müddəalar qismində bu qanuna daxil edilməlidir.

3. Bundan əlavə, hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xəttar Məcəlləsində qanunverici yalnız ümumi olaraq müəlliflik hüquqlarının pozulmasına dair inzibati xəta tərkibi müəyyən etmiş və rəqəmsal məkanda baş verəcək müəlliflik hüquqları pozuntularının xüsusiyyətlərini nəzərə almamışdır.

4. Eynilə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində də ümumi olaraq müəlliflik hüquqlarının pozulmasına dair cinayət tərkibi müəyyən edilsə də, bu münasibətlərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq rəqəmsal məkanda müəlliflik hüquqlarının pozulması ilə əlaqədar cinayət tərkibi daxil edilməlidir.

5. Qanunverici bu sahədəki mövcud qanunvericiliyə müvafiq olaraq yalnız inzibati və cinayət məsuliyyəti ilə bağlı müddəalar daxil etsə də, mülki məsuliyyət barədə müddəalar öz əksini tapmamışdır. Belə ki, müəlliflik hüquqlarının sahiblərinə hüquqlarının pozulması nəticəsində dəymiş ziyanın əvəzini tələb etmək hüququ müəyyən edilməlidir.

6. Həmçinin, Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosesual Məcəlləsinə də rəqəmsal məkanda müəlliflik hüquqlarının pozulması ilə əlaqədar mülki qaydada məhkəmədə iddia qaldırmaq üçün prosedur qaydalar müəyyən edilməlidir. Buna misal olaraq, həmin iddiaların baxılması üçün məhkəmə aidiyyətini, iddia qaldırmaq hüququ olan subyektlərin dairəsi, məhkəməyədək mübahisənin həllinin mümkünlüyü, o cümlədən həmin mübahisənin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq məhkəmədə baxılması qaydasını və s. müəyyən edən müddələrin daxil edilməsi mümkündür.

REFERENCES:

1. Entin V.L. Copyright in virtual reality (new opportunities and challenges of the digital era). Moscow, Statut Publishing, 2017. 216 s (in Russian / *Энтин В.Л. Авторское право в виртуальной реальности (новые возможности и вызовы цифровой эпохи). Москва: Статут, 2017, 216 с.*).
2. Fridman A.A., Abramova A.S., Serov I.I. International legal aspects of copyrighted objects on the Internet // Correlation of Russian and international law: Inter. conf. (Ufa, August 16, 2017). Ufa: AETERNA, 2017. 180 s (in Russian / *Фридман А.А., Абрамова А.С., Серов И.И. Юридические международные аспекты охраняемых авторским правом объектов в интернете. Соотношение российского и международного права: Интер. конф. (Уфа, 16 августа 2017 г.). Уфа: АЭТЕРНА, 2017, 180 с.*).
3. Grebenkova L.A. Blocking sites as a method of combating violation of copyright and related rights on the Internet // News of the South-West State University, 2014. No. 4. S. 68-72 (in Russian / *Гребенькова Л.А. Блокировка сайтов как метод борьбы с нарушением авторских и смежных прав в Интернете. Известия Юго-Западного государственного университета, 2014. № 4. с. 68-72.*).
4. Popov N.V. Legal protection of intellectual property and copyrights. Moscow, RKhtU, 2016. – 220 p (in Russian / *Попов Н.В. Юридическая защита интеллектуальной собственности и авторских прав. Москва, РХТУ, 2016. – 220 с.*).
5. The Code of Administrative Offences of the Republic of Azerbaijan, 2023 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi*). URL: <https://e-qanun.az/framework/46960> (last access 19.11.2023).
6. The Constitution of the Republic of Azerbaijan, 1995 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*). URL: <https://e-qanun.az/framework/897> (last access 19.11.2023).
7. The Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, 2023 (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi*). URL: <https://e-qanun.az/framework/46947> (last access 19.11.2023).

8. The Law on Copyrights and Related rights, 2023 (in Azerbaijani / *Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*).
URL: <https://e-qanun.az/framework/4167> (last access 19.11.2023).

Trends in the development of legislation of the Republic of Azerbaijan in the field of copyright protection in the digital space

MARYAM ORUJOVA*

Abstract

The legislation of the Republic of Azerbaijan in the field of copyright protection in the digital space is analyzed in the article. The relevance of this article is due to the constant development of technologies and the increase in the amount of content that is used in the online environment. The Republic of Azerbaijan also faces challenges in the field of copyright in the online environment, so it is important that the laws are harmonized with the new realities of the digital space. This may include the introduction of new copyright protection measures, toughening of penalties for their violation, cooperation with other countries to combat piracy, etc. The article also discusses the problems faced by authors and copyright holders in the digital space, as well as the need to provide an effective system for monitoring copyright violations and applying protective measures.

Keywords: copyright, the Internet, copyright protection, digital single, directive proposal, online platforms, protected content.

Тенденции развития законодательства Азербайджанской Республики в сфере защиты авторских прав в цифровом пространстве

МАРЬЯМ ОРУДЖОВА**

Резюме

В статье анализируется законодательства Азербайджанской Республики в сфере защиты авторских прав в цифровом пространстве. Актуальность данной статьи обусловлена постоянным развитием технологий и увеличением количества контента, который используется в онлайн-среде. Азербайджанская Республика также сталкивается с вызовами в сфере авторских прав в онлайн среде, поэтому важно, чтобы законы были согласованы с новыми реалиями цифрового пространства. Это может включать в себя введение новых мер защиты авторских прав, ужесточение наказаний за их нарушение, сотрудничество с другими странами для борьбы с пиратством и т.д. В статье также рассматриваются проблемы с которыми сталкиваются авторы и правообладатели в цифровом пространстве, а также необходимость обеспечить эффективную систему контроля за нарушениями авторских прав и применение мер защиты.

Ключевые слова: авторское право, сеть Интернет, охрана авторских прав, единый цифровой рынок, онлайн-платформы, защищенный контент.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.11.2023
Çapa qəbul: 15.02.2024

* Ph.D. Candidate, Baku State University, Baku, Azerbaijan, mariam.orudzieva@mail.ru

** Докторант, Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан, mariam.orudzieva@mail.ru

İNZİBATİ HÜQUQ

CƏNUBİ AVROPA ÖLKƏLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MİQRASIYA PROSESLƏRİNİN NİZAMLANMASI MƏSƏLƏLƏRİ

ELVİN ƏLİYEV*

Annotasiya

Dünyada aktuallığını hər zaman qoruyub saxlamış problemlərdən biri olan miqrasiya axınları və nəticədə ortaya çıxan problemlər bu sahədə əsaslı təşkil olunmuş idarəetmə sistemi və qanunvericilik tələb edir. Qeyd etməliyik ki, miqrasiya prosesləri qısa zaman kəsiklərində böyük dəyişikliklərə uğraya bilir və bu baxımdan yerli və beynəlxalq səviyyədə bu transformasiyalara çevik cavab vermək iqtidarında olan mexanizmlər tətbiq edilməlidir. Hər hansı kiçik bir regionda baş verən və miqrasiya axınını şərtləndirən hadisənin baş verməsi qlobal səviyyədə öz təsirini göstərə bilər. Bu baxımdan məqalə yazılarkən 5 Avropa ölkəsinin miqrasiya qanunvericiliyi və müvafiq sahədə həyata keçirdiyi idarəçilik siyasəti, həmçinin Azərbaycan Respublikasında miqrasiya sahəsində dövlət idarəetməsinin xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur. Araşdırılan Avropa ölkələri miqrasiya axınlarını birbaşa qarşılayan cənub regionunda yerləşən ölkələrdən seçilmişdir ki, bu da ciddi sınaqdan keçmiş idarəetmə modellərini görməyimizə xidmət etmişdir. Azərbaycan Respublikasında miqrasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər məhz Avropa ölkələrinin təcrübəsi əsasında hazırlanmışdır. Tədqiqat aparılarkən miqrasiya qanunvericiliyinin cari versiyalarının əldə olunması üçün ölkələrin hüquqi aktlarının vahid elektron bazalarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *miqrasiya, yaşayış icazəsi, miqrasiya prosesi, Portuqaliya, İspaniya, Türkiyə Respublikası, Yunanıstan.*

I. Giriş

Miqrasiya proseslərinin inzibati-hüquqi nizamlanması məsələləri araşdırılarkən burada həm dövlətlərin miqrasiya idarəetməsinin səciyyəvləndirən xüsusiyyətlər, idarəetməni həyata keçirən orqanlar, həm də miqrasiya sahəsində mövcud normativ aktlar nəzərdən keçirilir. Effektiv idarəetmə və tənzimləmənin həyata keçirilməsi üçün qabaqcıl və bir çox faktor etibarlı ilə miqrasiya prosesləri üzrə təcrübəli ölkələri araşdırmaq vacibdir. Cənubi Avropa ölkələri coğrafi mövqeləri baxımından Avropa İttifaqında miqrasiya axınlarına ən çox məruz qalan və bu səbəbdən də miqrasiya sahəsində həm idarəetmə, həm də qanunvericilik baxımından tədqiq olunmağa dəyər ölkələrdir.

II. Miqrasiya proseslərinin nizamlanması (dövlətlər təcrübəsi)

Portuqaliya Respublikası

Cənubi Avropa ölkələrindən Portuqaliyada miqrasiya məsələləri 2007-ci ildə qəbul edilmiş Əcnəbilər Qanunu ilə nizamlanır və qanunun əsas əhatə dairəsinə

* Doktorant, Bakı Dövlət Universiteti, alisoyelvin95@gmail.com

əcnəbilərin ölkə ərazisinə girişi, qalması, ölkədən çıxışı və çıxarılması sahəsində yaranan ictimai münasibətlər daxildir [16, s. 5108]. Qanunvericilikdə bir neçə növ vizanın verilməsi nəzərdə tutulmuşdur və ən çox tətbiq olunan növ müvəqqəti qalma vizasıdır. Bu viza bir il və ya daha az müddətdə etibarlıdır və əraziyə giriş üçün, məsələn, müalicə almaq üçün hüquq yaradır. Portuqaliya ərazisinə 2 dəfə giriş imkanı verən 4 ay müddətinə etibarlı yaşayış vizası da verilə bilər. Yaşayış vizasının verilməsi üçün müəyyən əsaslar vardır ki, bunlara subordinasiyalı və ya müstəqil peşə fəaliyyəti, təşəbbüskarlıq, yüksək ixtisaslı və ya mədəni tədris fəaliyyəti, tədqiqat, təhsil, orta təhsil alanların mübadiləsi, təcrübə, könüllülük fəaliyyətini aid etmək olar. Qeyd edək ki, adıçəkilən Qanunda yaşayış icazələri müvəqqəti (bir il, yenilənə bilər) və ya daimi ola bilər (etibarlılıq hüddudu olmadan, hər 5 ildən bir yenilənməlidir) [16, s. 5122-5123]. Portuqaliyada akkreditə olunmuş diplomatlar və konsullar, mərkəzi Portuqaliyada yerləşən beynəlxalq təşkilatların işçiləri və onların ailə üzvləri üçün isə yaşayış icazəsi tələb olunmur. Yüksək ixtisaslı və ya mədəni bir tədris fəaliyyəti ilə əlaqədar yaşayış icazəsi almaq üçün əcnəbi əmək müqaviləsi və müxbir təhsil müəssisələri tərəfindən dəvət əldə etməli və ya milli ərazi daxilində bir mədəni fəaliyyət ilə əməkdaşlıq etməlidirlər. Bundan əlavə, etibarlı yaşayış icazəsi olan vətəndaş Portuqaliya ərazisindən kənarda qalan ailə üzvləri, məsələn həyat yoldaşı və uşaqları ilə birləşmə hüququna malikdir. Bu hüququn həyata keçirilə bilməsi üçün ərizəçinin yaşayış yeri və ailə üçün yaşayış vasitələri olmalıdır. Düşünürəm ki, yüksək ixtisaslı əcnəbilərə yaşayış icazəsinin qanunda daha münbit şərtlər müəyyən edilməlidir.

İdarəetmə baxımından burada Daxili İşlər Nazirliyinin tərkibində İmmiqrasiya və Sərhəd Xidmətinin (SEF) miqrasiya üzrə dövlət idarəetməsini birbaşa həyata keçirən orqan olduğunu görə bilərik. Xidmət daxili təhlükəsizlik siyasəti kontekstində sərhədlərdəki şəxslərin yoxlanılmasından, milli ərazilərdəki əcnəbilərin monitorinqindən, qeyri-qanuni immiqrasiya və insan alveri ilə əlaqəli mütəşəkkil cinayətkarlığın qarşısının alınması və onlarla mübarizədən, miqrasiya fenomeninin global kontekstində daxili təhlükəsizliyi və fərdi hüquq və azadlıqları qorumaq üçün sığınacaq müraciətlərinə baxılmasından, əcnəbilərə pasport və şəxsiyyət vəsiqələrinin verilməsi ilə bağlı qərarlardan məsuldur. Həm də polis orqanı kimi SEF cinayət prosessual qanun baxımından səlahiyyətli orqanın rəhbərliyi və operativ təbəçiliyi altında fəaliyyət göstərməklə yanaşı, həmin orqan tərəfindən müəyyən edilmiş tədbirləri və eyni orqanın verdiyi səlahiyyətləri həyata keçirir. Xidmət bu fəaliyyətlərlə və miqrasiya prosesləri ilə əlaqəli tədbirlərin və fəaliyyətlərin təşviqi, koordinasiyası və həyata keçirilməsinə görə də məsuliyyət daşıyır. Beynəlxalq səviyyədə hökumətin tələb etdiyi kimi Portuqaliya dövlətinin Aİ-nın işçi qruplarında, habelə beynəlxalq təşkilatlarda və ya ekspertiza sahəsi ilə əlaqəli tədbirlərdə təmsil olunmasını təşkil edir [12].

İspaniya Krallığı

Pireney yarımadasını Portuqaliya ilə birgə bölüşən İspaniyada ölkəyə gəliş və yaşamaq icazəsi ilə bağlı məsələləri öyrənmək üçün 11 yanvar 2000-ci il tarixli

“Əcnəbilərin hüquq və azadlıqları və onların sosial integrasiyası haqqında” Qanuna nəzər yetirmək lazımdır. İspan vətəndaşlığı olmayan hər kəsi əcnəbi anlayışına daxil edən bu Qanunun müddəaları xüsusi qanunların və İspaniyanın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin müddəalarına zidd olmamalıdır [14]. Qanunun 4.2-ci maddəsində 6 aydan çox müddətə vizası və ya yaşamaq üçün icazə verilmiş əcnəbilərin 1 aydan sonra müvafiq orqanlara müraciət edib əcnəbi şəxsiyyət vəsiqəsi almaları öhdəliyi təsbit olunmuşdur, lakin mövsümi yaşayış və iş vizasının sahibləri bu öhdəlikdən azaddır. İspaniya ərazisində müvəqqəti qalmaq üçün maksimum müddət 90 gün təşkil edir, daha uzun müddət qala bilmək üçün müvəqqəti qalma icazəsinin müddətinin uzadılması və ya müvəqqəti yaşamaq üçün icazə əldə edilməsi tələb olunur [14]. Müvəqqəti yaşamaq üçün icazənin müddəti isə 90 gündən 5 ilə qədərdir və müddətin bitməsinə az qalmış maraqlı tərəflərdən birinin müraciəti əsasında yenilənə bilər. Əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnun daxil olmadığı yaşayış icazəsi əsas etibarilə, özü və ailəsinin dolanışığını təmin edə bilən şəxslərə verilir. Onu da qeyd etmək ki, yaşayış icazəsinin humanitar və digər əsaslı səbəblərə görə verilməsi də mümkündür və buna görə vizaya ehtiyac yoxdur. Əcnəbiyə yaşayış icazəsinin verilməsi ilə bağlı əsas tələblərdən biri də onun İspaniya qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş cinayətlər üzrə hər hansı ölkədə cinayət təqibində olmamaları, həmçinin İspaniyanın müqavilə imzaladığı bir sıra ölkələr üçün “təhlükəli” hesab olunmamasıdır. Bu icazəni almış əcnəbilər vətəndaşlıq, ailə və ziyyəti və yaşayış yerində hər hansı dəyişiklik olduqda bu barədə müvafiq orqanları məlumatlandırmağa borcludurlar [14]. Hesab edirəm ki, qanunda nəzərdə tutulmuş əcnəbinin İspaniya və onun müqavilə imzaladığı ölkələr üçün “təhlükəli” hesab olunmaması şərti insan hüquq və azadlıqlarına tam olaraq sığmır və sui-istifadə halları baş verə bilər. Çünki subyektiv şəkildə şəxs təqsirləndirilərək ona “təhlükəli” damğası vurula bilər, bu səbəbdən belə bir şərtin qanunvericilikdə yer almaması insan hüquqları baxımından daha məqsədəuyğundur.

Əhatəlilik, Sosial Təhlükəsizlik və Miqrasiya Nazirliyi sosial təminat və passiv siniflərin səlahiyyətləri, habelə hökumətin immiqrasiya, emiqrasiya və ümumilikdə köç siyasətinin hazırlanması və inkişaf etdirilməsinə xidmət edən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır [11]. Nazirlikdə müvafiq olaraq əlaqəli idarəetməyə rəhbərliyi Miqrasiya məsələləri üzrə Dövlət Katibi həyata keçirir və onun tərkibində isə Miqrasiya Baş idarəsi fəaliyyət göstərir. İmmiqrasiya və emiqrasiya ilə bağlı tənzimləyici layihələrin və hesabatların, eyni zamanda bu sahədə Aİ və digər beynəlxalq standartların hazırlanması, təsdiq edilməsi, ötürülməsi və tətbiq edilməsi üzrə tənzimləyici layihələrin hazırlanması, Baş idarənin səlahiyyətləri əsasında ümumi dövlət administrasiyasının periferik orqanlarına yönəlmiş normativ inkişaf təlimatlarının hazırlanması, miqrasiya məsələləri üzrə Aİ və digər beynəlxalq təşkilatlara texniki dəstək göstərilməsi, habelə İspaniyadakı Avropa Miqrasiya Şəbəkəsinin milli bir əlaqə nöqtəsi olaraq koordinasiyası, miqrasiya qanunvericiliyində göstərilən səlahiyyətlərin icrası, immiqrasiya prosedurlarının idarə olunması üçün vasitələr və infrastruktur ehtiyacları üçün əsaslandırılmış təkliflərin hazırlanması və səlahiyyətlərin

yətli orqanlar tərəfindən onların həyata keçirilməsi üçün koordinasiya qurulması və s. Baş idarənin funksiyalarına daxildir [8].

İtaliya Respublikası

Coğrafi mövqeyinə görə miqrasiya axınlarının əsas mərkəzlərindən biri olan İtaliyada 6 mart 1998-ci ildə qəbul İmmiqrasiya Qanunu keçən 20 ildən çox müddətdə bir çox dəyişikliklərlə miqrasiya münasibətlərini nizamlamaqdadır. Qanunun 1-ci maddəsinə nəzər yetirsək, yuxarıda qeyd etdiyimiz ölkə kimi İtaliyada da əcnəbi anlayışına həm başqa dövlətin vətəndaşlığına mənsub olanlar, həm də vətəndaşlığı olmayan şəxslərin daxil edildiyini görə bilərik. Qanunda yaşayış icazəsi ilə bağlı ilk olaraq 5-ci maddənin müddəaları diqqəti cəlb edir. Belə ki, bu maddəyə əsasən yalnız müvafiq qaydada ölkəyə daxil olan və lazımı sənədlərə sahib olan şəxslərə verilir və bu icazənin alınması üçün İtaliyaya girdikdən sonra 8 iş günü ərzində əcnəbinin olduğu yerin icra hakimiyyəti orqanına müraciət edilməlidir. Müraciət etdikdən sonra əcnəbi mütləq qaydada fotodaktiloskopik qeydiyyatdan keçməlidir. Yaşayış icazəsinin alınması və yenilənməsi üçün 80 avrodan 200 avroya qədər dövlət rüsumu ödənməlidir. Əgər ölkə ərazisinə giriş və yaşayış üçün lazımı şərtlər ödənmirsə və inzibati qaydalar pozulmuşdursa, yaşayış icazəsi yenilənmir. Ailə ilə birləşmək hüququndan istifadə edən əcnəbinin yaşayış icazəsi ləğv edilərkən həm mənşə ölkəsində, həm də olduğu müddət ərzində İtaliyadakı ailəvi əlaqələri mütləq nəzərə alınır. Beynəlxalq müqavilələr və konvensiyalar əsasında verilən yaşayış icazəsi əcnəbinin müqavilə şərtlərini yerinə yetirə bilmədiyi hallarda da ləğv edilə bilər, lakin burada bir istisna vardır ki, humanitar xarakterli və ya İtaliya dövlətinin beynəlxalq və ya konstitusion öhdəliklərindən yaranan ciddi səbəblər icazənin ləğvinə dayandıra bilər [4]. Bu müddəanın humanitar cəhətdən çətin vəziyyətdə olan əcnəbilərin fundamental hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi məqsədini daşdığını qeyd edə bilərik. Lakin ölkəyə daxil olduqdan sonra yerli icra hakimiyyəti orqanı vasitəsilə qeydiyyata düşən əcnəbinin fotodaktiloskopik məlumatlarının götürülməsi şəxsi məlumatların qorunması baxımından şəxs üçün müəyyən risklər yarada bilər. Fikrimcə, bu qaydanın ləğvi insan hüquq və azadlıqlarının qorunması əsasına görə zəruridir.

Miqrasiya sahəsində idarəetmə üzrə İtaliyada da Portuqaliyaya oxşar sistemin olduğunu demək mümkündür, çünki burada da Daxili İşlər Nazirliyi miqrasiya üzrə dövlət idarəetməsini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi çıxış edir. Nazirliyin tərkibində yerləşən Vətəndaş azadlıqları və İmmiqrasiya Departamenti vətəndaş hüquqlarının qorunmasında nazirliyin funksiyaları və vəzifələri çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Departamentin özü də idarələrə bölünür və bunlardan ikisi miqrasiya və sığınacaq məsələləri ilə əlaqədardır. Birincisi İmmiqrasiya və Sığınacaq Siyasətləri üzrə Mərkəzi İdarədir ki, Nazirliyin ənənəvi ictimai asayiş və təhlükəsizlik hədəflərinə uyğun olaraq qeyri-qanuni immiqrasiya və bununla əlaqəli cinayətlərə qarşı mübarizə fəaliyyəti və qanuni yaşayan miqrantların qəbulu və integrasiyasını təşviq etməklə hökumətin miqrasiya siyasətinin bir növ əsasını hazırlayır [3]. Digər İdarə isə İmmiqrasiya və Sığınacaq üzrə Dövlət Xidmətləri Mərkəzi

adlanır və əsas funksiyası qeyri-müntəzəm mühacirlərin qəbulu və yardım göstərilməsi, onların hüquqi statusları təsdiq olunana qədər yerli icra hakimiyyətləri vasitəsilə qəbul mərkəzlərində saxlanmalarının təmin edilməsi və bununla əlaqəli digər işlərdir [2].

Yunanıstan Respublikası

Balkan regionunun cənubunda Aİ-nin sərhədində yerləşən Yunanıstan bu səbəbdən, xüsusilə də son illərdə miqrantların axınına məruz qalmışdır. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkəyə gəlişi və qalması ilə bağlı məsələlər 3-cü ölkə vətəndaşlarının yunan ərazisinə girişi, yerləşməsi və sosial integrasiyası haqqında Qanunda öz təsbitini tapmışdır. Anlayışlar adlanan 1-ci maddədə vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün ayrıca anlayış verilməsinə və onların ölkəyə girişi və qalması ilə bağlı ayrıca müddəə olmasına baxmayaraq əcnəbi (alien) termini Yunanıstanda da həm əcnəbiləri, həm də vətəndaşlığı olmayan şəxsləri ifadə edir və 95-ci maddəyə əsasən Qanunun müddəaları onlara da şamil olunur. Qanunun adında gördüyümüz 3-cü ölkə vətəndaşları dedikdə isə nə Yunanıstan, nə də Aİ-na üzv hər hansı dövlətin vətəndaşlığını daşımayan şəxs başa düşülür. Yaşayış icazələrinin növləri adlanan 9-cu maddəyə əsasən Yunanıstanda yaşayış icazələri əmək fəaliyyəti, xidmətlərin və işlərin göstərilməsi, mövsümi iş, xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar müvəqqəti səyahət, müstəqil iqtisadi fəaliyyət üçün, təhsil və humanitar əsaslarla, korporativ idarəçilərə, idmançı və məşqçilərə, bədii qrupların üzvlərinə, intellektual yaradıcılara, arxeologiya məktəbinin üzvlərinə verilir [17]. Üçüncü ölkə vətəndaşlarına yaşayış hüququ pasport və ya beynəlxalq konvensiyalarla tanınan başqa səyahət sənədinə malik olduqda və ictimai qayda və təhlükəsizlik üçün təhdid yaratmadıqda verilir. Dövlət siyasəti və milli təhlükəsizliyin qorunması ilə əlaqəli əsasların araşdırılması üçüncü ölkə vətəndaşının uzunmüddətli rezident statusuna daxil olması və yaşayış icazəsinin verilməsi üçün ilkin icazə verildikdə zəruri tələb kimi çıxış edir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının şərtlərinə uyğun olaraq əhalinin sağlamlığına risk yaratmamaq, tam tibbi sığortaya və mənşə ölkəsinə geri qayıda bilmək üçün zəruri maliyyə mənbəyinə malik olmaq da yaşayış icazəsinin verilməsi üçün şərt hesab olunur [17].

Bu ölkədə Miqrasiya və Sığınacaq Nazirliyi adından bəlli olduğu kimi hökumətin miqrasiya və sığınacaq axtaran şəxslərlə bağlı siyasətinin formalaşması və müvafiq qanunvericiliyin icrası funksiyasını həyata keçirir. Nazirlik 4 başlıca Katiblikdən ibarətdir: İmmiqrasiya Siyasəti üzrə Baş Katiblik, Sığınacaq Axtaranların Qəbulu üzrə Baş Katiblik, Müşayiət olunmayan Yetkinlik yaşına çatmayanların Müdafiəsi üzrə Xüsusi Katiblik və Maraqlı tərəflərin əlaqələndirilməsi üzrə Xüsusi Katiblik. İmmiqrasiya Siyasəti üzrə Baş Katibliyin əsası 2010-cu ildə qoyulsa da, əsaslı inzibati dəyişikliklərdən sonra 2020-ci ildə yenidən təşkil olunmuşdur. Əsas vəzifələri qismində milli və Avropa səviyyəsində immiqrasiya siyasətinin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak, beynəlxalq müdafiə siyasətinin həyata keçirilməsi, o cümlədən beynəlxalq qorunma tələblərinin və Yunanıstandakı üçüncü ölkə vətəndaşlarının integrasiya siyasətinin araşdırılması ilə məşğul olmanı qeyd

edə bilərik [9]. Sığınacaq axtaranların qəbulu üzrə Baş Katibliyin missiyası isə, əsasən, Yunanıstanda beynəlxalq müdafiə tələb edən üçüncü ölkə vətəndaşlarının beynəlxalq hüquq şərtlərinə hörmətlə yanaşılması və qəbulu üçün mümkün olan ən yaxşı və ya heç olmasa qənaətbəxş maddi şəraitin təmin edilməsinə yönəlmişdir [10].

Türkiyə Respublikası

Avropa və Asiyayı birləşdirən yolun üzərində yerləşən və buna görə də İtaliya və Yunanıstan kimi miqrasiya axınlarının əsas tranzit və təyinat nöqtələrindən biri olan Türkiyə Respublikasında 4 aprel 2013-cü ildə qəbul edilən Əcnəbilər və Beynəlxalq Müdafiə haqqında Qanun əcnəbilərin bu ölkəyə girişi, qalması və çıxışları, həmçinin, müdafiə tələb edən əcnəbilərlə bağlı müvafiq əsaslar və prosedur qaydaları nizamlayır. Ümumilikdə, 5 hissədən və 126 maddədən ibarət olan Qanun əcnəbilərlə bağlı işlər, sərhəd keçid məntəqələrində beynəlxalq müdafiə tələb edən şəxslərə təmin olunacaq sığınacaq və müvəqqəti sığınacaq məsələlərini əhatə etməkdədir [18, s. 1]. 3-cü maddənin 1-ci müddəasının 5 və 6 bəndlərinə diqqət yetirdikdə, Türkiyə qanunvericisinin vətəndaşlığı olmayan şəxs üçün ayrıca anlayış verməsinə baxmayaraq, bu qrupa daxil olanları başqa dövlətin vətəndaşı ilə birlikdə əcnəbi kateqoriyasına aid etdiyini görə bilərik. İstisna ölkələrin vətəndaşlarından başqa, digər əcnəbilərin Türkiyəyə girişi viza ilə rəsmiləşdirilir və verilən vizada nəzərdə tutulan müddətdən və ya 90 gündən artıq bu ölkədə qalanlar mütləq yaşayış icazəsi əldə etməlidirlər. Maraqlıdır ki, Türkiyə qanunvericiliyi Qanunun 20.1-ci maddəsinin b bəndinə əsasən vətəndaşlığı olmayan şəxsləri statuslarını təsdiq edən vəsiqəyə malik olduqları təqdirdə yaşayış icazəsi əldə etmək öhdəliyindən azad etmişdir [18, s. 7]. Yaşayış icazəsi almaq üçün Türkiyənin müvafiq ölkədəki səfirliyi və ya konsulluğuna müraciət edilməlidir və müraciət edən şəxsin pasportu və ya digər səyahət sənədinin müraciətində yaşayış icazəsi üçün göstərdiyi müddətdən 60 gün əlavə etibarlılığı olmalıdır. Əcnəbinin Türkiyədən çıxışı arzuolunan və ya mümkün deyilsə, habelə məhkəmə qərarlarından doğan, uzunmüddətli, humanitar əsaslı və s. yaşayış icazələri üçün, insan alverinin qurbanları, tələbələrin müraciətləri, o cümlədən mövcud yaşayış icazəsinin müddətinin bitməsi və yeni əsaslarla icazə alınması ilə bağlı müraciətlər Türkiyə ərazisindən valiliklər vasitəsilə edilə bilər. Yaşayış icazələrinin maksimum müddəti əcnəbinin pasportunun etibarlılıq müddətindən 60 gün az olaraq hesablanır [18, s.8]. Qanunun 30-cu maddəsinə əsasən Türkiyədə yaşayış icazəsinin qısamüddətli, ailəvi, uzunmüddətli, humanitar, tələbələr və insan alveri qurbanları üçün olan növləri mövcuddur və bunların hər biri ilə bağlı xüsusi qaydalar təsbit olunmuşdur [18, s. 9-10].

Qeyd etməliyik ki, Avropada bir çox dövlətdə müşahidə etdiyimiz Daxili İşlər Nazirliyinin köç münasibətləri sahəsində idarəetməni həyata keçirməsi təcrübəsi Türkiyə Respublikasında da qarşımıza çıxır. Nazirlik nəzdində yaradılan Miqrasiya İdarəetməsi üzrə Baş idarə immiqrasiya ilə əlaqəli siyasət və strategiyaları həyata keçirir, bu məsələlərlə əlaqəli qurumlar və orqanlar arasında koordinasiya təmin edilməsində, əcnəbilər tərəfindən Türkiyəyə giriş və qalma, çıxış və

Türkiyədən deportasiya, beynəlxalq qoruma, müvəqqəti qoruma və insan alveri qurbanlarının müdafiəsi ilə əlaqədar işləri və prosedurları həyata keçirmək məqsədilə fəaliyyət göstərir. Baş idarənin vəzifələrini miqrasiya sahəsində qanunvericiliyin və inzibati potensialın inkişafı ilə bağlı araşdırmalar aparmaq və Prezident tərəfindən müəyyən edilmiş siyasət və strategiyaların həyata keçirilməsini izləmək və əlaqələndirmək, müvafiq iş və prosedurları, o cümlədən, vətəndaşlığı olmayan şəxsləri müəyyənləşdirmək və bu insanlar ilə əlaqəli prosedurları həyata keçirmək, hüquq-mühafizə orqanları ilə müvafiq dövlət qurumları və təşkilatları arasında koordinasiyanı təmin etmək, tədbirlər hazırlamaq, qanunsuz miqrasiyaya qarşı mübarizə məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərin icrasına nəzarət etmək şəklində qeyd edə bilərik [7].

Nəhayət, Azərbaycan Respublikasında miqrasiya sahəsində dövlət idarəetməsini araşdırdıqda 3 orqanın ön plana çıxdığını görə bilərik. Bunlardan birincisi və ən əsası Nazirlər Kabinetinə daxil olan mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı Dövlət Miqrasiya Xidmətidir (DMX). Xidmət Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidmətinin yaradılması haqqında” 19 mart 2007-ci il tarixli 560 nömrəli Fərmanına əsasən yaradılmışdır. DMX haqqında Əsasnaməyə əsasən miqrasiya sahəsində dövlət siyasətini, miqrasiya proseslərinin idarə edilməsi və tənzimlənməsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri həyata keçirən, hüquq-mühafizə orqanı statusu olan mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır [15].

Miqrasiya proseslərinin idarəedilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən digər qurum isə Daxili İşlər Nazirliyinin (DİN) Baş Pasport, Qeydiyyat və Miqrasiya idarəsidir ki, bu Baş idarə Azərbaycan vətəndaşlarının qeydiyyatı, şəxsiyyət vəsiqəsi və ümumvətəndaş pasportu ilə təmin edilməsini, Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərin yaşayış və olduqları yer üzrə qeydiyyatını, onların müvafiq şəxsiyyət vəsiqələri ilə təmin olunmasını, həmçinin qanunsuz miqrasiya ilə bağlı əməliyyat tədbirlərinin keçirilməsini, qanunsuz miqrantların saxlanılması, cərimələnməsi və ya ölkədən deportasiyası üçün Dövlət Miqrasiya Xidmətinə təhvil verilməsini həyata keçirən müstəqil struktur hissə hesab olunur [13]. Nəhayət, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 1 fevral tarixli 187 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Əsasnaməyə uyğun olaraq yaradılan Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi məcburi köçkünlərin müvəqqəti məskunlaşdırılması, repatriasiyası, sosial müdafiəsi, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə onların sosial, mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada və əsaslarla “məcburi köçkün” statusu, həmin statusu təsdiq edən sənəd (vəsiqə) verir və bu statusdan məhrum etmək, qaçqın və məcburi köçkün düşmüş şəxslərin hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması faktının beynəlxalq və yerli ictimaiyyətə çatdırılmasını aidiyyəti icra hakimiyyəti orqanları vasitəsilə həyata keçirir [5].

Ancaq qeyd olunmalıdır ki, dünyada dəyişən miqrasiya prosesləri bu sahədə dövlət idarəetməsinin təkmilləşdirilməsini və zəruri standartlara uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Bu kontekstdə araşdırdığımız Avropa ölkələri arasında xüsusilə də İspaniya və Yunanıstanda tətbiq olunan sistemin Azərbaycan Respublikası üçün

daha səmərəli olduğunu deyə bilərik, yəni Dövlət Miqrasiya Xidmətinin Nazirlik şəklində yenidən təşkil edilməsi məqsədmüvafiqdir. Əvvəlcə burada nazirlik və xidmət arasındakı fərqi izah etmək lazımdır. Belə ki, nazirlik vahid mərkəzi rəhbərliyi həyata keçirən bir qayda olaraq sahəvi orqanlardır və ona təkbəşinə nazir rəhbərlik edir. Təbii ki, fəaliyyəti prosesində nazir müəyyən qərarlar qəbul edir, həmçinin, əmrlər verir və vəzifələri müavinlərinin arasında bölüşdürür [1, s. 128]. Xidmət isə nazirliklə müqayisədə sahəvi yox, funksional orqan olub sahələrarası hakimiyyət səlahiyyətlərinə malikdirlər. Onların əsas funksiyası sahələrarası əlaqələndirmə, nəzarət və s. hesab olunur [1, s. 129]. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Dövlət Miqrasiya Xidməti miqrasiya prosesləri sahəsində vahid sahəvi orqan kimi deyil, funksional sahələrarası orqan kimi çıxış edir. Danimarka, İspaniya və Yunanıstanda isə yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi bu sahədə müvafiq Miqrasiya Nazirliyi vahid dövlət idarəetməsini həyata keçirməklə müxtəlif dövlət orqanları arasında səlahiyyətlərin toqquşması və ziddiyyətlərin baş verməsinin qarşısını alır. Digər tərəfdən, immiqrantların integrasiyası məsələsinin də son illərdə böyük əhəmiyyət qazandığını nəzərə alaraq hazırki DMX-nin Azərbaycan Respublikası Miqrasiya və Integrasiya Nazirliyi kimi yenidən təşkil olunması, Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin Miqrasiya və Integrasiya Nazirliyinin tabeliyinə verilməsi, DİN strukturunda fəaliyyət göstərən Baş Pasport, Qeydiyyat və Miqrasiya idarəsinin miqrasiya ilə əlaqəli səlahiyyətlərinin adıçəkilən nazirliyə ötürülməsi miqrasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və effektivliyinin artırılması baxımından məqsədmüvafiq hesab olunur. Bu addımların atılması dövlət büdcəsində Dövlət Komitəsi üçün ayrılan vəsaitin azalması ilə və bunun sayəsində büdcəyə qənaət edilməsi ilə müşahidə olunacaq. Bu zaman DİN-də qeyd etdiyimiz baş idarənin iş yükü azalacaq, Komitə isə yeni yaradılacaq Nazirliyin dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlə kifayətlənəcək.

Burada qeyd olunmalı vacib məqamlardan biri də miqrasiya hüququ sahəsində ixtisaslı kadrların hazırlanması məsələsidir ki, hazırda DMX daxilində fəaliyyət göstərən Miqrasiya Məktəbi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məktəb çərçivəsində iştirakçılar miqrasiya prosesləri, miqrasiya axınlarının idarə olunması, miqrasiya siyasətinin formalaşdırılması, müxtəlif kateqoriyalardan olan miqrantlara münasibətdə tətbiq olunan yanaşmalarla tanış edilir. Miqrasiya Məktəbinin məqsədi isə müxtəlif sahələr üzrə fəaliyyət göstərəcək gənclərin miqrasiya ilə bağlı biliklərini artırmaq, onlarda bu sahəyə maraq oyatmaq, peşəkar vərdişlər aşılamaq və dövlət idarəçiliyinə dair məlumatlandırmaqdır [6, s. 1]. Lakin ali təhsil müəssisələrinin hüquq fakültələrinin bakalavr təhsil pilləsində miqrasiya prosesləri ilə əlaqədar məsələlər demək olar ki, heç bir fənnin daxilində öyrənilmir. “Miqrasiya hüququ” fənninin tədris proqramında məhz əsas fənn kimi yer alması, həmçinin, təhsilin magistratura pilləsində “Miqrasiya hüququ” adlı yeni ixtisasın təsis edilməsi müasir miqrasiya tendensiyaalarını dərk edən və bu sahədə peşəkarlaşmış ixtisaslı kadrların hazırlanması, eyni zamanda, miqrasiya haqqında elmi araşdırmaların inkişaf etdirilməsində əvəzsiz rol oynaya bilər.

III. Nəticə

Beləliklə, araşdırma zamanı nəzərə çarpan əsas məqamlardan biri əksər Avropa ölkələrinin əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər arasında elə bir fərq qoymamaları, hər ikisini alien və ya foreigner - əcnəbi termininə daxil etmələri oldu. Digər mühüm məqam isə vahid miqrasiya məəcəlləsinin olmaması, bunun əvəzinə ayrı-ayrı qanun səviyyəli normativ-hüquqi aktlardan istifadə olunmasıdır. Bu aktlara xüsusilə də, XXI əsrin ikinci onilliyində miqrasiya proseslərinin inkişafına paralel olaraq çoxlu əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Ümumilikdə, müvəqqəti və daimi yaşamaq üçün icazələrin verilməsinə qoyulan tələblərin əsas etibarilə şəxsin müraciətində göstərdiyi məqsədin əsaslılığından və daha əvvəl müvəqqəti qaldığı dövrdəki davranışı ilə bağlı olduğunu söyləmək mümkündür. İstənilən halda, milli qanunvericiliyimizin inkişaf etdirilməsində haqlarında danışdığımız ölkələrin, xüsusilə də MDB-yə və keçmiş “dəmir pərdə”yə daxil olmayan dövlətlərin nəzəri və praktiki təcrübələrindən istifadə edilməlidir. Haqqında araşdırma apardığımız Avropanın aparıcı dövlətlərində miqrasiya məsələləri üzrə dövlət idarəetməsinin əsasən Daxili İşlər və Ədliyyə Nazirlikləri nəzdindəki müxtəlif struktur hissələr tərəfindən həyata keçirildiyini müşahidə etdik. Lakin bəzi dövlətlərdə miqrasiya prosesləri üzrə xüsusi nazirlik fəaliyyət göstərir və bu nazirlik müvafiq sahədə bütün idarəetmə işini həyata keçirməklə yanaşı vahid dövlət siyasətinin formalaşdırılmasını və icrasını təşkil edir. Adını çəkdiyimiz dövlətlərin əksəriyyəti Aİ-nin üzvü olsalar da, miqrasiya sahəsində idarəetmənin təşkili qaydasını İttifaq üzvlüyündən kənar analiz edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında isə Dövlət Miqrasiya Xidməti, DİN-nin Baş idarə statuslu struktur hissəsi və Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi miqrasiya prosesləri ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası dövlət siyasəti və qanunvericiliyinin müəyyənləşdirilməsi və icrasını təmin edir. Bununla belə, idarəetmənin effektivliyi və burada vahid qurum rəhbərliyinin təmini, səlahiyyətlərin toqquşması və ziddiyyətlərin baş verməsinin qarşısını alınması, o cümlədən, dövlət büdcəsinə qənaət baxımından DMX-nin Azərbaycan Respublikası Miqrasiya və İnteqrasiya Nazirliyi kimi yenidən təşkil olunması, bununla da xidmət statusundan nazirliyə keçid miqrasiya sahəsində idarəetmədə funksionallıqdan səhəviliyə keçidi şərtləndirmiş olur, Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin Miqrasiya və İnteqrasiya Nazirliyinin tabeliyinə verilməsini, DİN strukturunda fəaliyyət göstərən Baş Pasport, Qeydiyyat və Miqrasiya idarəsinin miqrasiya ilə əlaqəli səlahiyyətlərinin adıçəkilən nazirliyə ötürülməsini, bundan əlavə Azərbaycan Respublikası ali təhsil müəssisələrinin hüquq fakültələrində bakalavr təhsil pilləsinin tədris proqramına “Miqrasiya hüququ” fənninin əsas fənn kimi daxil edilməsini, magistratura pilləsində isə “Miqrasiya hüququ” ixtisasının yaradılmasını təklif edirik.

REFERENCES:

1. Aliyev S.F. Administrative Law. Baku: Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya Publishing House, 2019, 726 p (in Azerbaijani / Əliyev S.F. *İnzibati hüquq. Bakı, Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya MMC*, 2019, 726 s.).

2. Central Directorate of Civil Services for Immigration and Asylum (in Italian / *Direzione centrale dei Servizi civili per l'Immigrazione e l'Asilo*).
URL: <https://interno.gov.it/it/ministero/dipartimenti/dipartimento-liberta-civili-e-limmigrazione/direzione-centrale-dei-servizi-civili-limmigrazione-e-lasilo> (last access 06.12.2023)
3. Central Directorate for Immigration and Asylum Policies (in Italian / *Direzione centrale per le politiche dell'Immigrazione e dell'Asilo*).
URL: <https://interno.gov.it/it/ministero/dipartimenti/dipartimento-liberta-civili-e-limmigrazione/direzione-centrale-politiche-dellimmigrazione-e-dellasillo> (last access 06.12.2023).
4. Consolidated text of the provisions concerning the regulation of immigration and rules on the condition of foreigners (in Italian / *Testo unico delle disposizioni concernenti la disciplina dell'immigrazione e norme sulla condizione dello straniero*).
URL: www.normattiva.it/atto/caricaDettaglioAtto?atto.dataPubblicazioneGazzetta=1998-08-08&atto.codiceRedazionale=098G0348&atto.articolo.numero=0&qId=6de5e6c4-0df3-4863-86cc-d7f193675363&tabID=0.4585761359873819&title=lbl.dettaglioAtto&generaTabId=true (last access 06.12.2023).
5. Direction of activities of Refugee and IDP Committee of Azerbaijan.
URL: <http://idp.gov.az/az/content/11/parent/25> (last access 05.12.2023).
6. Document of Conception of Migration School 3.
URL: <https://migration.gov.az/files/uploads/content/5fd31e5e18fa9.pdf> (last access 07.12.2023).
7. Duties of the General Department (in Turkish / *Genel Müdürlüğün görevleri*).
URL: <https://goc.gov.tr/genel-mudurlugun-gorevleri> (last access 03.12.2023).
8. General Directorate of Migrations (in Spanish / *Dirección General de Migraciones*).
URL: <https://boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1991-24854> (last access 04.12.2023).
9. General Secretariat of Immigration Policy (in Greek / *Γενική Γραμματεία Μεταναστευτικής Πολιτικής*).
URL: <https://migration.gov.gr/grammateies/geniki-grammateia-metanasteytikis-politikis/> (last access 03.12.2023).
10. General Secretariat for Reception of Asylum Applicants (in Greek / *Γενική Γραμματεία Υποδοχής Αιτούντων Άσυλο*).
URL: <https://migration.gov.gr/grammateies/geniki-grammateia-ypodochis-aitoynton-asylo/> (last access 03.12.2023)
11. Ministry of Inclusion, Social Security and Migrations (in Spanish / *Ministerio de Inclusión, Seguridad Social y Migraciones*).
URL: <https://www.inclusion.gob.es/web/guest/el-ministerio/quienes-somos> (last access 04.12.2023)
12. Mission. URL: www.sef.pt/en/pages/conteudo-detalle.aspx?nID=1 (last access 04.12.2023).
13. Official website of Passport, Registration and Migration Department.
URL: <https://bpqmi.gov.az/?/az/menu/40/> (last access 07.12.2023).
14. Organic Law on rights and freedoms of foreigners in Spain and their social integration (in Spanish / *Ley Orgánica sobre derechos y libertades de los extranjeros en España y su integración social*)
URL: www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2000-544 (last access 04.12.2023)
15. Presidential Decree on the Establishment of State Migration Service (in Azerbaijani / *Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidmətinin yaradılması haqqında" Fərmanı*).

- URL: <http://www.e-qanun.az/framework/12885> (last access 05.12.2023).
16. Republic Daily (in Portugese / *Diário da República*).
URL: <https://www.dre.pt/application/conteudo/108063583> (last access 03.12.2023).
17. The Law on the entry, residence and social integration of third country nationals in Greek territory (in Greek / *Νόμος για την είσοδο, τη διαμονή και την κοινωνική ένταξη υπηκόων τρίτων χωρών στην ελληνική επικράτεια*).
URL: https://www.kodiko.gr/nomologia/document_navigation/161175/nomos-3386-2005 (last access 03.12.2023)
18. The Law on Foreigners and the Internation Protection (in Turkish / *Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu*).
URL: www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6458.pdf (last access 03.12.2023).

Issues of regulation of migration processes in southern European countries and the Republic of Azerbaijan

ELVIN ALIYEV*

Abstract

Migration flows, which are one of the problems that have always remained relevant in the world, and the resulting problems require a well-organized management system and legislation in this area. We must note that migration processes can undergo major changes in short periods of time, and in this regard, mechanisms capable of responding flexibly to these transformations at the local and international level should be implemented. The occurrence of an event that occurs in any small region and determines the flow of migration can have its effect at the global level. From this point of view, while writing the article, the migration legislation and the management policy implemented in the relevant field of 5 European countries, as well as the features of state management in the field of migration in the Republic of Azerbaijan were studied. The studied European countries were selected from countries located in the southern region that directly receive migration flows, which served us to see rigorously tested management models. Proposals regarding the improvement of management in the field of migration in the Republic of Azerbaijan were made based on the experience of European countries. In order to obtain the current versions of the migration legislation, single electronic databases of the legal acts of the countries were used during the research.

Keywords: migration, residence permit, migration process, Portugal, Spain, Republic of Turkiye, Greece.

Вопросы регулирования миграционных процессов в странах Южной Европы и Азербайджанской Республике

ЭЛЬВИН АЛИЕВ**

Резюме

Миграционные потоки, которые являются одной из проблем, всегда остававшихся актуальными в мире, и проблемы возникающие в результате требуют четко организованной системы управления и законодательства в этой сфере. Надо отметить, что миграционные процессы могут претерпевать серьезные изменения за короткие промежутки времени, и в связи с этим должны быть реализованы механизмы, способные

* Ph.D. Candidate, Baku State University, alisoyelvin95@gmail.com

** Докторант, Бакинский государственный университет, alisoyelvin95@gmail.com

гибко реагировать на эти трансформации на местном и международном уровне. Возникновение события, которое происходит в любом небольшом регионе и определяет потоки миграции, может оказать свое влияние на глобальном уровне. С этой точки зрения при написании статьи были изучены миграционное законодательство и политика управления, реализуемые в соответствующей сфере 5 европейских стран, а также особенности государственного управления в сфере миграции в Азербайджанской Республике. Изученные европейские страны были выбраны из стран, расположенных в южном регионе, которые непосредственно принимают миграционные потоки, что позволило нам увидеть тщательно проверенные модели управления. Предложения по совершенствованию управления в сфере миграции в Азербайджанской Республике были сделаны на основе опыта европейских стран. Для получения актуальных редакций миграционного законодательства в ходе исследования использовались единые электронные базы данных законодательных актов стран.

Ключевые слова: миграция, вид на жительство, миграционный процесс, Португалия, Испания, Турецкая Республика, Греция.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.12.2023

Çapa qəbul: 27.02.2024

İNSAN HÜQUQLARI

İNSAN HÜQUQLARI XARTİYASININ İNSAN HÜQUQLARI ÜZRƏ AVROPA MƏHKƏMƏSİNİN PRESEDENT HÜQUQUNA TƏSİRİNƏ DAİR

SƏADƏT NOVRUZOVA*

Annotasiya

Məqalədə, Avropa Birliyinin əsas insan hüquqlarına dair Xartiyasının qəbulu və qüvvəyə minməsindən sonra İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnda baş vermiş və davam edən yeniliklər tədqiq olunur. Bu məqsədlə, İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqda Avropa Konvensiyasının və Xartiyanın analoji maddələri müqayisəli təhlil edilir. Konkret işlərin araşdırılması əsasında, Xartiyanın İHAM-ın presedent hüququna təsir xüsusiyyətləri aşkarlanır və sistemləşdirilir.

Açar sözlər: *Avropa İttifaqı, İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi, Əsas İnsan hüquqlarına dair Xartiya, presedent.*

I. Giriş

2009-cu ildə Avropa Birliyinin Əsas İnsan hüquqlarına dair Xartiyasının (bundan sonra - Xartiya) qüvvəyə minməsi İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin (bundan sonra - İHAM və ya Məhkəmə) praktikasında mühüm dönüş nöqtəsi sayılır. Xartiyanın qüvvəyə minməsinədək Avropa Birliyi məhkəmə sistemi üçün insan hüquqları sahəsində əsas sənəd İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqda Avropa Konvensiyası (bundan sonra - Konvensiya) olmuşdur. 1974-cü ildə baxılmış 4/73 sayılı işdən [15] başlayaraq Avropa İttifaqları məhkəməsi insan hüquqları ilə bağlı işlərdə və ya digər işlərin insan hüquqları ilə bağlı epizodlarında Konvensiyaya və müvafiq hallarda İHAM-ın presedent hüququna rəsmi istinadlar edir.

Konvensiya ilə müqayisədə Xartiyanın öz dövrünə uyğun, daha mütərəqqi bir sənəd olaraq qüvvəyə minməsi ilə Avropa Birliyi Məhkəməsi nəhayət öz sənədinə sahib oldu ki, bu da Avropa Birliyi məhkəmə sisteminin insan hüquqlarına dair işlərdə öz presedentini yaratmaq vəzifəsini doğurdu və bununla da Avropa Birliyi Məhkəməsinin Konvensiyaya və İHAM-ın presedentlərinə istinadları azalma dinamikası göstərməyə başladı. Xüsusən, 2012-ci ildə G.De Burka tərəfindən aparılmış tədqiqatda göstərilir ki, 2009-cu ilin dekabrından 2012-ci ilin sentyabrınadək Avropa Birliyi Məhkəməsinin insan hüquqları ilə bağlı çıxardığı 78 qərardan yalnız 10-da Konvensiyaya istinad edilmiş və İHAM presedentləri cəmi 5 halda hüquqi mənbə kimi göstərilmişdir [21].

Qeyd edək ki, İHAM-ın ümumən Avropa Birliyi hüququna və xüsusən Xartiyaya istinadları son onilliklərdə kəskin artmış olsa da, Məhkəmədə baxılan

* Dissertant, Bakı Dövlət Universiteti, saadat_n@yahoo.com

işlərin ümumi sayına nəzərən bunlar çox kiçik xüsusi çəkiyə malikdir. T.Lokun araşdırma nəticələrinə [14] görə, 2016-cı ilin aprelinə olan vəziyyətdə HUDOC-un bazasında 41 min işdən yalnız 77-də Avropa Birliyi hüququna istinadlar yer alır. İstinadların xarakterinə gəlincə, B.Dikson hesab edir ki, bu istinadlar əksər hallarda rəhbər müddəalar kimi deyil, dəstəkləyici mənbələr olaraq işlərə alınmışdır [8, s. 40].

Bununla belə, Xartiyanın istinad olunduğu bir qrup işlərin tərəfimizdən öyrənilməsi B.Diksonun nəticəsinin əksinə, İHAM praktikasında Xartiyaya uyğunlaşma səylərinin intensiv olduğunu göstərməkdədir. Ümumən Xartiyanın qəbulundan və xüsusən qüvvəyə minməsindən sonra İHAM-ın Avropa Birliyi hüququna formal istinadlarının dinamikası ciddi artım göstərməyə başlamışdır. Xüsusən, 1979-1990-cı illər ərzində İHAM qərarlarında Avropa Birliyi hüququna cəmi 7 istinad olduğu halda, 1991-1999-cu illərdə 20 istinad, 2000-2011-ci illər ərzində 50 istinad qeydə alınmışdır [14]. Həmçinin nəzərə alınmalıdır ki, Avropa Birliyi hüququnun İHAM-ın fəaliyyətinə təsiri sadəcə konkret istinadlar, onların sayı və məzmunu ilə ölçülmür. Avropa Birliyi hüququnun özlüyündə varlığı, xüsusən Avropa Birliyi məhkəmə sisteminin yaratdığı doktrinalar, hakimlərin görüşləri, inkişaf tendensiyaları İHAM çərçivəsində doktrinaların təkamülünə təsir göstərir. Odur ki, konkret istinadlar olmasa belə, insan hüquqları sahəsində Avropa Birliyinin mütərəqqi doktrinalarının İHAM hakimlərinin görüşlərinə təsiri labüddür.

Həmçinin qeyd olunmalıdır ki, Avropa Birliyi hüququna istinadlar İHAM-ın istinad etdiyi hər cür xarici hüquq mənbələri ilə müqayisədə daha böyük sayla səciyyələnir. Xüsusən, HUDOC bazasında 2016-cı ilin aprel ayına olan axtarış nəticələri Avropa Birliyi hüququna 449, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin sənədlərinə 137, İnter-Amerika İnsan Hüquqları Məhkəməsinə 69 dəfə istinad olunduğunu göstərmişdir [14].

II. Presedent hüququnun təsiri

Xartiyanın daha mütərəqqi sənəd olması, habelə Avropa Birliyinin mütərəqqi məhkəmə presedentlərinin yaranmağa başlaması labüd olaraq İHAM-ın fəaliyyətində yeni keyfiyyət mərhələsi açmışdır. Bir tərəfdən, Avropa Şurası məkanında insan hüquqları ilə bağlı işlərə baxan digər məhkəmə sisteminin rəqib olaraq meydana çıxması presedent kolliziyası potensialı doğurur. Digər tərəfdən və fikrimizcə daha vacib olanı, Konvensiya üzvlərinin çoxluğunu təşkil edən Avropa Birliyi üzv ölkələrin insan hüquqları üzrə ayrıca və daha mütərəqqi sənədinin və bu sənədə məhkəmə nəzarətinin olması İHAM üçün yeni və effektiv istinad mənbəyi meydana çıxarır.

İstənilən halda, İHAM üçün üstün sənəd Konvensiya və onun Protokollarıdır. Digər hər hansı sənəd və ya məhkəmə təcrübəsi ona yalnız köməkçi istinad mənbəyi ola bilər. Bundan başqa, Konvensiyada təsbit olunmamış hər hansı normanı Konvensiya hüququna transplant etmək lazım gəldikdə, İHAM həmin normanı evolyutiv və ya genişləndirici təfsirlə Konvensiyaya “qaynaq”

etməlidir. Bu proses presedent hüququnun əsas mühərriklərindən sayılır. Aydındır ki, Konvensiya bir müqavilə sənədidir, onun mətninə hər hansı əlavə və ya dəyişiklik bütün üzvlərin yekdil razılığını və yenidən ratifikasiyasını tələb edir, bu isə praktiki mümkün olmadığından, Konvensiya hüququnun təkamülü yeni Protokollar əlavə edilməsi və İHAM-ın presedent hüququnun inkişafı ilə reallaşır.

İHAM və 1998-ci ilədək onun sələfi olmuş İnsan Hüquqları Komissiyası Avropa Birliyinin və onun sələflərinin hüquq sistemini həmişə nəzərə almışlar. Avropa Birliyi hüququna ilk rəsmi istinad 1979-cu ildə olsa da, bu, Birlik hüququnun yalnız 1979-cu ildən təsir göstərdiyi anlamına gəlmir. Avropa Birliyi hüququ ilə İHAM-ın münasibətləri geniş tədqiqat mövzudur, müəllifin digər nəşrlərində tədqiq edilmişdir. Bu məqalədə əsas məqsəd Xartiyanın qüvvəyə minməsindən sonra İHAM-ın Xartiyaya istinadlarını və ondan təsirlənməsini konkret işlərin nümunəsində təhlil etməkdir.

Konvensiya 1950-ci ildə, İkinci Dünya Mühəribəsindən qısa müddət sonra, dövrün reallıqlarına uyğun qəbul edilmiş sənəddir. Onun ilkin mətninin ötən 73 il ərzində dəyişən reallıqlardan geri qalması təbiidir və zamana uyğunlaşdırılması zəruridir. Konvensiyanın bir sıra normaları ilə yanaşı, Məhkəmənin ötən onilliklərdə yaratmış olduğu presedent hüququ da zaman keçdikcə dəyişilmə və ya yenilənmə ehtiyacı doğurur. İHAM köhnələn presedentlərdən tədricən imtina edir və rastlaşdığı yeni çağırışların öhdəsindən gəlmək, habelə yeni presedentlər yaratmaq üçün insan hüquqları sahəsində global-konyunktur inkişaf resurslarına, o cümlədən Xartiya normaları və Avropa Birliyinin məhkəmə presedentlərinə istinad edir.

Bariz misal olaraq, cinayət qanunvericiliyində yüngülləşdirici (əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran və ya cəzanı yüngülləşdirən) qanunların geriye tətbiqi ilə bağlı işlərdə əvvəllər Komissiyanın, 1998-ci ildən isə İHAM-ın Konvensiyanın 7-ci maddəsində belə qanunların geriye qüvvəsinə zəmanət verilmədiyini rəhbər tutması göstərilə bilər. Belə ki, Konvensiyanın 7-ci maddəsinin 1-ci bəndi ağırlaşdırıcı qanunların qüvvəsinin geriye şamil olunmasını birmənalı qadağan etdiyi halda, yüngülləşdirici qanunların qüvvəsi ilə bağlı müddə nəzərdə tutmur. Üstəlik, 2-ci bənddə təsbit edilir ki, “bu maddə ... törədildiyi zaman cinayət hesab edilən hər hansı hərəkət və ya hərəkətsizliyə görə istənilən şəxsin mühakimə edilməsinə və ya cəzalandırılmasına mane olmur” [13]. Göründüyü kimi, baxılan normalar yüngülləşdirici qanunları, onların qüvvəyə minməsinədək törədilmiş əməllərə tətbiq edilməməsinə dolayı yol verir.

Konvensiyadan fərqli olaraq, Xartiyanın 49-cu maddəsinin 1-ci bəndində köhnə qanunla müqayisədə yüngül cəza müəyyən edən yeni cinayət qanunlarının qüvvəsinin geriye şamil olunduğu təsbit edilmişdir [9]. Xüsusən, “Scopolla İtaliyaya qarşı” [19] işdə İHAM müvafiq hüquqi mənbələr sırasında Xartiyanın 49-cu maddəsinin qeyd olunan normasına da istinad edərək qərar etdi ki, Konvensiyanın 7-ci maddəsi ağırlaşdırıcı qanunların geriye qüvvəsinin istisna etməklə yanaşı, yüngülləşdirici qanunların geriye qüvvəsinə də ehtiva edir.

Digər misal kimi, Konvensiyanın 9-cu və Xartiyanın 10-cu maddələri ilə nəzərdə tutulan dini etiqad azadlığının əhatə dairəsi göstərilə bilər. Konvensiyanın 9-cu maddəsi dini etiqadla bağlı həqiqi hərbi xidmətdən imtina hüququnu təsbit etmir. Buna görə, İHAM-ın sələfi olmuş İnsan Hüquqları Komissiyasının baxdığı müəyyən işlərdə Konvensiyanın 9-cu maddəsinin bu hüquqa zəmanət vermədiyi qeyd olunurdu. Çünki həmin maddənin 2-ci bəndinə uyğun olaraq, dini etiqad azadlığı müvafiq hallarda demokratik cəmiyyətin məhdudiyyətlərinə məruz qala bilər.

Lakin son onilliklərdə bu sahədə tərəqqidən doğan reallıqlar, o cümlədən Xartiyanın 10-cu maddəsinin 2-ci hissəsində dini etiqadla bağlı həqiqi hərbi xidmətdən imtina hüququnun tanınması İHAM-ı bu məsələdə öz presedent hüququnu yenidən nəzərdən keçirməyə sövq etmişdir. Bu istiqamətdə dönüş nöqtəsi sayılan “Bayatyan Ermənistanına qarşı” [4] işin hallarına görə, Yehova şahidi olan ərizəçi öz əqidəsi səbəbindən həqiqi hərbi xidmət keçməkdən imtina etmiş, eyni zamanda müvafiq orqana bildiriş göndərmişdi ki, alternativ mülki xidmət keçməyə hazırdır. Qeyd olunan ölkədə həmin vaxt həqiqi hərbi xidmətə alternativ olan mülki xidmətlə bağlı qanunvericilik olmadığından, ərizəçi hərbi xidmətdən yayınmaqda təqsirli bilinərək iki il yarım müddətə azadlıqdan məhrum edilmişdi.

İşə Böyük Palatada baxmaqla İHAM qərar etdi ki, İnsan Hüquqları Komissiyası əvvəllər bu hüquqa Konvensiya ilə zəmanət verilmədiyini və alternativ xidmətlə bağlı müddəaları müəyyən qərarlarında [1; 2; 7; 12; 16; 23; 24] təfsir etsə də, o vaxtdan bəri beynəlxalq hüquq normaları və Avropa Şurası üzv-dövlətlərinin hüquq sistemi dəyişmiş, Konvensiya üzvü olan ölkələrin əksəriyyətində dini etiqadla bağlı hərbi xidmətdən imtina hüququ təsbit edilmişdir. Məhkəmə nəticəyə gəlir ki, Konvensiyanın 9-cu maddəsində bununla bağlı konkret müddəa olmasa da, bu maddənin zəmanəti müəyyən hallarda həmin hüquqa şamil edilə bilər. Bunun üçün hərbi xidmət mükəlləfiyyəti ilə şəxsin əqidəsi, yaxud dini və ya digər dərin görüşləri arasında barışmaz münaqişə müəyyən olunmalı, habelə belə əqidə və ya görüşlər ciddi, ardıcıl, vazkeçilməz və həyatı əhəmiyyətli olmalıdır.

Palatanın qərarının “Müvafiq beynəlxalq sənədlər və praktikalar” bölümündə Xartiyanın 10-cu maddəsinin tam mətni sitat gətirilir. Nəticə etibarı ilə cavabdeh ölkə Konvensiyanın 9-cu maddəsinin birbaşa pozuntusunda deyil, həmin maddənin mənasında demokratik cəmiyyət üçün vacib olmayan məhdudiyyət tətbiq etdiyinə görə təqsirli bilinmişdi (qərarın 128-ci bəndi).

Daha bir misal olaraq, Konvensiyanın 12-ci və Xartiyanın 9-cu maddələri qeyd oluna bilər. Konvensiyanın 12-ci maddəsi nikah yaşına çatmış kişilər və qadınların nikah bağlamaq hüququnu təsbit etməklə, əks cinsli şəxslər arasında nikah hüququna zəmanət verir. Xartiyanın 9-cu maddəsində “kişilər və qadınlar” ifadəsi işlənmədiyindən, onu zəmanəti eyni cinsli şəxslərə də şamil oluna bilər.

Xüsusən, “Schalk və Kopf Avstriyaya qarşı” [18] işdə ərizəçilər Avstriya hökumətinin onların eynicinsli nikahını qeydə almaqdan imtina etməsinin Konvensiyanın 8, 12 və 14-cü maddələrini birlikdə (ayrı-seçkilik əlaməti ilə) pozduğunu iddia etmişdilər. Avstriyanın Mülki Məcəlləsinin 42-ci maddəsi Konvensiyanın 12-ci maddəsinə ekvivalent olaraq nikah hüququnu yalnız əks cinslər üçün təsbit etmişdi. Məhkəmə Konvensiyanın 12-ci maddəsinin pozulmadığını qət etməklə bərabər qeyd edir ki, Xartiyanın 9-cu maddəsində “kişilər və qadınlar” ifadəsinin işlənməməsi nikah institutunun bütün hallarda kişi və qadın birliyi ilə məhdudlaşmadığını göstərir. Bununla belə, Xartiyaya uyğun olaraq, eynicinsli nikahlar məsələsinin həlli Avropa Birliyi üzv-ölkələrin müləhizəsinə həvalə olunur. Müvafiq olaraq, Avstriya hökuməti bu sahədə cəmiyyətin tələbatlarını müəyyən etmək və onlara müvafiq qaydada reaksiya vermək məsələsində daha münasib vəziyyətdədir.

Nəticə olaraq, Məhkəmə qət edir ki, Konvensiyanın qəbulundan sonra baş vermiş və davam edən sosial dəyişikliklər nikah institutunun da yenidən nəzərdən keçirilməsini zəruri edir. Buna görə, növbəti işlərdə Konvensiyanın 12-ci maddəsinə təfsir edərək İHAM nikah hüququnun yalnız əks cinslərə məxsus olması görüşünə istinad etməyəcəkdir. Bu qərarla Məhkəmə praktikası tarixində ilk dəfə olaraq, eyni cinsli şəxslərin sabit münasibətlərdə birgə yaşayışının Konvensiyanın 8-ci maddəsinin mənasında “ailə həyatı” anlayışı ilə əhatə olunduğu bəyan edildi. Daha sonra baxılan işlərdə [5; 10; 17; 22] İHAM eynicinsli şəxslərin nikah hüququnu qəti presedentə çevirmiş, paralel olaraq Avropa Birliyi Məhkəməsi müvafiq işlər [6] üzrə qərarlarında ekvivalent presedent hüququ təsis etmişdir.

Xartiyanın təsbit etdiyi mühüm noviznalar sırasında “unudulmaq hüququ” da qeyd olunmalıdır. “Google İspaniya” işində [11] Avropa Birliyi Məhkəməsi Xartiyanın 8-ci maddəsinə genişləndirici təfsir etməklə, şəxsi məlumatların məhiyyətinə “unudulmaq hüququnun” irəli gəldiyini təsbit etmişdir. Xartiyanın 8-ci maddəsi Konvensiyanın analoji 8-ci maddəsi ilə müqayisədə müfəssəlliyi ilə səciyyələnir. Həmin maddənin 2-ci bəndinə əsasən:

“Şəxsi məlumatlar manipulyasiya olmadan, dürüst bəlli məqsədlərlə, maraqlı şəxsin razılığı ilə və ya qanunla nəzərdə tutulmuş digər hüquqa uyğun əsaslarla işlənilə bilər. Hər kəs öz barəsində toplanmış məlumatlara giriş almaq və bu məlumatlarda olan səhvləri düzəltmək hüququna malikdir” [9].

Xartiyanın 7 və 8-ci maddələrini, habelə Konvensiyanın 8-ci maddəsinə unudulma hüququ kontekstində təfsir edərək Avropa Birliyi Məhkəməsi qət etmişdir ki, internet-axtarış sisteminin operatorları keçmiş hadisələr üzündən şəxsi həyata dair yayılmış məlumatların axtarış sisteminə çıxarmasını təmin etməlidir. Qərarda həmçinin qeyd olunur ki, Xartiyanın 7 və 8-ci maddələri ilə qorunan hüquqlar həm axtarış operatorunun iqtisadi maraqlarına, həm də ictimaiyyətin məlumat tapmaq hüququna qarşı üstünlüyə malikdir.

III. Nəticə

Şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququndan unudulma hüququnu ərz etməklə, habelə bu hüququn mütləqliyini təsbit etməklə Avropa Birliyi Məhkəməsi Avropa məkanında şəxsi məlumatların qorunması ilə bağlı yeni mütərəqqi presedentin əsasını qoymuşdur. Aydın ki, analoji işlərin İHAM-da baxılacağı halda həmin presedentdən fərqli bir yanaşma ortaya qoymaq asan olmayacaq. Qərarın geniş ictimai dairələrdə və akademik çevrələrdə əsasən müsbət qarşılandığını da nəzərə alsaq, çox güman ki, İHAM analoji işlərdə bu presedenti qəbul etməli olacaqdır.

“Babar Ahmad və digərləri Birləşmiş Krallığa qarşı” [9] işdə İHAM-ın öz presedentini gücləndirmək üçün Avropa Birliyi hüququnun inkişafından necə təsirləndiyi bariz şəkildə nəzərə çarpır. Xartiyanın 19-cu maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən, şəxsin geri göndəriləcəyi və ya təhvil veriləcəyi dövlətin ərazisində ölüm cəzasına, işgəncələrə, digər qeyri-insani və ya insan ləyaqətini alçaldan cəza və ya davranışlara məruz qalacağına dair ciddi təhdidlər varsa, bu cür göndərmə və ya təhvilə yol verilə bilməz. Xartiyanın bu normasına istinadən İHAM qət etdi ki, ekstradisiya işlərində şəxsin üzv-dövlət ərazisindən çıxarılma səbəbləri ilə qəbul edən dövlətdə qəddar davranışla üzləşmə təhlükəsi arasında balans yürüdülmə bilməz. Analoji olaraq, “Sörensen və Rasmussen Danimarkaya qarşı” işdə [20] Danimarka hökumətinin şikayət olunan qərarının Konvensiyanın 11-ci maddəsinə zidd olduğunu əsaslandırmaq üçün Xartiyanın 12-ci maddəsinə istinadla qət olunmuşdu ki, Konvensiya üzvü ölkələrdə bağlı sıx razılaşmalarına (ing. closed shop agreement) riayət üçün normativ dəstək yetərli səviyyədə deyil.

Nəhayət qeyd etmək lazımdır ki, son 20 ildə İHAM-ın presedent hüququnda baş verən noviznaların heç biri, ideya olaraq, baxılan dövrün məhsulu deyildir. Onların hər biri daha əvvəl İHAM hakimlərinin müvafiq işlərdə verdiyi xüsusi rəylərdə, ərizəçilərin əsaslandırmaqlarında, akademik çevrələrdə və digər mənbələrdə müzakirə və ya mübahisə predmeti olmuşdur. Xartiyanın qəbulu və qüvvəyə minməsi, Xartiya hüquqlarına dair Avropa Birliyi Məhkəməsinin presedentlərinin yaranması, ümumən Avropa Birliyi hüququnun mütərəqqi yöndə inkişafı və Birliyə üzv ölkələrin milli hüququnun təkamülü (bu ölkələrin Avropa Şurasında çoxluq təşkil etməsinin əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla) İHAM-ın bir çox məsələ üzrə ciddi irəliləyişlər göstərməsinə təkan olmuşdur.

REFERENCES:

1. Autio v. Finland, no. 17086/90, Commission decision of 6 December 1991, DR 72, p. 245;
2. A. v. Switzerland (no. 10640/83, Commission decision of 9 May 1984, DR 38, p. 219);
3. Babar Ahmad and Others v United Kingdom. Judgment of 10 April 2012;
4. Bayatyan v. Armenia. Application 23459/03. Judgment of 7 July 2011;
5. Chapin and Charpentier v France. Judgment of 9 June 2016;
6. Coman and Others v Romania. Judgment of 5 June 2018;
7. Conscientious objectors v. Denmark (no. 7565/76, Commission decision 7 March 1977, DR 9, p. 117);
8. Dickson B. The EU Charter of Fundamental Rights in the case law of the European Court of Human Rights [2015]. European Human Rights Law Review 27, p. 40.

9. European Union's Fundamental Human Rights Charter (adopted in 2000, in effect from 2009);
10. Fedotova and Others v. Russia. Judgement of 17 January 2023;
11. Google Spain SL and Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) and Mario Costeja González. Case C-131/12;
12. Grandrath v. the Federal Republic of Germany (no. 2299/64, Commission report of 12 December 1966, Yearbook, vol. 10, p. 626);
13. Human Rights Convention of 1950 (The Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms).
14. Lock T. The Influence of EU Law on Strasbourg Doctrines. European Law Review, vol. 41 (2016), no. 6, pp. 804-825.
15. Nold v. Commission of the European Communities, Case 4/73 [1974]
16. N. v. Sweden, no. 10410/83, Commission decision of 11 October 1984, DR 40, p. 203;
17. Oliari and Others v Italy. Judgment of 21 July 2015;
18. Schalk and Kopf v Austria. Application no. 30141/04;
19. Scopolla v. Italy. Application no. 126/05 (2012).
20. Sørensen and Rasmussen v. Denmark [GC] - 52620/99 and 52562/99. Judgment 11.1.2006 [GC].
21. The European Court of Justice / Edited by Grainne de Burca and J.H.H. Weiler. Oxford University Press; New York, 2012.
22. Vallianatos and Others v Greece. Judgment of 7 November 2013;
23. X. v. Austria (no. 5591/72, Commission decision of 2 April 1973, Collection 43, p. 161);
24. X. v. the Federal Republic of Germany (no. 7705/76, Commission decision 5 July 1977, Decisions and Reports (DR) 9, p. 196)

On the influence of the Charter of Human Rights on the case law of the ECtHR

SAADAT NOVRUZOVA*

Abstract

The article examines the novelties that have occurred in the case law of the European Court of Human Rights after the adoption and entry into force of the European Union Charter of Fundamental Human Rights. For this purpose, a comparative analysis of similar articles of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the Charter of the European Union is carried out. Based on a study of corresponding cases from the practice of the ECtHR, the features of the influence of the Charter on the case law of the Court are identified and systematized.

Keywords: European Union, European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, European Court of Human Rights, Charter of Fundamental Human Rights, precedent.

О влиянии Хартии Прав Человека на прецедентное право ЕСПЧ

СААДАТ НОВРУЗОВА**

Резюме

В статье рассматриваются новизны, произошедшие и продолжающиеся в прецедентном праве Европейского суда по правам человека после принятия и вступления в силу Хартии Европейского Союза об основных правах человека. С этой целью проводится

* Ph.D. Candidate, Baku State University, saadat_n@yahoo.com

** Диссертант, Бакинский государственный университет, saadat_n@yahoo.com

сравнительный анализ аналогичных статей Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод и Хартии Европейского Союза. На основе исследования конкретных дел из практики ЕСПЧ выявлены и систематизированы особенности влияния Хартии на прецедентное право Суда.

Ключевые слова: *Европейский Союз, Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод, Европейский суд по правам человека, Хартия основных прав человека, прецедент.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.10.2023

Çapa qəbul: 15.02.2024

AFRIKA REGIONUNDA LAYIQLI HƏYAT HÜQUQUNUN NORMATIV TƏSBİTİ VƏ MƏHKƏMƏ TƏCRÜBƏSİ

MƏLƏKXANIM RƏHİMOVA*

Annotasiya

Layiqli həyat hüquqlarının təminatı müasir dövrdə ən başlıca gündəlik tələbatların ödənilməsi ilə əsləşir. Nisbi xarakter daşıyan bu hüquqlar müxtəlif regionlarda fərqli tənzimlənilir. Regionlarda bu hüququn realizəsini geniş araşdıran müəllif tərəfindən bu dəfə Afrika regionu tədqiq edilir. Belə ki, regionda yoxsulluq və bərabərsizlik kimi davamlı global problemlərin mövcudluğu bu ərazilərdə yaşayan insanların layiqli həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi və onların tələbatlarının adekvat səviyyədə ödənməməsi ilə nəticələnir. Məqalədə layiqli həyatın təminatı sahəsində bu bölgədə mövcud normativ aktlar araşdırılmış, bu istiqamətdə mövcud məhkəmə təcrübələri təhlil edilmişdir. Müəllif adekvat rifah halına çıxışa maneə törədən halları da araşdırmış, bu istiqamətdə müvafiq təkliflər irəli sürmüşdür.

Açar sözlər: layiqli həyat hüququ, layiqli həyat səviyyəsi, sosial hüquqlar, iqtisadi hüquqlar, rifah dövləti, Afrika, məhkəmə təcrübəsi.

I. Giriş

Müasir dövrdə Afrika regionunda yoxsulluq və bərabərsizlik kimi davamlı global problemlərin mövcudluğu bu ərazilərdə yaşayan insanların layiqli həyat səviyyəsinin aşağı düşməsi və onların tələbatlarının adekvat səviyyədə ödənməməsi ilə nəticələnir. Statistikaya uyğun olaraq global yoxsulluq dərəcələri 2020-ci ildən bəri iki dəfə azalsa da, hər on nəfərdən biri hələ də gündə 1,90 ABŞ dollarından az pulla yaşayır ki, bu da onların rifah vəziyyətində yaşamasına əngəllər törədir. Əhəmiyyətli irəliləyişlərə baxmayaraq, Afrikada layiqli həyat hüquqlarının təminatı sahəsində problemlər hələ də qalmaqdadır və 40 faizi əhali yoxsulluqdan əziyyət çəkir. Son məlumatlara görə Afrikada 1990-cı ildə 284 milyon insanın yoxsulluqdan əziyyət çəkdiyi qeyd olunurdusa, 2018-ci ildə bu rəqəm 433 milyon təşkil edirdi. Bu isə təbii ki, digər əsas hüquqlar olan qidalanma, iş, səhiyyə, təhsil, istirahət və s. hüquqları da məhdudlaşdırır və bərabərsizliyi artırır [15].

Bununla belə, bölgədə təqdirəlayiq hallar da az deyil. Burada Afrika Kontinental Azad Ticarət Sazişinin (AFCFTA) həyata keçirilməsi ilə Afrikadaxili ticarətin 54 faiz və regionun ümumi Daxili Məhsulunun isə 44 milyard ABŞ dolları artacağı gözlənilir [15].

Regionda ümumi rifahın yüksəldilməsi istiqamətində ən başlıca addımlar siyahısında bu sahədə mövcud normativ bazanın formalaşdırılması və layiqli həyat hüququnun müqavilə əsasının müəyyənləşdirilməsi durur.

* Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyası Akademiyasının elmi katibi,
malakkhanim.rahimova@barassociation.az

II. Afrika regionunda layiqli həyat hüquqları sferasında mövcud aktlar və məhkəmə təcrübəsi

Afrikada qüvvədə olan qanunvericilik aktlarını təhlil edərkən, demək olar ki, əksərlərinin preambulasında onların Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi və Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinə əsaslandığı qeydinə rast gələ bilərik. Təbii ki, layiqli həyat sferasında tənzimlənən münasibətlər də bura aid edilir. Rifah halının yüksəldilməsi və layiqli həyatın təşviqinin ilkin şərti bu istiqamətdə qanunvericilik bazasını təkmilləşdirilməsidir.

1963 il tarixli Afrika Birliyi Təşkilatının Nizamnaməsinin preambulasında bütün Afrika dövlətlərinin xalqlarının rifahının təmin edilməsi üçün bundan sonra birləşməsinə arzuladıqları qeyd edilmişdir [9].

Regionda layiqli həyat hüququnu tənzimləyən qanunvericiliyi araşdırdırda ilk növbədə nəzərimizi 1986-cı ildə Afrika Birliyi Təşkilatı çərçivəsində qəbul edilmiş İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə Afrika Xartiyası cəlb edir. Afrika Birliyi Təşkilatı çərçivəsində 21 oktyabr 1986-cı il Nayrobidə qəbul edilmiş bu Xartiya özündə layiqli həyat hüquqları sisteminə daxil olan bir çox məsələləri ehtiva edirdi. Müəlliflərdən professor Əmir Əliyevin fikrincə, Sənəddə nəzərdə tutulmuş əsas azadlıq, bərabərlik, ədalətlik, ləyaqətlik kimi ən vacib prinsiplər Preambula ilə möhkəmləndirilmişdir və Xartiyanın şərh olunmasında da məhz Preambula böyük əhəmiyyətə malikdir [1, s. 272].

Xartiyada layiqli həyat sferasında aşağıdakı hüquqlar qeyd edilir:

- 14-cü maddədə mülkiyyət hüququ yer alır və onun yalnız ictimai ehtiyac və ya cəmiyyətin ümumi maraqları nəminə və müvafiq qanunların müddəalarına uyğun olaraq məhdudlaşdırılması nəzərdə tutulur;

- 15-ci maddədə hər bir fərdin ədalətli və qənaətbəxş şəraitdə işləmək və bərabər iş üçün bərabər əmək haqqı alması hüququ əks olunur;

- 16-cı maddədə hər bir fərdin əldə edilə bilən ən yaxşı fiziki və psixi sağlamlıq vəziyyətindən istifadə etmək hüququ göstərilir, Xartiyanın iştirakçısı olan dövlətlərə öz xalqlarının sağlamlığını qorumaq və xəstə olduqda onlara tibbi yardım göstərilməsini təmin etmək üçün lazımi tədbirlər görmək həvalə olunur;

- 17-ci maddədə hər bir şəxsin təhsil almaq, sərbəst şəkildə öz icmasının mədəni həyatında iştirak etmək hüquqları müəyyən olunur;

- 18-ci maddədə ailə hüququ əks olunur, ailənin cəmiyyətin təbii vahidi və əsası olmaqla bərabər, həm də dövlət tərəfindən qorunduğu göstərilir. Bu maddədə həmçinin dövlətin beynəlxalq bəyannamələrdə və konvensiyalarda nəzərdə tutulmuş qadın və uşağın hüquqlarının müdafiəsini təmin etməsi, yaşlıların və əlillərin fiziki və mənəvi ehtiyaclarına uyğun olaraq xüsusi müdafiə tədbirləri almaq hüququnun olduğu da qeyd olunur [4].

Xartiyada layiqli həyat səviyyəsinə nail olmaq üçün bir sıra vəzifələr də nəzərdə tutulur:

• 25-ci maddəyə uyğun olaraq İştirakçısı Dövlətlər Xartiyada əks olunan hüquq və azadlıqlara hörmət edilməsini təşviqinə, bu hüquq və azadlıqların təmin olunmasına tədris, təhsil və nəşr yolu ilə nail olmaq vəzifəsi daşıyırlar;

• 29-cu maddəyə uyğun olaraq isə fiziki şəxslər ailənin ahəngdar inkişafını qorumaq, ailənin birliyi və hörməti üçün çalışmaq; valideynlərə hörmət etmək, ehtiyac olduqda onları saxlamaq, fiziki və əqli qabiliyyətlərini onun xidmətinə verərək, milli cəmiyyətinə xidmət etmək, bacarığı və səriştəsi daxilində işləmək, cəmiyyətin mənafeyi naminə qanunla müəyyən edilmiş vergiləri ödəmək vəzifələri daşıyırlar [4].

Afrika İttifaqı çərçivəsində insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi məqsədilə qəbul olunmuş ikinci sənəd 1999-cu il tarixli Qrand Bay Mavritius Bəyannaməsidir. Onun məqsədləri sırasında həmçinin sosial ədalət və tərəqqinin təmin edilməsi, Afrika xalqlarına daha böyük azadlıq və hamıya qarşı dözümlülük ruhunda daha yaxşı həyat standartlarından istifadə etməyə imkan verəcək şəraitin yaratması və s. layiqli həyat istiqamətləri də yer almaqdadır [8].

Ayrı-ayrı insan qruplarının layiqli həyatını tənzimlənməsinə yönəlmiş sənədlər içində həmçinin Afrikada Qaçqın Problemlərinin Xüsusi Aspektlərini Tənzid edən 1969-cu il tarixli Konvensiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [5].

1999-cu ildə Afrika Birliyi Təşkilatının Dövlət və Hökumət Başçıları tərəfindən qitədə qloballaşmanın problemlərin aradan qaldırılması, mürəkkəbləşən çoxşaxəli sosial, iqtisadi və siyasi məsələlərin həlli, regional iqtisadiyyata layiqli töhfənin verilməsi, integrasiya prosesinin sürətləndirilməsi məqsədi ilə Afrika İttifaqının yaradılmasını özündə əks etdirən Sirt Bəyannaməsi qəbul edilmişdir [12].

2003-cü il tarixli İnsan və Xalqların Hüquqları üzrə Afrika Xartiyası Qadın Hüquqlarına dair Əlavə Protokolun Afrikalı qadınların layiqli həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə özündə bir sıra müddəaları nəzərdə tutur. Sənədi təhlil edərkən qarşımıza çıxan ən diqqət çəkən məqam isə Afrika regionunda layiqli həyat səviyyəsinə yanaşılmanın fərqli bir nisbətinin mövcud olmasıdır. Belə ki, sənəddə layiqli həyat hüququnun təminatı sahəsində aşağıdakı hüquqlar yer alır:

• 6-cı maddə nikah hüququnu müəyyən edərək İştirakçı Dövlətlər üçün bu sahədə milli qanunvericiliyin təkmilləşdirməsi, qadın və kişilərin nikahda bərabər tərəfdaş kimi tanınması, qadınlar üçün minimum nikah yaşı, monoqamiyanın üstünlüyü, nikahın rəsmi qeydiyyatı və könüllülük əsasında bağlanması, qadınların nikaha daxil olarkən öz qızlıq soyadını saxlama hüququ, nikah dövründə qadının öz əmlakını idarə etməsi, qadınların layiqli həyatını tənzimləyəcək sağlamlıq xidmətləri, emosional və psixoloji yardım hüquqları;

• 7-ci maddədə dərslik, proqram, media və s. sektorlarda qadınlara qarşı ayrı seçkiliyi nəzərdə tutan stereotiplərin aradan qaldırılması, zorakılıqdan əziyyət çəkən qadınların, xüsusilə qız uşaqlarının məsləhət və reabilitasiya xidmətlərinə çıxışının təmin edilməsi, layiqli təhsilə əlçatanlıq məqsədilə cinsi qısnamaya yol verilməməsi, təhsilin bütün pillələrində gender həssaslığının artırılması, şəffaflıq və s. hallar;

- 8-ci maddədə qadınların işdə yüksəlişi, məşğulluğa çıxış bərabərliyinin təşviqi, iş şəraitində qadınların istismardan qorunması, qeyri-rəsmi sektorda çalışan qadınların sosial sığortası sisteminin yaradılması, analıqdan əvvəl və doğuşdan sonrakı adekvat və ödənişli məzuniyyətlərə zəmanət verilməsi;

- 9-cu maddədə qadınların sağlamlıq hüquqları içərisində onların adekvat, əlverişli və əlçatan səhiyyə xidmətləri, şəxsi, fiziki, cinsi və reproduktiv sağlamlığı, özünün partnyorun sağlamlıq vəziyyəti haqqında məlumat almaq hüququ;

- 15-ci maddədə qadınların təhlükəsiz və adekvat qida hüququna malik olması, təmiz və içməli su mənbələrinə çıxışı, məişət yanacağı, torpaq və adekvat qida istehsalı vasitələri və saxlama sistemlərinin yaradılması;

- 16-cı maddədə qadınların adekvat və layiqli mənzil, məqbul yaşayış şəraitinə bərabər çıxış imkanı;

- 18-ci maddədə qadınların sağlam və davamlı ətraf mühitdə yaşamaq, bütün səviyyələrdə təbii ehtiyatlardan davamlı istifadə hüququ;

- 19-cu maddədə birbaşa olaraq qadınların layiqli həyat hüquqlarına yönələn onların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, daha yüksək həyat keyfiyyətinin təminatı, qadınlar arasında yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması, yüksək həyat keyfiyyəti ilə təminat, inkişaf siyasətləri, dul qadın haqları;

- 22-ci maddədə yaşlı qadınların fiziki, iqtisadi və sosial ehtiyaclarına uyğun müdafiəsinin təmin olunması, onların məşğulluq və peşə hazırlığına çıxışı,

- 23-cü maddədə əlil qadınların fiziki, iqtisadi və sosial ehtiyaclarına uyğun müdafiəsi,

- 24-cü maddədə kasıb və ailə başçısı qadınların sosial müdafiəsi, hamilə, süd verən və həbsdə olan qadınların vəziyyətinə uyğun şəraitin təminatı kimi hüquqlar yer alırdı [10].

1988-ci ildə Afrika Dövlətləri Təşkilatının dövlət və hökumət başçılarının qərarı ilə qəbul olunmuş Xartiyaya Əlavə Protokol 2004-cü ildə qüvvəyə minmişdir. 34-cü maddədə Protokolun Xartiyanın iştirakçısı olan istənilən dövlətin imzalaması, ratifikasiyası və ya qoşulması üçün açıq olduğu göstərilir, 15 dövlət tərəfindən ratifikasiya və ya qoşulma haqqında sənədin Afrika İttifaqı Baş Katibinə saxlanmağa verilməsindən otuz gün sonra qüvvəyə mindiyi qeyd olunurdu [11]. Lakin Sənəd rəsmi olaraq yalnız 25 yanvar 2004-cü ildə 15 dövlət tərəfindən ratifikasiya olunmuşdur. Protokolun qəbulu ilə təsis edilən Məhkəmənin yurisdiksiyasına layiqli həyat sahəsində hüquqpozma halları və mövcud problemlərin araşdırılması və onlara dair rəy verilməsi də daxil idi.

Afrika Birliyi Təşkilatının Dövlət və Hökumət Başçılarının 9-11 iyul 1990-cı il Əddis-Əbəbədə (Efiopiya) Assambleyasının İyirmi altıncı Sırası Sessiyasında Afrikada Siyasi və Sosial-İqtisadi Vəziyyət və Dünyada Baş verən Əsas Dəyişikliklər haqqında Afrika İttifaqının Bəyannaməsi qəbul edildi. Sənəddə müvafiq sahədə beynəlxalq arenada mövcud məziyyət və onun Afrika regionuna təsiri geniş əksini tapmışdı [7].

3 iyun 1991-ci ildə qəbul edilmiş və 12 may 1994-cü ildə qüvvəyə minmiş Afrika İqtisadi Birliyinin (AEC) yaradılması haqqında Abuja Müqaviləsi Regional İqtisadi Birliklərinin (REC) mənafeələrinə yönələrək regionda iqtisadi münasibətləri tənzimləyir. Sənəddə Birliyin yaradılması, prinsipləri, məqsədləri, funksiyaları, icma orqanları, iclasların keçirilməsi qaydası, iqtisadi vəziyyətin yüksəldilməsi və s. mühüm prosedur və məsələlər öz əksini tapmışdır [14].

Uşaq Hüquqları və Rifahı üzrə 1999-cu il Afrika Xartiyası preambulasında Afrikada uşaqların sosial-iqtisadi, mədəni, əənənəvi və inkişaf şərtlərinin amillərini, təbii fəlakətlər, silahlı münaqişələr, istismar, aclıq, habelə fiziki və əqli cəhətdən zəifliyini nəzərə alaraq onların qorunma və qayğıya ehtiyacı olduğu vurğulanır. Xartiyanın 11-ci maddəsi aztəminatlı uşaqların, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin təhsilə bərabər çıxışını təmin etmək, uşağın ilkin sağlamlıq, məzuniyyət, 12-ci maddəsi asudə vaxt və istirahət hüquqlarını, 13-cü maddə əqli və ya fiziki qüsurlu uşaqların ləyaqətini təmin edən, özünə inamını və cəmiyyətdə fəal iştirakını təmin edən şəraitdə xüsusi müdafiə tədbirlərini, onların təlimə, işə səmərəli çıxış imkanını, 14-cü maddə səhiyyə və sağlamlıq, körpə və uşaq ölüm nisbətinin azaldılması; zəruri tibbi yardımın göstərilməsi, ilkin səhiyyə xidməti; adekvat və təhlükəsiz qidalanmanın təminatı, 15-ci maddə uşaqları iqtisadi istismarın bütün formalarından, təhlükəli və ya uşağın fiziki, əqli, mənəvi, əxlaqi və ya sosial inkişafına mane ola biləcək hər hansı işi yerinə yetirməkdən qorunması, işə qəbul üçün minimum yaş həddi, iş saatlarının və şərtlərinin müvafiq qaydada tənzimlənməsi, bu maddənin səmərəli icrası üçün müvafiq cəza və sanksiyalar, uşaq əməyinin zərərləri barədə məlumatın cəmiyyətin bütün sektorlarına yayılması, 16-cı maddə ailənin müdafiəsi, valideynlərin boşanması halında uşağın lazımi müdafiəsi, 19-cu maddə hər bir uşağın valideyn himayəsindən istifadə etmək hüququ, 20-ci maddə uşaqların layiqli həyatlarının təminatı istiqamətində valideynlərin vəzifələrini, 21-ci maddə bu Xartiyanın iştirakçısı olan dövlətlərin uşağın rifahına, ləyaqətinə, normal böyüməsinə və inkişafına təsir edən zərərli sosial və mədəni təcrübələri aradan qaldırmaq üçün bütün lazımi tədbirləri görməsi, 23-cü maddə qaçqın uşaqların layiqli həyatının təminatı məsələləri geniş şəkildə özündə əks etdirirdi [3].

2000-ci il Toqo şəhərində keçirilən Lome Sammitində Afrika Birliyinin Konstitusiya Aktı qəbul edilmiş, 2001-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Sənədin preambulasında dünyada baş verən sosial, iqtisadi və siyasi dəyişikliklər fonunda Afrikanın sosial-iqtisadi inkişafını təşviq etmək, qloballaşmanın yaratdığı çağırışlarla daha effektiv mübarizə aparmaq üçün Afrika İqtisadi Birliyinin yaradılmasının vacibliyi qeyd edilmişdir [6].

Regional müqavilələrdən başqa Afrika qitəsinə daxil olan bir sıra dövlətlərin milli konstitusiyalarında da iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar tanınır, hətta bəzilərində layiqli həyat hüququnun elementinə rast gəlinir. Məsələn, Cənubi Afrikanın 1996-cı il Konstitusiyası iqtisadi, sosial və mədəni hüquqları özündə ehtiva edir. Qeyd etmək lazımdır ki, hətta Afrika Konstitusiya Məhkəməsi bu öhdəliklər üzrə müəyyən iddialara dair işlərə də baxmışdır. Belə ki,

Cənubi Afrikanın Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən baxılan iki işdə Cənubi Afrika Konstitusiyası ilə təmin edilmiş bir sıra iqtisadi, sosial və mədəni hüquqları həyata keçirməsi istiqamətində qərarlar qəbul olunmuşdur. Qərarlarda həmçinin Cənubi Afrikanın iştirakçısı olduğu və ya imzaladığı insan hüquqları sahəsində müqavilələrin və BMT-nin İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Komitəsinin (Komitə) 3 sayılı Ümumi Şərhinin müddəaları da yer almışdır.

RSA Hökumətinin (Birinci şikayətçi Cənubi Afrika Respublikası Hökuməti - Milli Hökumət, ikincisi Qərbi Keyp Əyalət Hökumətini təmsil edən Qərbi Keyp Əyalətinin Baş naziri; üçüncüsü Keyp Metropoliteni; dördüncü şikayətçi isə Oostenberq Bələdiyyəsi. Qeyd edək ki, iddiaçıların hamısı hökumət orqanlarıdır) Xanım Irene Grootbooma qarşı 2000-ci il tarixli işində Məhkəmə layiqli həyat hüquqları sferasında respondentlərin daimi yaşayış yeri əldə edənə qədər uşaqları üçün adekvat müvəqqəti sığınacaq və mənzillə təmin olunmasını, həmçinin uşaq olan respondentlərə əsas qida, sığınacaq, səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi barədə qərar qəbul etdi [16].

Layiqli yaşayış hüququ ilə bağlı digər bir iş 2008-ci il tarixli Olivia Road, Berea Township və Main Street Yohannesburq şəhəri işğalçılara qarşı işi olmuşdur. Bu işdə Məhkəmə adekvat mənzil hüququnun təmin olunması istiqamətində mühüm qərar qəbul etmişdir. Belə ki, hökumət sakinləri evlərindən qovmazdan əvvəl onların vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün atılacaq mümkün addımlar barədə onlara mənalı şəkildə məlumat verməyə borcludur. Yohannesburqun şəhərində böhran vəziyyətində və yaşayışa ehtiyacı olan insanların adekvat mənzil hüququnun təminatı sahəsində Ali Məhkəmə qərara gəldi ki, işğalçılar alternativ yaşayış yeri olmayana qədər çıxarıla bilməzlər [17].

Səhiyyə Naziri Müalicə Fəaliyyəti Kampaniyasına qarşı səhiyyə hüququ və HIV/QİÇS-dən müalicə almaq hüququ ilə bağlı 2002-ci il tarixli işdə görə bilərik. Belə ki, İş üzrə ərizəçilər Athe ərizəçiləri adlanaraq HIV/AİDS-li insanların müalicəsi və yeni infeksiyaların qarşısının alınması ilə məşğul olan bir sıra birliklər və vətəndaş cəmiyyətinin üzvləri idi, onlardan ən fəali isə Müalicə Fəaliyyəti Kampaniyası (TAC) idi. Cavabdehlər kimi isə milli Səhiyyə Naziri və WesternCape-dən başqa (onlar öncə tərəf idi, sonra iddiaçılar onlara qarşı olan ərizəni geri götürdülər), bütün əyalətlərdə səhiyyəyə cavabdeh olan icra şuralarının (MEK) müvafiq üzvləri çıxış edirdilər. İşin məğzi HIV/AİDS probleminin həllinə yönəlmiş çatışmazlıqlara görə yüksək məhkəmələrdə hökumətə qarşı verilmiş qərarların ləğvinə yönəlmişdir. İş üzrə Məhkəmə HIV-ə yoluxmuş anaların doğuş zamanı körpələrinə xəstəliyi ötürmə riskini azaltmaq ehtiyacını əsaslı şəkildə hökumətin həll etməsi, nevirapine adlı antiretrovirus dərmanı dövlət səhiyyə sektorunda mövcud etməkdən imtina edən həkimin məsuliyyəti istiqamətində iddiaçıların xeyrinə qərar qəbul etdi [18].

Məhkəmə Xosa və başqaları sosial inkişaf nazirinə qarşı və Mahlaule və Digərləri Sosial İnkişaf Naziri və Digərlərinə qarşı 2004-cü il tarixli hər iki işdə daimi sakinlərin sosial təminata çıxış hüququna dair mübahisəyə baxmışdır. Hər iki məsələ oxşar mülahizələri və hüquqi arqumentləri ehtiva etdiyinə görə, həm

Ali Məhkəmədə, həm də Konstitusiya Məhkəməsində birlikdə dinlənilmişdir. Hər iki işdə iddiaçı qismində 1991-ci il tarixli 96-cı ildə ləğv edilmiş Əcnəbilərə Nəzarət Qanununa əsasən, onlara verilən güzəştlər baxımından Cənubi Afrikada daimi yaşayış statusu almış Mozambik vətəndaşları, cavabdeh qismində isə Sosial İnkişaf Naziri, Sosial İnkişaf üzrə Baş Direktor və Şimal Əyalətində Səhiyyə və Rifah üzrə İcraiyyə Komitəsinin üzvləri çıxış edirdilər. Lakin Məhkəmə iddiaçıların Cənubi Afrika vətəndaşları olmadığını əsas gətirərək onların sosial yardım almaq hüququnu tanımadı, bununla belə onların sosial müdafiə sahəsində bir sıra hüquqları təmin olunmuş, işin məğzi üzrə vacib məsələlər həll edilmişdir [19].

Lindiwe Mazibuko və Digərləri Yohannesburq Şəhəri və Digərlərinə qarşı 2009-cu il tarixli işdə Məhkəmə əvvəlcədən ödənişli su sayğaclarının istifadəsini qanuni hesab etdi və Şəhərin pulsuz əsas su siyasətinin tənzimlənməsi məsələsinə baxdı. İddiaçı qismində Soweto ştatının Phirinin təsərrüfatlarda yaşayan beş kasıb sakini, cavabdeh qismində isə Yohannesburq şəhəri və şəhər sakinlərinə su xidmətləri göstərən şəhərə məxsus olan Johannesburg Water (Pty) Ltd (Yohannesburq Su) şirkəti, Milli Su İşləri və Meşə Təsərrüfatı Naziri tanınırdı. Məhkəmə adekvat keyfiyyətli suya çıxış hüququnu əsas gətirərək hər bir Phiri sakini üçün Konstitusiyanın 27(1) bəndinə uyğun gündə 42 litr su hüququnu təmin etdi [20].

Leon Joseph və başqaları Yohannesburq şəhəri və digərlərinə qarşı 2009-cu il tarixli işdə Məhkəmə layiqli həyat hüquqları sferasında tənzimlənən digər bir iş üzrə qərar qəbul etdi. İşin mahiyyəti üzrə sakinlərin elektrik enerjisinə çıxışının məhdudlaşdırılması, 2008-ci il iyul ayında şəhəri City Power şirkəti Ennerdale Mansions tərəfindən elektrik enerjisinin kəsilməsi, bu barədə əhaliyə məlumatın bildirilməməsi də daxil olmaqla, onların gündəlik hüquqlarının pozulması halları mövcud idi. İş üzrə cavabdeh qismində Yohannesburq şəhəri, Şəhərə məxsus olan və Şəhərin yurisdiksiyasında olan insanları elektrik enerjisi ilə təmin etmək üçün cavabdeh olan City Power şirkəti, Yerli İdarəetmə və Mənzil Təsərrüfatı üzrə İcraiyyə Şurasının üzvü Gauteng və ev sahibi cənab Tomas Nel çıxış edirdi. Məhkəmə zərərçəkmiş ailələrin adekvat enerji hüququnun təminməsi istiqamətində qərar qəbul etdi [22].

Məhkəmədə layiqli məşğulluq sahəsində də bir sıra işlərə baxılmışdır. Hoffmann Cənubi Afrika Hava Yollarına qarşı işində HIV və s. yoluxucu xəstəlik daşıyıcıları olan şəxslərə münasibətdə məşğulluq sahəsində ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması, Şimal-Qərb Əyalətinin Təhsil Departamentində Larbi-Odamın MECə qarşı 1997-ci il tarixli işində isə daimi sakinlərin Təhsil Departamentində daimi vəzifə tutmasına mane olan qaydaların ləğvi üzrə işlərə baxılmışdır.

Layiqli həyat hüququnun təmin edilməsi sahəsində işlərdən biri 2005-ci ildə Daxili İşlər Naziri və Fourie və Başqasına qarşı (Doctors for Life International və başqaları, Amicus Curiae) Nikah haqqında işə baxmış və məhkəmə tərəfindən adekvat nikah hüququnun həyata keçirilməsi istiqamətində mühüm qərar qəbul edilmişdir [21].

Həmçinin Afrika regionuna daxil olan dövlətlərin milli qanunvericiliklərində də layiqli həyatı tənzimləyən bir sıra normativ aktlara rast gəlirik. Onlar-

dan biri 1992-ci il tarixli Cənubi Afrika Respublikasının 59 sayılı Sosial Yardım Aktıdır. Akt şəxslərə, milli şuralara və sosial yardım təşkilatlarına sosial yardım göstərilməsini təmin etmək; və bununla bağlı məsələləri təmin etmək məqsədilə qəbul edilmişdir. Aktda qocaların, benefisiarların, uşaqların, əlillərin müvafiq sahədə adekvat hüquqları tənzimlənir [13]. Həmçinin ölkədə 1994-cü il tarixli Su Xidmətləri Aktı ilə insanların adekvat su təchizatına çıxış əldə etmək hüquqları ilə hökumətin vəzifəsi arasında mövcud əlaqə, 1997-ci il tarixli 106 sayılı Rifah Qanunlarına Dəyişiklik Aktı ilə yalnız Cənubi Afrika vətəndaşları üçün müvafiq olaraq uşaq dəstəyi qrantları və himayədən asılılıq qrantlarının müəyyənəndirilməsi, 1997-ci il Səhiyyə Aktı ilə sağlamlıq, rifah və ətraf mühiti təmin etmək üçün zərərli olmayan kifayət qədər və zəruri əsas su təchizatı və əsas kanalizasiyaya çıxış imkanları, 1977-ci il tarixli 103-cü Milli Tikinti Qaydaları və Tikinti Standartları Aktı ilə adekvat yaşayışa çıxış şərtləri müəyyən edilmişdir.

Regiona daxil olan digər ölkələr siyahısında Kot-Divuar və Konqo Demokratik Respublikasının qanunvericiliyində də, həmçinin sağlamlığın sığortalanması və bu istiqamətdə dövlət proqramlarının yaradılması nəzərdə tutulmuşdur [2, s. 228].

III. Nəticə

Afrika regionunda bərabərsizliyi və yoxsulluğu artıran ən əsas məqam iqlim dəyişikliyi və quraqlıqların mövcudluğudur. Bu isə təxminən 39,7 milyon insanın ifrat yoxsulluqla üzləşməsinə gətirib çıxara bilər. Bölgədə sürətli bir şəhər keçidinin mövcudluğu, qeyri-adekvat planlaşdırılma, məhsuldar iş yerlərinin, xidmətlərin və infrastrukturun mövcud olmaması da başlıca səbəblərdəndir. Eyni zamanda dövlət müəssisələrinin müvafiq dərman vasitələrinin çatışmaması, yoluxucu xəstəliklərin yayılması və gigiyenik qaydalara tam əməl olunmaması da acınacaqlı vəziyyəti artıran faktorlardandır. Kifayət qədər yaşayış sahəsinin və kəskin mənzil çatışmazlığının mövcudluğu isə layiqli həyata kölgə düşürən növbəti səbəbdir. Əhəlinin təhlükəsiz və keyfiyyətli suya çıxış imkanları da məhduddur vəziyyətdədir. 1994-cü ildə hesablanmışdır ki, 12 milyon insan (əhəlinin təxminən dördə biri) keyfiyyətli və kifayət qədər su ilə təmin olunmur. 2006-cı ilin sonuna qədər bu rəqəm 8 milyona qədər azalsa da, hələ də 3,3 milyon insanın əsas su təchizatına çıxışı yoxdur [20].

Qanunvericilik aktlarının təhlili zamanı isə biz bölgədə layiqli həyat hüququnun kifayət qədər sağlam normativ baza üzərində qurulduğunun şahidi oluruq. Lakin qeyd olunmalıdır ki, region bütünlükdə insan hüquqlarının müqavilə əsası cəhətdən özünəməxsus tənzimləməsinə malikdir. Normalarda əksini tapmış layiqli həyat hüquqları isə praktikada çox vaxt həyata keçirilmir. Bunu məhkəmə predmetini təşkil edən məsələlərin primitivliyindən görə bilərik.

Ümumilikdə götürdükdə isə Afrika səviyyəsində layiqli həyat hüququ konsepsiyasına daxil olan hüquqların, ən əsas isə mənzil və yemək hüququnun aktlarda adekvat səviyyədə həyata keçirilməsi qeyd edilsə də, onların adekvat təminatına zəmanət verilmir. Regiona daxil olan 54 dövlətdə mövcud problem-

lərin aradan qaldırılması üçün mövcud vəziyyəti hərtərəfli təhlil etmək, tədqiqat və potensialı gücləndirmək, rifah siyasətləri hazırlamaq və onları planlı həyata keçirmək zərurəti yaranır. Yalnız bu zaman bərabərsizliyi azaltmaq, bərabərliyə, sosial birliyə, rifaha bütün Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olmaq mümkündür.

REFERENCES:

1. Aliyev A. İ. Human Rights. Coursebook. Revised and supplemented second edition. Baku, "Nurlar", publishing, 2019, 352 p. (in Azerbaijani / Əliyev.Ə.İ. *İnsan hüquqları. Dərslük. Yenidən işlənmiş və əlavə edilmiş ikinci nəşr.* Bakı, "Nurlar", nəşriyyat, 2019, 352 s.)
2. Aliyev Sh. İ. Theoretical and practical problems of protection of social rights in modern international and domestic law. Baku, 2015. 312 p. (in Azerbaijani / Əliyev Ş. İ. *Müasir beynəlxalq və daxili hüquqda sosial hüquqların müdafiəsinin nəzəri və praktiki problemləri.* Bakı, 2015. 312 s.)
3. African Charter on the Rights and Welfare of the Child. 29 November 1999.
URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/36804-treaty-african_charter_on_rights_welfare_of_the_child.pdf (last access 28.11.2023)
4. African (Banjul) Charter on Human and Peoples' Rights. 21 October 1986.
URL: <https://www.african-court.org/wpafc/wp-content/uploads/2020/04/AFRICAN-BANJUL-CHARTER-ON-HUMAN-AND-PEOPLES-RIGHTS.pdf> (last access 28.11.2023)
5. Convention Governing The Specific Aspects of Refugee Problems in Africa.
URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/36400-treaty-0005_-_oau_convention_governing_the_specific_aspects_of_refugee_problems_in_africa_e.pdf (last access 28.11.2023)
6. Constitutive Act of The African Union.
URL: https://au.int/sites/default/files/pages/34873-file-constitutiveact_en.pdf (last access 28.11.2023)
7. Declaration on The Political and Socio-Economic Situation in Africa and The Fundamental Changes Taking Place in The World
URL: https://archives.au.int/bitstream/handle/123456789/715/AHG%20Decl%201%20XXVI_E.pdf?sequence=1 (last access 28.11.2023)
8. Grand Bay (Mauritius) Declaration and Plan of Action, 1999.
URL: <https://achpr.au.int/en/node/885> (last access 28.11.2023)
9. OAU CHARTER. 25 May 1963.
URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/7759-file-oau_charter_1963.pdf (last access 28.11.2023)
10. Protocol to the African Charter on Human and People's Rights on the Rights of Women in Africa. 11 July 2003.
URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/37077-treaty-charter_on_rights_of_women_in_africa.pdf (last access 28.11.2023)
11. Protocol to The African Charter on Human and Peoples' Rights on the Establishment of an African Court on Human and Peoples' Rights.
URL: <https://www.african-court.org/wpafc/wp-content/uploads/2020/04/Protocol-of-the-Establishment-of-the-African-Charter-on-Human-and-Peoples-Rights-.pdf> (last access 28.11.2023)
12. Sirte Declaration 14.07.1999.
URL: https://archives.au.int/bitstream/handle/123456789/10157/1999_Sirte%20Decl_%20E.pdf?sequence=1&isAllowed=y (last access 28.11.2023)
13. Statutes of The Republic of South Africa-Salaries and Pensions Social Assistance Act No. 59 Of 1992.

URL:

<https://www.kzndsd.gov.za/Documents/Acts/Social%20Assistance%20Act%20%20no%2059%20of%201992.pdf> (last access 28.11.2023)

14. Treaty Establishing the African Economic Community.

URL:

https://au.int/sites/default/files/treaties/37636-treaty-TREATY_ESTABLISHING_THE_AEC-compressed.pdf (last access 28.11.2023)

15. URL: <https://www.uneca.org/poverty-inequality-and-social-policy> (last access 28.11.2023)

16. URL: <https://www.saflii.org/za/cases/ZACC/2000/19.pdf> (last access 28.11.2023)

17. URL: <https://www.saflii.org/za/cases/ZACC/2008/1.pdf> (last access 28.11.2023)

18. URL: <https://www.saflii.org/za/cases/ZACC/2002/15.pdf> (last access 28.11.2023)

19. URL: <https://www.saflii.org/za/cases/ZACC/2004/11.pdf> (last access 28.11.2023)

20. URL: <https://www.saflii.org/za/cases/ZACC/2009/28.pdf> (last access 28.11.2023)

21. URL: <https://www.saflii.org/za/cases/ZACC/2020/24.pdf> (last access 28.11.2023)

22. URL: <https://www.saflii.org/za/cases/ZACC/2009/30.pdf> (last access 28.11.2023)

Regulation and jurisdiction of the right to a decent life in the African region

MALAKKHANIM RAHIMOVA*

Abstract

Ensuring the rights to a decent life resonates with the satisfaction of the most important everyday needs in modern times. These rights, which are relative in nature, are regulated differently in different regions. This time the African region is explored by the author, who has studied in detail the implementation of this right in the regions. Thus, the existence of persistent global problems in the region, such as poverty and inequality, leads to a decrease in the decent standard of living of people living in these territories and insufficient satisfaction of their needs. The article examines the current regulations in the field of ensuring a decent life in this region, and also analyzes the existing judicial experience in this direction. The author also examined the conditions that impede access to adequate well-being and put forward relevant proposals in this direction.

Keywords: *the right to a decent life, a decent level of life, social rights, economic rights, state of universal welfare, Africa, judicial practice.*

Регулирование и юрисдикция права на достойную жизнь в Африканском регионе

МЕЛЕКХАНЫМ РАХИМОВА**

Резюме

Обеспечение прав на достойную жизнь перекликается с удовлетворением важнейших повседневных потребностей в современное время. Эти права, являющиеся относительными по своей природе, в разных регионах регулируются по-разному. На этот раз африканский регион исследует автор, подробно исследовавший реализацию этого права в

* Scientific secretary of the Academy of the Bar Association of the Republic of Azerbaijan, malakkhanim.rahimova@barassociation.az

** Ученый секретарь Академии Адвокатуры Азербайджанской Республики, malakkhanim.rahimova@barassociation.az

регионах. Таким образом, существование в регионе сохраняющихся глобальных проблем, таких как бедность и неравенство, приводит к снижению достойного уровня жизни людей, проживающих на этих территориях, и недостаточному удовлетворению их потребностей. В статье рассмотрены действующие нормативные акты в сфере обеспечения достойной жизни в этом регионе, а также проанализирован имеющийся судебный опыт в этом направлении. Автор также исследовал условия, препятствующие доступу к адекватному благополучию, и выдвинул соответствующие предложения в этом направлении.

Ключевые слова: право на достойную жизнь, достойный уровень жизни, социальные права, экономические права, государство всеобщего благосостояния, Африка, судебная практика.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.12.2023

Çapa qəbul: 29.02.2024

XALQLARIN ÖZ MÜQƏDDƏRATINI TƏYİN ETMƏSİ PROBLEMI İŞIĞINDA “XALQ” ANLAYIŞINA TƏKLİF EDİLƏN YENİ YANAŞMA

SIYAVUŞ BAĞIROV*

Annotasiya

Məqalənin predmetini təşkil edən xalqların öz müqəddəratının təyin edilməsi hüququ ədəbiyyatda geniş təhlil edilən və barəsində yüzrlərlə məqalələr yazılan bir mövzu olsa da, hələ də bu hüququn kifayət qədər mücərrəd olmasından irəli gələn problemlər qlobal və regional miqyası ilə seçilir. Bunu nəzərə alaraq, məqalədə “xalq” anlayışına münasibətdə əvvəlcə ənənəvi yanaşma göstərilir, daha sonra təklif edilən yeni və kompleks metod konkret müddəalarla ortaya qoyulur. Məqalənin gedişində son illərin aktual hadisələrindən, müxtəlif məhkəmə işlərindən və elmi nəşrlərdən istifadə edilmişdir. Nəticəvi hissədə isə yanaşma təhqidlərə açıq elan edilir və təkmilləşdirmənin hər bir dövrdə labüdlüyü vurğulanır.

Açar sözlər: öz müqəddəratını təyin etmə, Vudro Vilson, 14 prinsip, Kosovo qərarı, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi, muxtariyyət.

I. Giriş

Xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi XX əsrdə bir sıra siyasi hadisələr-dən sonra (xüsusilə də kolonialist siyasət ilə mübarizədə) öz aktuallığının zirvəsini yaşasa da, indiki əsrdə də öz fenomenliyini qoruyub saxlayır. Dünya miqyasında artan münaqişələr və bu cür münaqişələrin arxa fonlarının təhlili zamanı (məsələn, Fələstin-İsrail) xalq amilinin bir çox hallarda həlledici olduğunu görə bilərik.

Şərqi Avropa və Cənubi Qafqaz regionu bu cür mövzuların tədqiq edilməsi üçün canlı nümunədir. Əfsuslar olsun ki, bir sıra hallarda xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipindən sui-istifadə edilir və bu hüquq müxtəlif hərbi müdaxilələr üçün “legitim əsas” qismində çıxış edir. Adətən, bu problemlərin kökündə “xalq” anlayışına olan yanaşmanın fərqi və ya məqsədli şəkildə yanlış təfsir dayanır ki, çox zaman *xalq* və *əhali* terminləri bir-biri ilə səhv salınır.

Yaxın tarixə nəzər yetirsək, SSRİ-dən miras qalmış bir sıra münaqişə ocaqlarında bənzər halların şahidi ola bilərik. Sevindirici haldır, artıq Azərbaycan Respublikası Dağlıq Qarabağ problemini həll etdiyindən ölkəmiz bu cür konflikt-dən azaddır. Lakin Gürcüstan, Moldova və Ukrayna kimi nümunələr göz qabağındadır. Əgər Gürcüstan və Moldova torpaqlarında bir sıra separatçı dövlətlərin¹ yaradılması bir dəfə baş vermişdisə, Ukraynada torpaqlarına müdaxilə 8 illik fərqlə iki dəfə baş vermişdir. Bunlardan birincisi, 2014-cü ildə Krımın Rusiyaya birləşdirilməsi, ikincisi isə məntiqi davamı kimi Ukrayna Respublikasının 4 vilayətində (Zaporojiya, Donetsk, Luqansk və Xerson) keçirilən və Qərbdə *sham elections* adlanan referendum idi. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Krımın Rusiyaya birləşməsi prosesini də 4 vilayətdən ayırmaq lazımdır. Çünki Krımda XVIII əsrin sonların-

* Bakalavr tələbəsi, Bakı Dövlət Universiteti, siyavush.bagirov.mehdi@bsu.edu.az

¹ Bu məqalədə tanınmayan rejimlər barəsində “dövlət” kəliməsindən istifadə edilməsi şərti xarakter daşıyır.

dan etibarən ruslaşdırma tədbirlərinin nəticəsində rus əhalisi, yaxud daha düzgün ifadə etsək, rusdilli əhali çoxluq təşkil edib. Məsələn, hələ 2002-ci ildə nəşr edilmiş bir məqalədə Cənubi və Şərqi Ukrayna vilayətlərində rus faktorunun güclü olması, Krımda isə dinlərarası və millətlərarası vəziyyətin daha kəskin olması təsbit edilmişdi [22, s. 64]. Bu bizə imkan verir ki, Krımdan fərqli olaraq 2022-ci ildə ilhaq edilmiş 4 vilayətdə ruspərəst insanların sayının azlıq təşkil etməsi qənaətinə gələk. Digər bir fərq isə Rusiyanın Krımın öz ərazisi olmasını açıq şəkildə bəyan etməsi və Qərbin Donbasla müqayisədə buna qane olması idi. Donbasda iki dövlət (Luqansk Xalq Respublikası və Donetsk Xalq Respublikası) formalaşdırmaqla Rusiya əslində iki istiqamət üzrə hüquqi və siyasi balansı öz xeyrinə saxlaya bildi: *Birincisi*, Donbasda Krımdan fərqli olaraq əməliyyat şəraitinin olması və bunun asan bəhanəyə çevrilməsi, *ikincisi*, bu iki dövləti 2022-ci ilədək həm tanımayaraq, həm də öz tərkibinə daxil etməyərək “Donbas xalqı” və ya “Luqansk xalqı” və “Donetsk xalqı” terminin formalaşması üçün sözügedən “xalq”ların öz azadlığı üçün müqavimət göstərməsi görüntüsü yaratdı. Hətta regionlarda keçirilən referendumlardan sonra Rusiya əraziləri birbaşa öz tərkibinə qatmayaraq fərqli strategiya izlədi. Prezident V.V.Putinin 21 fevral 2022 tarixli 71 və 72 nömrəli fərmanları ilə Luqansk və Donetsk Xalq Respublikaları Rusiya tərəfindən müstəqil dövlət kimi tanındı [16; 18]. Daha sonra 29 sentyabr 2022 tarixli 685 və 686 nömrəli fərmanlarla [17; 19] tanınmalar Zaporojiya və Xerson vilayətlərinə şamil edildi. Bunlardan sonra birləşmə (accession) müqaviləsi bağlandı və Dövlət Duması müqaviləni ratifikasiya edərək qanunlar qəbul etdi. Onlara istinadən, sözügedən 4 ərazinin Rusiyanın tam tərkibinə daxil olması üçün 2026-cı ilin 1 yanvarınadək keçid dövrü müəyyən edildi [28].

Məhz bu cür hadisələrin baş verməsi və Ukraynanın 4 vilayətində referendum keçirilməsi xəbərinin yayılmasından sonra növbəti addımları təxmin etməyin çətin olmaması bizdə bu mövzu üzrə tədqiqat aparmaq həvəsi yaratdı. Çünki hüquqdan sui-istifadənin yolverilməzliyi prinsipi yuxarıda qeyd edilmiş nümunələrdə dəfələrlə pozulmuşdur. Bu tədqiqatda məqsədimiz “xalq” termininə daha konkret və adil yanaşmanı ortaya qoymaqdan ibarətdir. Xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi hüququnun təbiətindən irəli gələn mücərrədlik onun müxtəlif subyektlər tərəfindən müxtəlif cür təfsiri ilə nəticələnir. Xüsusilə də Rusiya Federasiyası kimi professional təfsirçilərin olması diqqətə alınarsa, bu hüququn tənzimlənməsi daha da konkretləşməli, beynəlxalq hüquq səviyyəsində kriteriyalar müəyyənləşdirilməlidir.

II. Klassik və yeni yanaşmanın nisbəti

Xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi hüququ barədə tədqiqatların məhsuldar nəticələrə çatması üçün, zənnimizcə, həll etməli olduğumuz ilk problem “xalq” anlayışına toxunmaq, onu vətəndaşlıq, millət, əhali, etnik azlıq və bu kimi ifadələrdən fərqləndirməkdir. Hesab edirik ki, yalnız bundan sonra “müqəddərat” ifadəsi düzgün kontekstdə dərk edilə bilər.

Son olaraq, xalqların müqəddəratını təyin etmə hüququ siyasi amillərlə sıx bağlıdır. Bu cür ayrılmaz əlaqə sadəcə hər bir dövlətin öz ərazi bütövlüyünü qoruması ilə bağlı deyil, eyni zamanda dövlətlər müttəfiqlik və ya dostluq münasibətlərinə xələl gəlməməsini planlayır. O cümlədən, dövlətin daxili problemləri onun xarici siyasət istiqamətlərinə təsirsiz ötüşmür. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Kosovonu, Şimali Kipri müstəqil dövlət olaraq tanımır. Bunun səbəbi isə Azərbaycanın bənzər problemdən illərlə əziyyət çəkməsi idi. Azərbaycan Kosovo, Şimali Kipr və ya bənzər tanınmamış qurumu rəsmi olaraq tanısa, beynəlxalq aləmdə Dağlıq Qarabağı da tanımaqla əlaqədar siyasi təzyiqlə və tənqidlə üzləşə bilərdi. Sözügedən tənqidlər beynəlxalq hüququn digər subyektlərinə də yönələ bilər. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Kosovoya münasibətdə adət ediləndən fərqli mövqe nümayiş etdirməsi buna nümunədir [12, s. 275].

a. Klassik metod

Ədəbiyyata nəzər yetirsək, xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi hüququnu tədqiq edən bir sıra müəlliflər “xalq” terminini izah etməyə cəhd edərkən bir çox hallarda ənənəvi üsuldan istifadə edirdilər. Məsələn, onlar izaha başlamaq üçün orta q din, mədəniyyət, siyasi mühit və bu kimi fərdləri yaxınlaşdıran amilləri diqqət mərkəzinə qoyaraq xalqın formalaşmasını bir proses hesab edir, onun məhsulu kimi isə müəyyən, daxili cəhətdən əlaqəli insan kütləsini xalq adlandırırlar [7, s. 28, 68; 9, s. 184; 23, s. 20-34]. Biz bu cür fikirlərin yanlış olduğunu iddia etmirik, fikrimizcə, məsələyə bu formada yanaşmanın problemi ondadır ki, bəhsi keçən tarixi-antropoloji sadalama həm nəzəri, həm də XXI əsr reallıqlarına uyğun şəkildə həll üçün kifayət etmir. Həmçinin fərqli nəticələrin, bəzən isə paradoksların yaranmasına gətirib çıxarır. Məsələn, buna diqqət yetirək: *Əgər müəyyən dini, tarixi və digər kriteriyalara cavab verən insan kütləsi – xalq öz gələcəyini təyin etmək hüququna malikdirsə, onda bu kütlə özünü məhv etmək hüququnu və ya başqa bir xalqı məhv etmək hüququnu əlində saxlayırmı?* İnsan hüquqları nöqtəyi-nəzərdən “fərdin hüququ başqasının hüququnun başladığı yerdə bitir” prinsipinə uyğun olaraq bir xalqın başqa bir xalqı məhv etməsinin hüquq olmamasını asanlıqla dərk edə bilərik. Bəs xalq özü-özünü? Nəzəri olaraq xalq özünü bu və ya digər formada məhv etmək istəyirsə, münasibət necə olmalıdır? Axı həqiqətən də, müəlliflərin yazdıqları kimi - bu insan kütləsi müəyyən dəyərləri qəbul etmiş, müəyyən nəsnələrə kollektiv gözlə baxmış və xalq marağını öz marağından üstün tutmuşdur. Belə olduğu halda, əgər xalq özünü məhv etmək istəyirsə və belə hərəkətləri fərdin marağından üstün tutursa, onda necə? Fərd buna əməl etməlidirmi?

Əvvəlki abzasda “məhv” dedikdə təkcə özünü fiziki olaraq məhv etməni nəzərdə tutmurduq. Burada “məhv” - biz onu belə adlandırıq – xalqın özünü psixoloji olaraq məhv etməsi də ola bilər. Məsələn, əgər xalq özünü başqa bir xalqın/dövlətin tərkibində görmək istəyirsə və müvafiq assimiliativ addımları qəbul edirsə, zənnimizcə, bu da məhv kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki müasir dövrün reallığına uyğun olaraq qeyri-fiziki məhv sadəcə bu formada gerçəkləşə

bilər. Digər dövlətlərin hücumu, basqın, təbii fəlakət kimi amillər xalqın bir hissəsini məhv edə bilsə də, xalqı bütövlükdə aradan qaldırmış olur – çünki həmin xalqın azsaylı nümayəndələri, prezumpsiya edirik ki, digər dövlətlərin də ərazisində məskunlaşmışdır və global mühitin imkanları ilə məlumat əldə etmə və ötürmə qabiliyyətini itirmiş deyillər.

‘Məhv’ ifadəsinə geri qayıtsaq, hələ məqalənin giriş hissəsində verdiyimiz örnəkləri yenidən irəli sürmək istərdik: İddia edilən “Donbas”/ “Donetsk” / “Luqansk” xalqı da bənzər hərəkətlər edərək özünü Rusiyaya və rus xalqına assimiliasiya etmək istərsə, necə davranılmalıdır? Halbuki, əgər “Donbas” xalqının bir xalq üçün zəruri olan bütün əlamətlərə malik olduğunu təsəvvür etsək, onda həqiqətən də, ortaq dəyərlərə malik Donbaslı insanların belə bir imkanı var ki, özlərini məhv etsinlər.

Digər bir yandan xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi hüquq-prinsipinin əsas ziddiyyətdə olduğu prinsip dövlətin suverenliyi və ərazi bütövlüyüdür. Əgər klassik metodla məsələyə yanaşsaq, hər hansı A ölkəsinin B regionunun əhalisi özlərinə “B xalqı” adını verməklə A-dan müstəqillik tələb edə bilərlər. Onlar həm müxtəlif fərqləndirici hərəkətlər edə (məsələn, özlərinin bayraqlarını yarada, konstitusiya qəbul edə və s.), həm də sadəcə olaraq özlərini A-nın tərkibində görmək istəmədiklərini bəyan edə bilərlər. Bununla yanaşı, “B xalqı” özlərini A xalqının bir parçası kimi görmədiklərini, zülmə məruz qaldıqlarını iddia edə bilərlər, hansı əslində bunlar həqiqət payı olmayan məlumatlardır. Klassik metodun çatışmazlıq tərəfi də bundadır ki, birbaşa xalqın tərifinə başlamaqla əvvəldə bəzi boşluqlar buraxılır. Xüsusilə də dövlətin ərazi bütövlüyünə münasibətdə yekcins yanaşma ortaya qoymaq çətinləşir. Bunun da səbəbi qismində həm siyasi faktorlar, həm də “xalq” termininin sistemli izahındakı boşluqlar çıxış edir. Zənnimizcə, yanaşma dəyişməlidir.

b. Təklif etdiyimiz yeni və daha kompleks metod

Biz “xalq” ifadəsinin ümumi kontekstdə qeyri-müəyyənlik əlamətindən başlamaq istərdik. Hər nə qədər konstitusiyalarda² bu anlayışa az və ya çox münasibət bildirilsə də, formal əlamət asanlıqla aşılabilmə xarakterinə malikdir. Məsələn, əvvəldə verdiyimiz bir nümunəyə qayıda bilərik. Ukraynanın Zaporojiya vilayətinin əhalisi özünü müstəqil Zaporojiya dövləti elan edib ardınca da konstitusiya qəbul edə, o cümlədən orada “*Zaporojiya xalqı Zaporojiya dövləti ilə sıx hüquqi əlaqələrə malik....*” tipli norma təsbit edə bilərdi. Məsələyə formal yanaşsaq (hansı Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünə münasibətdə ermənilər bu mövqeyi müdafiə edirdilər), qondarma Artsax dövləti də müəyyən struktura, qanunvericiliyə malik idi. Bununla yanaşı, özlərini “Artsax xalqı” elan

² Məsələn, Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasının 1-ci maddəsi “Azərbaycan xalqı” ifadəsinə tərif verir. Bir çox ölkə konstitusiyalarında da analoji halı müşahidə etmək mümkündür. Unutmaq olmaz ki, bu cür təriflər daha çox siyasi və formal-hüquqi/formal-qanuni əlaməti ilə seçilir.

etmişdilər. Zəruri şərtlərin sözügedən yan keçmə yolu ilə aşılması naminə bu istiqamət gözlənilməlidir:

1. Xalq özünü idarə edə bilmək üçün müvafiq nizami struktura malik olmalıdır.

Burada nizamilik əlaməti mütləq qaydada dövlət və ya bələdiyyə orqanlarının mövcudluğunu nəzərdə tutur. Məsələn, xalq nümayəndələri öz aralarında müəyyən yığıncaq təşkil edə, qurumlar yarada, üzvlər və səlahiyyətli şəxslər seçə bilərlər.

2. Xalq müvafiq nizami strukturu yarada bilmək üçün kollektiv və fərdi hüquqi şüura malik olmalıdır. Xalq özünü idarə etməyi və nəyi istədiyini yaxşı bilir.

Mönteskyösayəği irəli sürülmüş “xalq özünü birbaşa demokratiya ilə idarə edə bilməz, çünki xalqın hər bir fərdi heç də lazımı səviyyədə baş verənləri düzgün qiymətləndirəcək qədər ağıllı deyil” [15, s. 50-53] müddəası tədqiq etdiyimiz kontekst üzrə keçərli deyil. Çünki Mönteksyönün mövqeyi xalqın daxili işə bağlı idi - xalqın başqa subyektlərə münasibətdə olmadan öz daxilində fikir formalaşdırmasını nəzərdə tuturdu. Əgər bir xalq öz hür iradəsi ilə dövlət tərkibindən ayrılıb yeni dövlət yaratmaq istəyirsə, bu fikri ortaya qoyana qədər olan mərhələdə Mönteksyösayəği düşünmək lazımdır. Xalq öz iddiasını irəli sürmüşsə, deməli, bu və ya digər formada xalq özünü idarə etməyi və nəyi istədiyini yaxşı bilir.

3. Heç bir xalq özünün başqası (kənar güc) tərəfindən idarə edilməsinə yol vermir.

2 və 3 nömrəli aksiomlara xüsusilə diqqət yetirilməlidir, çünki böyük/qonşu dövlətlərin digər dövlətlərin ərazi bütövlüyünə qəsd metodu kimi “xalq” yaratması ilə mübarizədə həlledici faktordur. Rusiya nümunəsində də belə idi: “Donbas xalqı” mövcud ola bilməz, çünki belə “xalq”ların yaratdıqları müvafiq nizami strukturların təyinatı, həqiqətən də, donbaslıların rifahı, azadlığı, müstəqilliyi və zülmədən xilas olması deyildi. Deməli, əsas aspekt üçüncü bir dövlətin və ya digər subyektin qüvvələr balansını dəyişdirəcək tərzdə³ müdaxiləsinin mövcud olmamasıdır. Xalq separatçı qrup, separatçı qrup isə xalq hesab edilə bilməz [3, s. 190].

4. Heç bir xalq özünü bu və ya digər formada məhv etmir.

Əvvəlki abzaslarda qeyd etdiyimiz kimi “öz müqəddəratını təyin etmə hüququ” xalqın bu istiqamətdə öz hüququnu məhdudlaşdırması, özünü fiziki və ya assimiliativ tərzdə məhv etməsi kimi yozula bilməz. Örnək: “Luqansk xalqı” faktiki olaraq özünü Rusiyaya assimiliasiya etmiş və onun tərkibinə qatılmışdır. Burada vəziyyət kifayət qədər aşkardır - əgər Luqansk xalqı Rusiyanın tərkibinə

³ Burada yanlış anlaşılma baş verməməsi üçün ‘birbaşa’, ‘dolayı’ tipli ifadələrdən istifadə etməkdən məqsədli şəkildə tərəfimizdən imtina edilmişdir. Hesab edirik ki, üçüncü hakim güc xalq və dövlət arasındakı münasibətlərə dolayı, amma effektiv formada da təsir göstərə bilər (Rusiyanın LXR və DXR-i tanıyanaqədərki siyasəti kimi). Buna görə də, zənnimizcə, determinator qismində üçüncü tərəfin təsirinin forması deyil, dərəcəsi çıxış etməlidir.

qatılmaq, bizim təbirimizcə, `özünü məhv etmək` istəyirdisə, bunu hər hansı dövlət (LXR) yaratmadan da edə bilirdi.

5. Heç bir xalq könüllü surətdə müstəqillik məqsədilə hərəkətlər edərkən anidən öz müstəqilliyindən vaz keçmir. Bu hal muxtariyyət tələb edən xalqlara da analoji şamil edilir.

5 nömrəli aksiomun üzə çıxarılması zamanı tərəfimizdən məntiq elminin imkanlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, özünün inkişafını və gələcəyi ilə bağlı hədəflərini müəyyən edən, hətta bunu konsepsiyalaşdıran xalqlar anidən öz iradəsi ilə 180 dərəcə dönüş etməzlər.

6. Xalqların formalaşması konkret zaman tələbi ilə məhdudlaşmır.

Elmi ədəbiyyatda xalqların ortaq kök, kimlik, din kimi əlamətləri təhlil edilərkən, xüsusilə formalaşma üçün zaman əlaməti barədə fikir bildirilməsi çətinləşir. Çünki bu halda bir xalqın formalaşması üçün 500 illik və ya 1000 illik və ya daha uzun və ya daha qısa bir çərçivə müddət müəyyən edilə bilməz. Bu, hadisələrin axarından irəli gələn obyektiv gerçəklikdir. Hətta xalq müəyyən dövlət tərəfindən işğala məruz qalırsa belə, bu fakt həmin xalqın formalaşması istiqamətində əlamətə çevrilir. Xalq ifadəsindən bəhs edərkən, adətən, onun formalaşmasının uzun bir prosedur olduğunu zənn etsək də, fikrimizcə, XXI əsrdə bu müddət xeyli daralmışdır: məlumat mübadiləsinin əvvəlki əsrlərlə müqayisədə ekspressiv inkişafı, insanların düşüncələrindəki dəyişmələr və belə dəyişiklikləri aşkar surətdə bəyan etmələri ona deməyə əsas verir ki, xalq gözləniləndən daha qısa müddətdə də yarana bilər. Nəticə etibarilə xalqın formalaşmasına minimum və ya maksimum müddət tələbi gözü ilə baxmaq əvəzinə punktlarda sadaladığımız məsələlərin zaman aralığına diqqət yetirilməli, xalqın yaranmasını təsdiq edən (məsələn, bir xalqın öz gələcək konsepsiyalarını bəyan etmələri işığında) faktlar gözdən keçirilməlidir.

7. Kənar özünümüqəddərat hüququ daxili özünümüqəddərat hüququndan fərqlənərək məhdud istifadəni nəzərdə tutur [23, s. 83].

Öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun özü belə iki növə ayrılır, bunlardan birincisi daxilidir, yəni xalq bir dövlət çərçivəsində müəyyən hüquqlar (i.e. muxtariyyət, siyasi hüquqlar) və rejim tələb edir. Kənar olan isə müstəqil dövlət qurmağı hədəfləyir [5, s. 24]. Aydın ki, ikinci növ üzrə dövlətin ərazi bütövlüyünə münasibətdə ziddiyyət yarandığı üçün kənar özünümüqəddərat hüququ mütləq məhdudlaşdırılmalıdır. Belə məhdudluq ancaq onunla izah edilir ki, xalq qısa zaman dövründə bu hüququndan dəfələrlə istifadə edə bilməz. İstisna kimi vəziyyətin müstəsna şəkildə dəyişməsi, xalqın dövlət və ya üçüncü qüvvə tərəfindən məcburi addımlar atmağa məcbur edilməsi çıxış edə bilər. Məsələn, öz müqəddəratını müstəqillik istiqamətində 1918-20-ci illərdə təyin etmiş baltika xalqları cəmi 20 il sonra bunu ittifaq üzvlüyünə “dəyişmişdi”. Məhdud istifadə həm də bununla xarakterizə olunur ki, xalqlar onlara hamılıqla tanınmış hüquqlarından sui-istifadə məqsədli istifadə etməməlidir. Bu anda tədqiqatçılar tərəfindən *öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun realizəsi anı və forması* müəyyən edilməlidir. Örnək versək, SSRİ-nin dağılması ilə indiki Rusiya Federasiyası

tərkibində bəzi xalqları göstərə bilərək (xüsusilə çeçen və tatar xalqları). Tatar xalqı 90-cı illərdə müstəqillik eyforiyasında olsalar da, federasiya subyektinə olmağı seçmişdilər. Bu seçim anı hüququn realizəsi anıdır, lakin realizə forması ilə kompleks şərh edilməlidir. Yəni tatar xalqı könüllü, qarşılıqlı tərzdəmi bu yolla yönəlmişdi, yoxsa müəyyən güc tətbiqindən söhbət gedirdi? Çeçen xalqı isə daha aşkar nümunədir. 1996-cı il Xasavıyurd sülhündən sonra da, ondan əvvəldə də çeçenlər müstəqil dövlət istədiklərini bəyan etmişdilər. Deməli, o an realizə anıdır. Lakin burada forma qeyri-sülh olsa da, kompromis və daxili müdafiə vasitələri tükəndiyindən (bu barədə 9-cu punktda ətraflı izah edilmişdir) adekvat hesab edilməli idi. 2000-ci illərdə vəziyyətin müstəsna surətdə dəyişməsi nəticəsində çeçen xalqı qısa müddətdə ikinci dəfə kənar özünümüqəddərat hüququnu ‘realizə’ etdi. Qısa müddətdə belə fərqliliklər analoji şəkildə 1815-ci il Vyana konqresi, dünya müharibələri dövründə də baş verirdi. Lakin ümumi olaraq bir xalq bu hüququndan məhdud istifadə etmək məcburiyyətindədir, çünki hər dəfəsində bu hüququn qarşısında sərt bir vəzifə/öhdəlik/başqa subyektin hüququ dayanır. Daxili özünümüqəddəratda isə heç bir halda (sözün geniş mənasında) realizə sayına məhdudiyyət qoyulmamalıdır.

8. Müqəddəratın təyin edilməsi münasibətlərinin tərəfləri mütləq iddiaçı-xalq və müdafiə olunan dövlət(lər)dir.

Xalq özünüidarəetmənin həm subyektinə, həm də obyektinə [7, s. 28], halbuki dövlət-xalq münasibətlərində dövlətin subyektinə, xalqın isə obyektinə olduğu nəzərə çarpır [14, s. 80]. Bu iki əks iddia müvafiq prizmalardan doğru olsa da, xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi hamılıqla qəbul edilmiş hüquq və prinsipdir. Adından da göründüyü kimi bu hüquq xalqlara tanındığından ona sadəcə obyekt gözü ilə baxmaq yanlışdır. Hesab edirik ki, xalq bu münasibətlərdə bərabərhüquqlu subyekt kimi çıxış edir. Zənnimizcə, müqəddəratın təyin edilməsindən irəli gələn münasibətlərdə tərəflər mütləq dar təfsir edilməlidir və oraya istənilən halda - hətta sülhsevər məqsədlər üçün olsa belə - başqa bir subyekt (dövlət, təşkilat və d.) daxil edilməməlidir. Səbəb isə bəsidir: Xalq öz tələbini müvafiq dövlət(lər)ə qarşı sürdüyündən cavabdeh qismində başqası çıxış edə bilməz. Digər əlaqəli subyektlər sadəcə bu münasibətlərdən törəyən başqa münasibətlərin tərəfi ola bilərlər (məsələn, kompromis münasibətlərində kənar dövlətin sözləri, hüquqi yardım münasibətlərində müvafiq beynəlxalq təşkilatın rəyməsləhətləri və d.). Hesab edirik ki, belə yanaşma həm dövlətlərin ərazi bütövlüyü, həm də xalqların hüququ baxımından daha əlverişli və faydalıdır.

9. Müqəddəratın təyin edilməsi münasibətlərində tələbini irəli sürən tərəf bütün legitim müdafiə vasitələrini tükətməlidir.

Daxili və ya kənar özünümüqəddəratdan asılı olmayaraq iddiaçı-xalq aşkar surətdə öz tələbini qarşı tərəfə çatdırmalıdır. Həmin tələb həm xalqın iradəsi, həm də müdafiə tərəfinin mütləq cavab verməli olduğu predmet qismində çıxış edir. Burada bir neçə nüansa toxunmaq lazımdır: Birincisi, heç bir xalq, hətta onun öz müqəddəratını təyin etməsi hüququ tanınsa belə, heç bir xəbərdar-

lıq, tələb və bu kimi hüquqi hərəkətlər olmadan qarşı tərəfə məlumat vermədən müstəqilliyini, muxtariyyətini elan edə və ya bənzər hərəkətləri həyata keçirə bilməz. Hesab edirik ki, müdafiə mövqeyində dövlət durduğundan məhkəmə işlərində hər bir tərəfin öz mövqeyini müdafiə etmək hüququ olduğu kimi bu mübahisə üzrə də dövlətin öz təklifini, mövqeyini irəli sürmək və arqumentlər gətirmək hüququ mütləqdir. İkincisi, dövlət mütləq surətdə tələbə münasibət bildirməlidir, yəni “baxılmamış saxlama” halından söhbət gedə bilməz. Üçüncüsü, əgər dövlət öz hüququnu aşarsa (tələb irəli sürən xalqa zorakılıq, hüquqlarını məhdudlaşdırma və s.) və ya əvvəlki cümlədə qeyd etdiyimiz kimi tələbi görməzdən gələrsə, bu hal avtomatik olaraq iddiaçıya ayrılmaq hüququ verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bəhsi keçən mübahisə üzrə effektiv, qeyri-zorakı beynəlxalq nəzarət və həll mexanizmi olmadığından⁴ bu fakt dövləti daha diqqətli addımlar atmağa vadar edir. İddiaçının ayrılmaq hüququ isə dövlətin bir neçə sadə hərəkətindən yaranmır, əvvəla, dövlət (əgər haqsız vəziyyətdə isə) öz mənfəəti niyyətini təsdiq edən hərəkətlər etməlidir, daha sonra bu hərəkətlər sisteməlik xarakter daşmalıdır və nəhayət, hər bir hərəkət özlüyündə bu və ya digər formada tələbin irəli sürülməsi, müdafiəsi və realizəsi imkanını məhdudlaşdırmalıdır. Bu kontekstdə dövlətin mənfəəti niyyətini qiymətləndirmə beynəlxalq hüququn ən böyük boşluqlarından biri hesab edilə bilər. Siyasət və təbliğat elementlərindən kənar olması üçün ədalətli, qərəzsiz və müstəqil beynəlxalq nəzarət subyektinə ehtiyac duyulur.

9-cu punktda son olaraq ədəbiyyatdakı maraqlı riyazi yanaşmanı qeyd etmək lazımdır. Müəlliflərdən Frederik Kirqis hələ 1994-cü ildə yazdığı məqalə

⁴ Haqlı olaraq Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Kosovo işi xatırlana bilər. Lakin xatırlanmalıdır ki, Kosovo işi həm siyasi aspekti, həm də hərbi müdaxilə faktı ilə seçilir. Bu cür məsələyə idealist yanaşmanı tərək etmək, zənnimizcə, uğurlu addımdır, çünki heç bir dövlət, hətta iddiaçı-xalq haqlıdırsa da belə, öz ərazisinin bölünməsinə, parçalanmasına və ayrılmasına imkan vermək istəməz. Kosovo işi üzrə də Serbiya müvafiq əraziləri könüllülük prinsipi əsasında təhvil verməmişdi. Digər tərəfdən konstitusiyalarda ərazi bütövlüyü barədə normalarda referendum, qanunverici orqanın qərarı kimi tələblər daxili qanunvericilikdə də ciddi kolliziyalardan xəbərlər verir. Nümunə: X dövlətinin konstitusiyasına görə, onun sərhədləri yalnız ümumxalq referendumu əsasında dəyişilə bilər. Əgər X dövləti tərkibindəki A xalqı ayrılmaq hüququ qazanmışsa və onun realizəsi qismində yalnız A xalqı arasında referendum keçirmişsə, bu referendum nə dərəcə qanuni sayılmalıdır? Əgər qanuni sayılarsa, Konstitusiya və referendumla qəbul edilmiş akt arasındakı kolliziya necə həll ediləcək. Bu məsələdə mövqeyimiz hələ ki sabitdir: Dövlətlər ərazi toxunulmazlığı naminə konstitusiyaları bu istiqamətdə dizayn edirlər. Deməli, bunun həlli üçün ilk addım xalqın ayrılma hüququnun beynəlxalq orqan (xüsusilə də məhkəmə) qərarında təsbit edilməsidir. Belə qərar tövsiyəedici xarakterə malik olmamalı, məcburi və təsdiqedici əhəmiyyət daşmalıdır. Belə halı mülki məhkəmələr tərəfindən faktın/hüququn təsdiq edilməsi icraatına bənzədirik. İkinci addım isə bu faktın təsdiqindən sonra beynəlxalq təzyiq, zorakı tərəfi masaya dəvət etmə və bənzəri metodlardır. Hesab edirik ki, bu iki addım yenə də işin gedişi üzrə böyük dövlətlərin sui-istifadəsinə gətirib çıxara bilər. Lakin hələ ki başqa bir dünyada yaşamadığımızı nəzərə alaraq əksərən formal və qismən materialist cəhətdən bu təklifimiz daha ağılabatandır.

ləsində öz müqəddəratını təyin etmə tələbinin hüquqiliyini belə bir qrafiklə təsvir etmişdi [11, s. 309]:

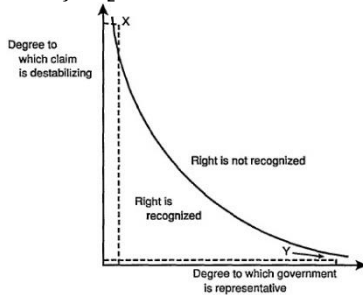

FIGURE 1. LEGITIMACY OF SELF-DETERMINATION CLAIMS

Bu qrafikə əsasən, sözügedən tələbin tanınması bir tərəfdə X oxu üzrə - hökumətin nümayəndəlik dərəcəsi, digər tərəfdə isə Y oxu üzrə - tələbin sabitliyi pozma dərəcəsi asılıdır. Yəni hökumətin nümayəndəlik və hesabatlılığının aşağı düşməsi və (ya) tələbin destabilitiv təsirinin minimum səviyyədə olması legitimliyi artırır. Müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi bu qrafik ənənəvi iqtisadi qrafiklərdən deyil, X və Y oxlarına bir-birindən asılı olmayacaq şəkildə - ayrı-ayrı meyarlar kimi baxılır [11, s. 309]. Bizim qrafikə münasibətimiz bir qədər fərqlidir. Belə ki, hökumət meyarına münasibətdə onu uğurlu hesab etsək də, digər meyar, zənnimizcə, ya müəllifin idealist düşüncə tərzinin məhsuludur, ya da müəllif müəyyən qərəzlə yanaşır. Çünki bir dövlətin tərkibindəki xalq ondan ayrılmaq tələbini irəli sürərsə, istər-istəməz cəmiyyətin üzvlərində (cəmiyyət-xalq əlaqəsinə aşağıdakı punktlardan birində toxunulacaq), xüsusilə demoqrafik tərkibdə üstün olan hissədə, vətənpərvərlik və dövlətpərəstlik hissləri daha çox inkişaf etmiş fərdlərdə qəzəb və nifrətlə nəticələnəcək. Təbii ki, dövlət də ərəzi bütövlüyündən məhrum olmamaq üçün həmin əks münasibət bəsləyən fərdlərin köməyindən müxtəlif cür istifadə edəcəkdir. Ona görə də biz düşünürük ki, xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun legitim olub-olmaması cəmiyyətdəki sabitlik meyarından daha çox hüquqi müdafiə vasitələrinin və imkanlarının mövcudluğundan, bu tələbin irəli sürülməsi anı və formasından asılıdır.

10. Müstəmləkəçi dövlət bu münasibətlərdə tərəf hesab edilməməlidir.

Əgər söhbət koloniyalardan gedirsə, kolonialist dövlət, zənnimizcə, tərəf hesab edilə bilməz. Çünki o burada müstəmləkəçi dövlət özlüyündə, təbiətən kənar gücdür (ətraflı: bu yazının 3-cü punktu). Müstəmləkəçi dövlət sadəcə kvazi-tərəf kimi çıxış edə, hakimiyyətin təhvil, logistika və bu kimi məsələlərdə dəstək və məcburi olmayan rəyini ifadə edə bilər. Müstəmləkəçinin tərəf hesab edilməməsi barədə sərt mövqeyimizi üç cür əsaslandırma bilərik: Müstəmləkəçi müstəmləkəyə münasibətdə aşkar iyerarxik hüquqi və qeyri-hüquqi üstünlüyə malikdir, niyyəti müstəmləkədən bu və ya digər formada maksimum yararlanmaqdır. Məsələn, Azərbaycan illərlə rus müstəmləkəçiliyinin acı təsirlərinə məruz qalmışdır və onun qalıqları indi də hiss edilir. Əlavə olaraq müstəmləkəçi dövlət ilə xalq arasında həqiqi əlaqə (*genuine link*) yoxdur, burada həqiqi əlaqə dedikdə

hər bir xalqın toplanıb öz iradəsi əsasında dövlət qurması, gələcəyini müəyyən etməsi kimi amillərin məcmusu başa düşülür. Yəni adi dövlətlə müqayisədə müstəmləkə xalqın onsuz da imkanları məhdudlaşdırılmışdır (ətraflı: 9-cu punkt), bu da özlüyündən ayrılmaq hüququ kimi bir nəticəyə gətirir. Son olaraq, Birinci dünya müharibəsindən sonra tətbiq edilmiş mandat sistemi müstəmləkəçiləri “legitim tərəf” halına salmışdır ki, bunun müstəqillik tələb edən xalqların ziyanına olmasını sübut etməyə gərək yoxdur. Mandat sisteminin təhlükəliliyi özünü “Duzlu su/Mavi su” doktrinasında da büruzə vermişdir. Belə ki, müstəmləkəçilərin tabeliyində çoxsaylı xalqlar olduğundan və antikolonial ruh gücləndiyindən BMT müstəmləkə xalqlarının öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu tanısa da, burada xalq əlamətini (yəni ortaq dini, sosial, siyasi və digər meyarlar) deyil, ərazini əsas tutmuşdur. Avropa dövlətlərinin, xüsusilə də Belçikanın tələbi ilə müstəmləkə torpaqlarla müstəmləkəçinin əsas torpağı arasında fərq qoyulmuş, BMT-nin 1541 (XV) sayılı qətnaməsi [16] ilə belə demək mümkünsə, “duzlu su ilə ayrılmışdır” [16, s. 42]. Nəticədə yeni müstəqil dövlətlər ərazi prinsipi əsasında təşkil edilmiş, onların daxilində olan və özünün xalq olmasını iddia edən və ya həqiqətən də, belə olanlar faktiki olaraq öz müqəddəratını təyin etmək hüququndan istifadə edə bilməmişdir. Bu arqumentləri nəzərə alaraq, təkrar edirik ki, müstəmləkəçi dövlət heç bir halda tərəf qismində çıxış edə bilməz.

11. Xalqların mübarizəsi fonunda qiymətləndirilmə zamanı bir qrup xalq digərindən subyektiv meyarlar əsasında üstün tutula bilməz.

Müxtəlif xalqların istər kəşid üzrə eyni dövlətə, istərsə də müxtəlif kəşidlər üzrə fərqli dövlətlərə qarşı mübarizəsi zamanı bir xalq digərindən subyektiv meyarlar əsasında üstün tutula bilməz. Əfsuslar olsun ki, Azərbaycan xalqına və dövlətinə münasibətdə belə ikili yanaşma halı baş tutmuşdu, məsələn ukraynalı və azərbaycanlı qaçqınlara münasibətdə Qərb fərqli mövqe ortaya qoymuşdur. Lakin biz bu formadakı ayrı-seçkiliyə siyasi sferada toxunmaqla bitirmək istəmirik. Belə ki, Kosovo İşisi üzrə Qərar qəbul olunduğu andan və indi də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Kosovo qərarına münasibətdə elmi ədəbiyyatdakı yanaşmaları iki qrupa ayırmaq mümkündür:

a) *Kosovo qərarının ədalətli olduğunu hesab edən mövqe:* Bu yanaşma əsasən, qərb meyilli olması ilə seçilir. Yanaşmanın əsasını kosovolulara, daha doğrusu Kosovo albanlarına Miloşeviç hökumətinin müdaxiləsi, onların hüquqlarının məhdudlaşdırılması kimi amillər təşkil edir. Hətta ədəbiyyatda Kosovo albanları ilə çeçenlərə olan münasibət müqayisə edilir [24, s. 136]. Ortaq mövqe belədir ki, həm albanlar, həm də çeçenlər müstəqillik tələblərini irəli sürmüş, bunun nəticəsi olaraq siyasi və digər qeyri-hüquqi təzyiqlərə məruz qalmış və hüquqlarının bu cür məhdudlaşdırılması onlara ayrılmaq hüququ vermişdir. Lakin diqqət çəkilməsi zəruri olan 2 bənzər, amma fərqli nəticələnən məqam var: Həm Serbiyanın demokratik post-Miloşeviç hökuməti, həm də Rusiya

iddiaçıya geniş muxtariyyət⁵ verəcəyini vəd edirdi. Lakin hər iki hal üzrə bunların hansı nəticələrə gətirib çıxaracağı ehtimalı aydın deyildi (*no indication*) [24, s.136-137], məsələn Rusiya apardığı hərbi əməliyyatlar nəticəsində həm çeçenləri tabe etdi, həm də onlara muxtar statuslu qurum vədini yerinə gətirdi. Sadəcə olaraq, yeni çeçen rejimi də ürəkaçan vəziyyətdə olmadığından bu gerçəklik bəhs etdiyimiz mövqe tərəfdarlarının dəlili kimi çıxış edir.

b) *Kosovo qərarının ədalətsiz olduğunu hesab edən mövqe*: Rus, serb və bu kimi müəlliflərin yazılarında, o cümlədən adıgedən siyasi blok üzvlərinin əhalisində Kosovo qərarına münasibətdə aşkar kin mövcuddur. Bir əvvəlki müqayisəsi aparılan mövqedən fərqli olaraq Kosovo işi daha çox Serbiyanın ərazi bütövlüyünə qəsd, beynəlxalq hüquq və siyasətin qarşılıqlı əlaqəsindən qaynaqlanan boşluqdan sui-istifadə [12, s. 97-98], həmin anadək heç bir dövlət müstəqilliyi olmayan, əsrlərlə Serbiyanın tərkib ünsürü kimi çıxış edən [6, s. 276-277] Kosovoya hədiyyə verilməsi kimi qiymətləndirilir. Əgər Yuqoslaviya dağılmazdan əvvəl (1990) Kosovanın statusuna baxsaq, həqiqətən də, görə bilərik ki, Kosovo federal respublika deyildi. Digər tərəfdən eyni zaman aralığında 2 iş (Fələstindəki Divar problemi və Kosovo) baxan Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi birincidə öz müqəddəratını təyin etmə konsepsiyasına çox dar yanaşdığı halda ikinci üzrə fərqli münasibət bəsləmiş, ayrılma hüququnun doktrinal olduğunu qeyd edərək tərəfləri debata səsləmişdir [21, s. 616].

Nəticə etibarilə bu iki mövqenin müqayisəsi bizə bunu deməyə əsas verir ki, Kosovo ərazisində NATO qüvvələrinin mövcudluğu (hüquqdan kənar amil) faktı bununla nəticələndi ki, çeçenlərdən fərqli olaraq kosovoluların bəxti müəyyən dərəcədə gətirmiş oldu. Hərçənd biz Kosovo albanlarının serblərdən ciddi fərqləndirici amillərinin (məsələn kök, din və s.) olmasını, onlara qarşı Miloşeviç hökumətinin hərəkətlərinin qeyri-hüquqiliyini və eyni zamanda qarşı tezisi - Kosovonun tarixən həmişə serblərdən asılı olmasını təkzib etmirik. Həqiqət burasındadır ki, qərarın ədalətliliyini şübhə altına salan nüans onu qəbul edən subyektin təxminən həmin ərəfədə başqa bir iş üzrə (Fələstin) fərqli mövqe ortaya qoymasıdır. Aşkardır ki, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Kosovo işi üzrə Rəyi çox mücərrəd ünsürləri özündə birləşdirdiyindən sanki məhkəmə hadisələrin axarını mövcud hərbi və siyasi qüvvələrin mülahizəsinə buraxmışdır. Üstəlik, yeni və demokratik hökumətin açıq şəkildə Kosovoya ciddi imkanlar təklif etməsi gözardı edilməməli, gələcəklə bağlı şübhələr (*no indication*) dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulması ilə bu qədər bəsitçəsinə nəticələnməməli idi.

12. Xalqın tələbi bəhanə, sui-istifadə meyilli olmamalıdır.

Bu barədə əvvəlki punktlarda irəli sürdüyümüz tezlərdə də aşağı-yuxarı fikir bildirmişdik. Xalqın hüququ da dövlətin hüququnun başladığı yerə qədərdir, yəni xalq bundan sui-istifadə edə, tələbdən bəhanə məqsədli yararlan

⁵ Burada muxtariyyət dedikdə mərkəzi hökumətdən asılı olan, amma daxilən özünü idarə etməkdə sərbəst olan qurum başa düşülür. Rusiya Çeçenistana federasiya tabeliyində olan respublika, Serbiya isə Kosovoya muxtar qurum vəd edirdi.

bilməz. Mütənasiblik prinsipi kontekstindən baxsaq, əgər hər bir xalq praktiki olaraq istədiyi zaman tərkibi olduğu dövlətin ərazisini tərk edə bilsəydi, o zaman dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi prinsip kimi varlığını itirmiş olardı. Əslində məsələyə prinsip kontekstindən yanaşdıqda da suallara cavab tapmış oluruq, yenə məşhur hüquqi prinsipə görə “heç bir kəs hüququ pozmaqla müvafiq hüquqdan faydalana bilməz”. Əgər xalqın tələbi sui-istifadəyə hesablanmışsa, deməli bu prinsip tətbiq edilməlidir. Unutmaq olmaz ki, həm BMT Xartiyasında əks olunması, həm də illərdir tətbiq edilərək prinsip halına düşməsi bu iki prinsip – *ərazi bütövlüyü və xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi* - müəyyən ziddiyyət yaradır. Prinsiplərin kolliziyası nadir rastlansa da, bunun həlli (əgər varsa) üçüncü və problemə münasibətdə neytral bir prinsip-ideyanın tətbiq edilməsidir.

Əvvəlki abzaslarda xüsusilə vurğuladığımız məsələlərdən biri də dövlətə qarşı tələb irəli sürən xalqın yalnız və yalnız tərəf kimi dövlətlə dialoqa keçməsi idi. Xalqın tələbinin bəhanə olub-olmamasını obyektiv cəhətdən qiymətləndirmək üçün dövlət və xalq üçüncü şəxslərdən kənar (təbii ki, barışdırıcı üçüncü tərəfin iştirakı istisna edilmir, burada üçüncü şəxsi iddiaçı-cavabverən prizmasından dəyərləndiririk) bir şəkildə çəkişməlidir, yəni xalq aşkar surətdə öz tələbini elan etməli, dövlət isə buna cavab verməlidir. Söhbət kənar özünümüqəddərat hüququndan gedirsə, daxili məhkəmə institutunun tətbiqi mənasızdır, çünki xalqın təmsilçiləri dövlətin daxili məhkəməsinə müraciət etsələr də, adından da bəlli olduğu kimi, həmin məhkəmə *dövlətin məhkəməsidir* və qərəzsizlikdən söhbət gedə bilməz. Effektiv beynəlxalq quru-mun yoxluğunda və ya dövlət və xalq məsələni öz arasında həll etmək istəyirsə, zənnimizcə, ən yaxşısı, müvafiq işçi qrup və komissiyaların qurulmasıdır.

13. Xalq etnik azlıqdan fərqləndirilməlidir.

Ortaq kök və digər ortaqlar amillər təkcə xalqda özünü büruzə verən əlamətlərdən deyil. Etnik azlıqların fərdlərini də bu əlamətlər birləşdirə bilər, lakin onları xalqdan fərqləndirmək lazımdır. Bunu etməzdən əvvəl sovet yanaşması üzərində dayanmaq istərdik. Birinci dünya müharibəsindən sonra məşhur 14 maddənin irəli sürülməsinin ardınca onlardan biri olan “müqəddərat” məsələsinə münasibət və təfsir heç də birmənalı olmadı. Xüsusilə Lenin və onun tərəfdarları belə nəticəyə gəlirdilər ki, öz müqəddəratını təyin etmə siyasi mənada hakim millətdən sərbəst surətdə ayrılma bilmək deməkdir [13, s. 16]. Leninin bu yanaşması və öz kitabında demokratikcəsinə “dövlətin demokratik quruluşu ayrılmanın tam sərbəstliyinə nə qədər yaxındırsa, praktikada belə istək az olacaq” qeyd etməsi bir qədər düzgün səslənsə də, sovet quruluşunun köklərinin təhlili zamanı Leninin ustalıqla öz fikrini təkzib etməyərək ondan yan keçməsinə şahidlik edirik. Çünki birincisi, istər XIX əsrdə nəzəri, istərsə də XX əsrdə praktiki formada yeni iqtisadi quruluşda məqsəd xalqları milli, etnik, dini kimliklərindən kənar tərzdə, əmək fəaliyyəti statusuna - yəni işçi olmasına görə birləşdirmək idi. “Bütün ölkələrin proletarları, birləşin!” şüarı da bundan qaynaqlanırdı. İkincisi, SSRİ-yə qədər də, SSRİ-nin mövcudluğu illərində də müxtəlif xalqların varlığı təkzib edilməsə də, onlar vahid ad altında “sovet xalqı” olaraq birləşdiri-

lirdi. Deməli, Lenin demokratik yanaşmasında formal olaraq haqlı idi, lakin o bunu siyasi cəhətdən öz lehinə çevirməsi üçün özündən əvvəlkilərdən də ilham alaraq “vahid xalq” prizmasını tətbiq etmək istəyirdi. Maraqlıdır ki, kənara münasibətdə belə yanaşma olsa da, daxildə sovet hakimiyyətini saxlamaq üçün yerli azlıqların da öz müqəddəratını təyin etmək hüququ tanınırdı. Hətta bu hal Leninin vəfatından illər sonra da - 1990-cı il “Sovet respublikalarının SSRİ-dən ayrılma məsələlərinin həlli üçün prosedur haqqında” Qanunda da əks olunmuşdu, muxtar respublikalara da belə bir hüquq tanınmışdır [14, s. 81].

Əlavə olaraq, xalqların öz müqəddəratını təyini hüququna leninist yanaşma siyasi və sinfi xarakteri ilə seçilir. 1910-1920-ci illərdə böhranlı vəziyyəti və bir çox imperiyaların çətin situasiyada olduğu nəzərə alsaq, Leninin tez-tez Avstriya-Macaristan və Rusiya imperiyalarının ərazisindəki əzilmiş işçi sinfinə və Balkanlardakı etnik azlıqlara istinadları başadüşüləndir [13, s. 19]. Aydınır ki, Lenin Vilson prinsiplərindən bir taktika kimi istifadə edirdi [20, s. 28-29] və onun bu yanaşmasını vaxtilə (1875-ci ildə) Marksın Polşadakı fəhlələrə müraciəti və mübarizəyə səsləməsi ilə də əlaqələndirə bilərik [2, s. 120].

Etnik azlıq məsələsinə gəldikdə birinci onun tərifinə yönəlməliyik. Lüğətlərin çoxunda “etnik azlıq” barədə konkret kəmiyyət ifadəsi əks olunmasa da, Collins lüğəti iddia edir ki, etnik azlıq ölkə əhalisinin 50%-dən azını təşkil edən və fərqli dini, kultural və bu kimi əlamətlərə malik insan kütləsidir [25]. Fikrimizcə, belə yanaşma daha çox riyaziyyat əsaslıdır, çünki bu ifadənin əksi olan etnik çoxluq (*ethnic majority*) ölkə əhalisinin 50%-dən çoxunu təşkil etdiyindən antonim münasibət əsasında əvvəlkinə anlayış verilmişdir. Biz hesab edirik ki, mövzumuz prizmasından bu cür yanaşma çox primitiv və qüsurlu olardı, məsələn hansısa dövlətin 30%-ni təşkil edən X xalqı ilə cəmi 2-3%-ni təşkil edən Y etnik azlığı arasında fərq qoyulmazdı və iki nəticə ortaya çıxmış olardı: Ya həm X, həm də Y burada öz müqəddəratını təyin edir (sinfi-leninçi baxış), ya da ki X də Y-lə eyni kateqoriyaya salındığından belə hüququnu itirir. Zənnimizcə, düzgün yanaşma Britannica Ensiklopediyasında əks olunub: Azlıq dedikdə (*sosioloji mənada*) digərlərindən etnik, mədəni və bu kimi əlamətlərə görə fərqlənən, lakin dominant etnik qrupa *tabe* olan insan kütləsi başa düşülür [1]. Fikrimizcə, burada təbəçilik dedikdə qeyri-hüquqi vasitələrlə özünə təbə etmə nəzərdə tutulmur və tutulmamalıdır. Təbəçilik kəmiyyət və digər obyektiv əlamətlərə görə cəmiyyətdə bir qrupun hakim qrupun təsirində olması, onlar olmadan cəmiyyət formalaşdırma bilməməsi mənasına gəlməlidir. Cəmiyyət formalaşdırmaq əlaməti isə etnik azlıqlara deyil, xalqlara məxsusdur (ətraflı şəkildə 14-cü punktda izah ediləcək).

Bununla belə, etnik azlıqların hüquqları məhdudlaşdırılmamalı, onların ana dilini inkişaf etdirmək, ana dilində təhsil almaq, digər etnik qruplarla əlaqə yaratması kimi imkanları təmin edilməlidir. Əgər bunlar olmazsa, onda faktiki olaraq dövlətin hərəkətləri etnik azlığı xalq statusuna *ad hoc* qaldıra bilər. Bu halda da etnik azlığın daxili və kənar özünümüqəddərat hüququ istisna edilmir.

14. Xalq yalnız cəmiyyət çərçivəsində təhlil edilə bilər.

Müəyyən insan kütləsinin ortaq əlamətlərə və köklərə malik olması onu xalq adlandırmağa bəs etmir. Həmin kütləni xalq kimi xarakterizə etmək üçün ən mühüm elementlərdən biri də onun “cəmiyyət ola bilmə” əlamətidir. Belə ki, “cəmiyyət ola bilmək” - elə bir formalaşmadır ki, cəmiyyətin fərdlərinin öz aralarındakı müəyyən asılılıq və azadlıq nisbətində hərəkətlər etmək imkanı yaranır ki, bunlar daimi mənaflərinə nail olmaq üçün qarşılıqlı əlaqə mühiti ortaya çıxmış olur. Cəmiyyətin tərfi bizə bu nəticələrə imkan verir - cəmiyyət daimi və obyektiv ümumi mənafe və məqsədlərə nail olmaq istiqamətində qarşılıqlı əməkdaşlıq aparan, hərəkətləri ümumməcburi davranış qaydaları ilə tənzimlənen, daxili qayda və təhlükəsizliyinin mühafizəsini həyata keçirən qüvvənin var olduğu, təkmilləşmə imkanlarına malik olan şüur və iradəyə malik fərdlərin məcmusudur [10, s. 15].

Deməli, bir xalq da cəmiyyət ola bilmək əlamətinə malik olmalıdır: obyektiv, ümumi mənafe, qarşılıqlı əməkdaşlıq və s. Lakin cəmiyyətlə bağlı əsas problem ölkə konstitusiyaları və cəmiyyətin tərkibi ilə əlaqədar yaranır. Əvvəla, polietnik cəmiyyətlərdə müxtəlif xalqların nümayəndələri birləşərək cəmiyyət formalaşdırmışdır. Həmin müxtəlif fərdləri ortaq bir titul – ölkə vətəndaşlığı birləşdirir. Ölkə vətəndaşlığının “xalq” anlayışı ilə birləşdirilməsi, hətta eyniləşdirilməsi isə mübahisələrə səbəb olur. Üç nümunəni müqayisə edək:

1) Türkiyə Respublikası Konstitusiyasının preambulasında və müxtəlif normalarında “Türk Milleti” ifadəsi işlədilir ki, bununla da müxtəlif xalqların nümayəndələri bu başlıq altında toplanılır [27]. “Türkiyəli”, yoxsa “türk” ifadələri ilə bağlı problem də bundan qaynaqlanır. Sual ortaya çıxır ki, Türkiyə Respublikası vətəndaşı olub xalq kriteriyası etibarilə türk olmayan fərdlərin “Türk milləti”nin üzvü hesab edilməsi nə dərəcədə düzgündür? Əlavə olaraq, hesab edirik ki, Türkiyə adı bir sıra dövlət adlarından, məsələn Azərbaycan ifadəsinin mənşəyindən fərqli olaraq etnik əlamətlidir, yəni Azərbaycan ifadəsi tarixən ərazi/idarəetmə vahidinin adı olub sonradan həmin məkandakı insanları “Azərbaycan xalqı” adı altında birləşdirə bildiyi halda Türkiyə ifadəsi ərazidən daha çox etnik əlamətlərlə yüklənmişdir. O, birbaşa olaraq xalq adı ilə bağlı olub sonradan bugünkü ərazi üzərində var olmuşdur;

2) Belarus Konstitusiyasının 3-cü maddəsinə görə Belarus Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi və suverenliyinin daşıyıcısı xalqdır [25]. Belarus Ali Qanunu “belarus xalqı” ifadəsindən vaz keçmişdir. Zənnimizcə, “belarus/belaruslu” ifadəsi ərazi deyil, etnik köklü olduğundan konstitusiya mətni bu cür hazırlanmışdır. Bəlkə də, konstitusiyada “Belarusiya xalqı” ifadəsindən istifadə edilə bilərdi, lakin ölkə adının müstəqillikdən sonra “Belarus” olaraq dəyişdirilməsi buna birdəfəlik son qoydu;

3) Rusiya Federasiyasının Konstitusiyasının 3-cü maddəsinin I hissəsinə görə, Rusiya Federasiyasında suverenliyin daşıyıcısı və yeganə hakimiyyətin mənbəyi onun *çoxmillətli xalqı*dır [26]. Əslində Rusiya bu problemdə öz təbiətinə uyğun və mübahisələri kifayət qədər azaldan həll tapmışdır - həm “rus

xalqı” terminini bütün RF əhalisinə şamil etməmişdir, həm “çoxmillətli xalq” ifadəsinə yer verərək ərazisində digər etnik azlıq, xalq və millətlərin mövcudluğunu inkar etməmişdir, həm də xalq/millət terminlərini dövlətin suverenliyi ilə əlaqələndirərək onları qırılmaz şəkildə bir-birinə bağlamışdır.

Nümunələrin müqayisəsindən aydındır ki, vətəndaşlıq anlayışı ilə xalq anlayışının eyniləşdirilməsi müəyyən mübahisələr dalğasını özü ilə gətirmiş olur. Azərbaycan nümunəsində isə Konstitusiyanın 1-ci maddəsində vətəndaşlarının məcmusuna “Azərbaycan xalqı” olaraq yanaşılması “Azərbaycan” anlayışının kökləri (ərazi) ilə bağlıdır.

Xalq və cəmiyyətin əlaqəsinə geri qayıtsaq, cəmiyyətdə müxtəlif xalqların nümayəndələri ola bilər. Nümunə: A dövlətində vətəndaşlar – B, C, D və E xalqlarının nümayəndələri müəyyən cəmiyyət formalaşdırmışdır. Bəs B, C, D və ya E xalqı öz müqəddəratının təyini istiqamətində A dövlətindən ayrılaraq müstəqil dövlət qura bilmək hüququna malikdirmi? Birincisi, əvvəlki punktlarda qeyd etdiklərimizi də nəzərdə saxlamaqla bu xalqların etnik azlıq olub-olmamasına diqqət yetirilməlidir. İkincisi, bu xalqları digərlərindən əhəmiyyətli şəkildə ayıran təbii fərqlərin olub-olmamasına baxılmalıdır (məsələn, İranda əhalinin yarısından çoxunu təşkil edən fars xalqı ilə İran vətəndaşları olan Azərbaycan xalqının əhəmiyyətli dərəcədə təbii fərqləri kimi). Üçüncüsü, əgər süni fərqlər varsa, bunların yaranma səbəbləri, hansı istiqamətdən yaradılması və ayrışkıllıq ünsürləri təhlil edilməlidir, məsələn əvvəldə bəhs etdiyimiz hüquq müdafiə vasitələri prizmasından və digər yönərdən həmin xalqların hüquqlarının məhdudlaşdırılması dövlət siyasətinin bir parçasına çevrilmişdirmi? Süni fərqlər xalqların ayrılma hüququ yaradırmı? Dördüncüsü, əvvəldə irəli sürdüyümüz iki fikrin (*xalq nə istədiyini bilir; xalq başqalarının hüquqlarını poza bilməz*) qarşılıqlı əlaqəsi yaddan çıxarılmamalıdır. Sonuncusu, hər bir xalq/millət unikal olduğundan hər zaman ümumi formalaşdırdığımız fikirlərlə bərabər hər bir dövlətin və xalqın özünəməxsus əlamətlərinin nisbətində diqqət yetirilməlidir.

III. Nəticə

Təkliflərimizə baxmayaraq, bildiririk ki, mövzunun mürəkkəbliyi və qismən xaotikliyi müxtəlif insanların ona fərqli münasibət bəsləməsi ilə nəticələnə bilər. Bu baxımdan təkliflərimiz həm tək-tək, həm də məcmu halında bütün tənqidlərə açıqdır. Hesab edirik ki, bir tərəfdən, bu cür kompleks baxış bucağı olmadan xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi hüququ konkretləşə bilməz, bu da onun qeyri-obyektiv təfsirlərinin sayını artırmış olar. Digər tərəfdən, təkliflər texnologiyaların inkişafı nəticəsində öz aktuallığını itirə bilər ki, zənnimizcə, bu aspektdən onlar daim təkmilləşdirilməlidir.

REFERENCES:

1. Britannica, T. Editors of Encyclopaedia. *minority*. Encyclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/minority> (last access 01.12.2023).
2. Bouring B. “Marx, Lenin and Pashukanis on self-determination: Response to Robert Knox”. *Historical materialism* 19 (2), 2011, pp. 113-127.

3. Brilmayer L. “Secession and Self-Determination: A Territorial Interpretation”. Yale Journal of International Law Vol. 16:177, 1991, pp. 177-202.
4. Collins Dictionary. *minority*.
URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/ethnic-minority> (last access 01.12.2023).
5. Dalar M. “The concept of the right to self-determination, federation and Iraqi Kurdistan Regional Government”. Dicle University Faculty of Law Journal, Volume: 20, Issue: 32, 2015, pp. 13-57 (in Turkish – *Dalar M. “Kendi kaderini tayin hakkı kavramı, federasyon ve Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi”. Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 20, Sayı: 32, 2015, s. 13-57*).
6. Garz B. “Opening Pandora’s Box, or how the right to self-determination inflames deceptive passions (Some international legal aspects of Kosovo’s independence)”. Proceedings of the Institute of State and Law of the Russian Academy of Sciences. 2018. Vol. 13. No. 5, ss. 92-116 (in Russian – *Гарцль Б. “Открытие ящика пандоры, или как право на самоопределение разжигает обманчивые страсти (Некоторые международно-правовые аспекты независимости Косова)”. Труды Института государства и права РАН. 2018. Том. 13. № 5, вв. 92-116*).
7. Ismayilov X.C. “Normative legal bases of the organization and activity of local self-government in Azerbaijan (historical-legal analysis)”. Dissertation for Doctor of Laws degree. Baku, 2015, 342 p (in Azerbaijani – *İsmayilov X.C. “Azərbaycanda yerli özünü-idarəetmənin təşkili və fəaliyyətinin normativ hüquqi əsasları: tarixi-hüquqi təhlil”. Hüquq elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2015, 342 s.*)
8. Kahraman A.A. Status of local peoples and recognized peoples in international law. İnsan Hakları Yıllığı: volume 39, 2021, p. 35-54 (in Turkish – *Kahraman A.A. “Uluslararası hukukta yerli halkların statüsü ve tanınan halklar”. İnsan Hakları Yıllığı: cilt 39, 2021, s. 35-54*).
9. Kalaycı H. “Who has the right to self-determination?” Liberal Düşünceler Dergisi, winter-spring 2009, vol. 53-53, p. 179-197 (in Turkish – *Kalaycı H. “Kendi kaderini tayin hakkı kimin hakkı?”. Liberal Düşünceler Dergisi, kış-ilkbahar 2009, cilt. 53-53, s. 179-197*).
10. Khrapanyuk V.N. The theory of state and law (lectures). Baku, 2013, 248 p (in Azerbaijani – *Xrapanyuk V.N. “Dövlət və hüququ nəzəriyyəsi”. Bakı, 2013, 248 s.*).
11. Kirgis F.L. “Degrees of Self-Determination in the United Nations Era”, 88 American Journal of International Law, 304 (1994), pp. 304-310.
12. Koshkin A.P., Cherdantsev V.V. “The right to self-determination in modern political conflicts: Crimea and Kosovo.” Bulletin of Economics, Law and Sociology, 2016, No. 2. p. 273-278 (in Russian – *Кошкин А.П., Черданцев В.В. “Право на самоопределение в политических коллизиях современности: Крым и Косово”. Вестник экономики, права и социологии, 2016, № 2. с. 273-278*).
13. Lenin V.I. “Revolutionary proletariat and the right of self-determination of nations”. Responsible editor: Mamedov. Baku, Firganeshr, 1934, 70 pages (in Azerbaijani – *Lenin V.İ. “İnqilabçı proletariat və millətlərin təyini-müqəddərat hüququ”. Məsul redaktor: Məmmədov. Bakı, Firqənəşr, 1934, 70 s.*).
14. Mammadov M. “Legal aspects of the Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict”. Caucasian Review of International Affairs, vol. 1 (1) – winter 2006, pp. 71-88 (in Azerbaijani – *Məmmədov M. “Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin hüquqi aspektləri”. Beynəlxalq Münasibətlərin Qafqaz İcmalı, cild. 1 (1) – qış 2006, s. 71-88*).
15. Montesquieu C.L. “On the spirit of the laws”. Istanbul: Hiperlink publications, 2014, 600 pages (in Turkish – *Montesquieu C.L. “Kanunların ruhu üzerine”. İstanbul: Hiperlink yayınları, 2014, 600 sayfa*).

16. Presidential Decree on the Recognition of Donetsk People’s Republic N71, 21.02.2022 (in Russian – *Указ Президента РФ от 21.02.2022 N 71 “О признании Донецкой Народной Республики”*).
URL: <https://rulaws.ru/president/Ukaz-Prezidenta-RF-ot-21.02.2022-N-71/> (last access 01.12.2023).
17. Presidential Decree on the Recognition of Kherson Oblast N686, 29.09.2022 (in Russian – *Указ Президента РФ от 29.09.2022 N 686 “О признании Херсонской области”*).
URL: <https://rulaws.ru/president/Ukaz-Prezidenta-RF-ot-29.09.2022-N-686/> (last access 01.12.2023).
18. Presidential Decree on the Recognition of Luhansk People’s Republic N72, 21.02.2022 (in Russian – *Указ Президента РФ от 21.02.2022 N 72 “О признании Луганской Народной Республики”*).
URL: <https://rulaws.ru/president/Ukaz-Prezidenta-RF-ot-21.02.2022-N-72/> (last access 01.12.2023).
19. Presidential Decree on the Recognition of Zaporozhia Oblast N685, 29.09.2022 (in Russian – *Указ Президента РФ от 29.09.2022 N 685 “О признании Запорожской области”*).
URL: <https://rulaws.ru/president/Ukaz-Prezidenta-RF-ot-29.09.2022-N-685/> (last access 01.12.2023).
20. Rudolf A.M. “National self-determination, as understood by Lenin and Bolsheviks”. Lithuanian History Studies (13), 2008, pp. 21-39.
21. Saul M. “The Normative Status of Self-Determination in International Law: A Formula for Uncertainty in the Scope and Content of the Right?” Human Rights Law Review 11:4, 2011, pp. 609-644.
22. Shangina L. “The Demographic situation in Ukraine: Present State, Tendencies and Predictions”. Connections, Vol. 1, No. 2 (April 2002), pp. 51-70.
23. Sonmez I. The Right of self-determination of peoples. PhD Thesis. Istanbul University, 2019, 295 p (in Turkish – *Sönmez İ. “Ulusların kendi kaderini tayin hakkı”. Doktora tezi. İstanbul Üniversitesi, 2019, 295 s.*
24. Sterio M. “The Right to Self-Determination under International Law “Selfi stans”, secession, and the rule of the great powers”. New York: Routledge, 2013, 208 pages.
25. The Constitution of Belarus (in Russian – *Конституция Беларуси*).
URL: <https://president.gov.by/ru/gosudarstvo/constitution> (last access 01.12.2023).
26. The Constitution of Russian Federation (in Russian – *Конституция РФ*).
URL: <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-3.htm> (last access 01.12.2023)
27. The Constitution of Türkiye (in Turkish – *Türkiye Anayasası*).
URL: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2709.pdf> (last access 01.12.2023).
28. “The State Duma of the Russian Federation ratified treaties and adopted laws on accession of DPR, LPR, Zaporozhye and Kherson regions to Russia”. Official website of the State Duma.
URL: <http://duma.gov.ru/en/news/55407/> (last access 01.12.2023).
29. XV (1541) Resolution of GA of the United Nations.
URL: <https://www.ilsa.org/Jessup/Jessup10/basicmats/ga1541.pdf> (last access 01.12.2023).

A proposed new approach to the concept of “people” in the light of the problem of peoples’ right to self-determination

SIYAVUSH BAGIROV*

Abstract

The issues arising from the rather abstract nature of the right of the peoples to self-determination—the topic of this article—remain significant on a global and regional scale, despite the fact that this right has been deeply researched in the literature and the subject of hundreds of articles. With this in mind, this paper presents the new and complex method with special provisions after presenting the conventional approach to the concept of "people". The paper made use of recent current events, a number of court cases, and scientific articles. The approach is deemed subject to criticism in the conclusion, which also highlights the need for development at each phase.

Keywords: self-determination, Woodrow Wilson, 14 principles, Kosovo judgement, International Court of Justice, autonomy.

Предлагаемый новый подход к понятию «народ» в свете проблемы права народов на самоопределение

СИЯВУШ БАГИРОВ**

Резюме

Вопросы, вытекающие из достаточно абстрактного характера права народов на самоопределение — тема данной статьи — остаются значимыми в глобальном и региональном масштабе, несмотря на то, что это право глубоко исследовано в литературе и предмете. Имея это в виду, в данной статье представлен новый и сложный метод со специальными положениями после представления традиционного подхода к понятию «народ». В статье использованы последние текущие события, ряд судебных дел и научные статьи. Подход подвергается критике в заключении, в котором также подчеркивается необходимость развития на каждом этапе.

Ключевые слова: самоопределение, Вудро Вильсон, 14 принципов, решение Косово, Международный Суд, автономия.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.12.2023

Çapa qəbul: 29.02.2024

* Bachelor's student, Baku State University, siyavush.bagirov.mehdi@bsu.edu.az

** Бакалавр, Бакинский государственный университет, siyavush.bagirov.mehdi@bsu.edu.az

TİBB HÜQUQU

BEYNƏLXALQ MÜSTƏVIDƏ YOLUXUCU XƏSTƏLİKLƏRLƏ MÜBARİZƏNİN HÜQUQİ ƏSASLARI

MƏTİN ƏLİLİ*

Annotasiya

Məqalədə müasir dövrdə yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizə problemləri və yoluxucu xəstəliklər zamanı onlardan qorunma məsələləri mühüm beynəlxalq sənədlər əsasında geniş təhlil edilir. Yoluxucu xəstəliklərə tutulmuş şəxslərin yoluxucu xəstəliklərə tutulduğu zaman yoluxucu xəstəliklərdən sağlamlarının və yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizə aparmasının üsul və vasitələri qeyd edilir. Məqalədə belə nəticəyə gəlinir ki, görülməli əhəmiyyətli fəaliyyətin məntiqi davamı olaraq ayaxın gələcəkdə dünya dövlətlərində yoluxucu xəstəliklər (epidemiya, pandemiya) da daxil olmaqla, səhiyyə sahəsində münasibətlərin səmərəli tənzimlənməsi və mövcud olan problemlərin həll edilməsi istiqamətində də beynəlxalq sferada mühüm fəaliyyətlər həyata keçiriləcəkdir. Bura dünya dövlətlərinin qeyd edilən sahədə beynəlxalq mexanizmlərlə sıx əməkdaşlığı, regional və ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrin imzalanması, mühüm beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsində yaxından iştirak və s. kimi məsələlər daxil edilə bilər. Bundan başqa, yoluxucu xəstəliklərə tutulmuş şəxslərin yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizə aparması istiqamətində də kompleks tədbirlərin həm beynəlxalq hüquq, həm də milli hüquq səviyyəsində qəbul edilməsi zəruridir. Burada ilk növbədə, səhiyyə sahəsində ən əsas beynəlxalq təşkilat hesab olunan Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən qəbul edilmiş qərarları, tövsiyələri, nəhayət, regional beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində bir sıra beynəlxalq sənədləri və s. qeyd etmək olar. Nəhayət, səhiyyə proseslərinin tənzimlənməsi, eləcə də yoluxucu xəstəliyi olan şəxslərin sağlamlığının bərpa olunmasının iki mühüm istiqamətdə qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərin müddəaları əsas götürülməklə həm qanunvericilik, həm də təşkilati mexanizmlər səviyyəsində milli səhiyyə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, son nəticədə isə qeyd edilən sahədə ictimai nəzarət olaraq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi zəruridir.

Açar sözlər: *yoluxucu xəstəliklər, pandemiya, epidemiya, karantin, peyvəndləmə, bioterrorizm.*

I. Giriş

Tədqiqatın aktuallığı iki mühüm istiqamətin qarşılıqlı olaraq birgə təhlilinə öz əksini tapır ki, bunlara da yoluxucu xəstəliklər və səhiyyə proseslərinin hüquqi tənzimlənməsi, o cümlədən yoluxucu xəstəliyə tutulmuş şəxslərin yoluxucu xəstəliklərdən müdafiəsi kimi məsələlər daxildir.

Müasir səhiyyənin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri heç bir dövlətin öz funksiyalarını başqa dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqədə olmadan və izolyasiya olunmuş şəkildə həyata keçirə bilməməsi ilə xarakterizə olunur. Daha sıx əməkdaşlıqda ifadə olunan səhiyyə dövlətlərin qarşılıqlı təsiri və əməkdaşlığının daha da genişləndirilməsi ilə xarakterizə olunmaqla bərabər, həm də onların qarşılıqlı asılılığının dərinləşdirilməsinə gətirib çıxarır.

Səhiyyə mühüm sahələrdə dünya dövlətlərinin əməkdaşlığına ciddi təsir etdiyi üçün prosesin müxtəlif istiqamətlərdə təhlili olduqca əhəmiyyətlidir.

* Magistrant, Bakı Dövlət Universiteti, elilimetin211@gmail.com

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə səhiyyə proseslərinin genişlənməsi və sürətlənməsi dövlətlərin və xalqların müqəddaratında da başlıca rol oynamışdır.

Nəhayət, müasir dövrdə səhiyyədən əhalinin bütün təbəqələri istifadə edir. Bunu nəzərə alaraq hazırda xəstəliyi olan şəxslərin hüquqları və qanuni maraqlarının müdafiəsini, insanların səhiyyənin imkanlarından istifadə etməsinə mane olan halların aradan qaldırılmasını, həmçinin onlara müasir səhiyyədə diqqət və qayğının göstərilməsini təmin edən beynəlxalq hüquqi mexanizmlər formalaşdırılır və təkmilləşdirilir ki, qeyd edilənlər də müvafiq sahədə hərtərəfli araşdırmaları tələb edir.

II. Beynəlxalq müstəvidə mübarizənin hüquqi tərəfləri

Yoluxucu xəstəlik təhlükəsi bioloji vasitə/xəstəlik olan hadisədir və bioterrorizm hücumu, pandemiya və ya başlanğıc formada ortaya çıxan yoluxucu xəstəliklərin yayılması kimi kütləvi itki ilə nəticələnir. Yoluxucu xəstəlik təhlükəsi digər növ təhlükələrdən fərqlidir, çünki o, yoluxucu xəstəliklərin yayılması riskini hadisə ərzində və daha sonra artırır. Sonradan o, ixtisaslaşdırılmış yumşalma, planlaşdırma və xəstəliyin yayılmasının qarşısını almaq və nəzarət etmək üçün cavab müdaxilələri ehtiyacı duyur. Nəzarət sahəsində olan mütəxəssislər, epidemiologiya və yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısının alınması, infeksiionistlər fərdi, xəstəxana/səhiyyə müəssisəsində və ictimai səhiyyədə yoluxucu xəstəlik təhlükəsinin idarə edilməsində kritik rol oynayırlar. Yoluxucu xəstəlik təhlükəsinin sürətli yayılmasının idarə edilməsi sürətli idarəetmənin dörd prinsipini əhatə edən çox idarəli və çox təşkilli fəaliyyətdir: yumşalma, hazırlıq, cavab və bərpa [6, s. 276].

Nəzarət yeni yaranan bir anlayış deyil. Tanınan ən qədim nəzarət nümunəsi 16-17-ci əsrlərdə Londonda vəba epidemiyası zamanı görülür. Vəba epidemiyasına bağlı ölüm hallarını dəyərləndirərək rahiblər teatrların bağlanmasına və ya izdihamlı iclasların keçirilməsinin qadağan edilməsini, hakimlər isə məhkəmələrdə işlərin dayandırılması barədə qərar verirdi. Bölgədəki zabitlər tərəfindən toplanan vəba ilə əlaqəli ölüm faktları hər həftə "Ölüm siyahısı" şəklində yayımlanırdı.

Başlanğıcda sarılıq və çiçək kimi böyük epidemiyalara yol açan yoluxuculuğu yüksək olan xəstəliklərin monitorinqində və şəxslərin təcridində istifadə olunan nəzarət metodları Alexander Langmuirin bu sahədə tədqiqat işlərindən sonra fərdi sferadan sosial sferaya keçdi. Bu gün tətbiq edilən səhiyyə xidmətlərindəki nəzarət daha əvvəlki əsrlərdəki məlumat toplama prosesindən daha vacibdir. SARS kimi yoluxucu xəstəliklərin yayılması və davam edən piylənmə kimi xroniki xəstəlik epidemiyalarından sonra səhiyyə sistemlərinin gücünü artırılması tədbirlərinin əsas istiqaməti olaraq nəzarətə ehtiyac duyulur.

Dünyadakı profilaktika işləri təkcə yoluxucu xəstəliklərlə məhdudlaşmır. Bu gün bir çox yoluxucu olmayan xəstəliklər əhali sağlamlığı üçün vacib olduğundan bu məsələlərdə də nəzarət işləri aparılır. Xüsusilə riskli davranışlar və

xroniki xəstəliklər üzərində aparılan profilaktika işləri bunların içərisində əsas yer tutur [10, s. 136].

Hər hansı bir sağlamlıq probleminə ictimai səhiyyə baxımından yanaşmağın əsas addımları bu suallara cavab verməkdən ibarətdir: "nəzarət: problem nədir, risk faktorlarını müəyyənləşdirir: səbəb nədir, müdaxilənin qiymətləndirilməsi: görülməli iş nədir, tətbiq: necə ediləcək".

Müşahidə ümumi bir konsepsiya olaraq "məlumatların sisteməlik olaraq toplanması, yığılması və əldə edilən nəticələrə görə ilk hərəkət edəcək olan səlahiyyətli şəxslər başda olmaqla bu nəticələrə ehtiyac duyan qurumlara sürətli formada geri bildiriş etməklə qiymətləndirmə prosesi" kimi təyin olunur. Müasir xalq sağlamlığında xəstəliklərə nəzarət Langmuir tərəfindən "xəstəlik və ölumlərə bağlı bildirişlərin və digər əlaqəli məlumatların sisteməlik olaraq toplanması, birləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi yolu ilə xəstəliklərin yayılması tendensiyalarının və xəstəliklərin davamlı olaraq diqqətli monitorinqi" olaraq tərif edilir. Müasir dövrdə, ümumiyyətlə, nəzarət və profilaktik tətbiqlər ilə əlaqələndirilməsi də əlavə edilmişdir [3, s. 6].

Ölkələrin, izlənəcək xəstəlik və ya vəziyyətin xüsusiyyətinə görə fərqli profilaktika metodlarından biri istifadə edilə bilər. Lakin hansı üsuldən istifadə ediləcəyinə qərar verərkən metodun əsas xüsusiyyətlərindən əlavə ölkənin şəraitini də (səhiyyə işçisi, iqtisadi ehtiyatları kimi) yadda saxlamaq lazımdır.

Məcburi (sindromik) hesabat; heç olmasa müəyyən bölgədəki müəyyən bir xəstəliyə və ya xəstəlik cədvəlinə aid məlumatların toplandığı, təhlil edildiyi və təfsir olunduğu sistemdir. Bunlar klinik diaqnoza əsaslanan müntəzəm bildiriş sistemləridir. Bu sistemdə xəstəlik və ya xəstəlik cədvəllərinin təsnifatı üçün standart hal tərifləri istifadə olunur. Məlumatlar müntəzəm olaraq mərkəzləşdirilmiş şəkildə toplanır və yayımlanır.

Laboratoriya əsaslı profilaktika; heç olmasa müəyyən laboratoriyaların məlumatlarının toplandığı, təhlil edildiyi və təfsir olunduğu sistemdir. Məqsəd bütün halları aşkar etmək və ya halların erkən aşkar edilməsi deyil, faktorların müəyyənləşdirilməsidir. Yüksək keyfiyyətli məlumatlar toplanır, lakin bəla başa gəlir.

Sisteməlik profilaktikada klinik olaraq toplanan sistem nümunələri epidemioloji məlumat üçün istifadə olunur. 1990-cı illərdə İngiltərədə HIV / AIDS yayılmasının qarşısının alınması tədqiqatları zamanı sisteməlik tədqiqatlar başlandı və adi nəzarət sistemi halına gəldi [1, s. 177].

Növbətçi (sentinel) profilaktika təyin olunan xəstəliklər barədə ətraflı məlumat toplanmasında faydalıdır. Xüsusi cəmiyyətdəki məlumatların ümumiləşdirilməsi kimi təşkil olunur. Qrip və kəskin ishal kimi əhatə dairəsi yüksək, məhdud bir vaxtda ortaya çıxan müəyyən sağlamlıq problemlərinin xüsusiyyətlərinin və nəticələrinin təyin edilməsi üçün istifadə olunur.

Müşahidə sistemlərində müxtəlif epidemioloji metodlardan istifadə olunsa da, xüsusilə qrup və hallara nəzarət tədqiqatları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qrup tədqiqatları, risk altında olan əhəlinin xüsusiyyətlərinin yaxşı müəyyənleş-

diyi, kiçik ərazilərdə istifadə ediləcək ən yaxşı metoddur. Təsirə məruz qalan əhalinin xüsusiyyətləri məlum olmayan hallarda, yayılmaların başlanğıcındakı araşdırma mərhələsində hallar təsbit edildiyi üçün, hal nəzarət tədqiqatı aparmaq daha məqsədəuyğundur. SARS və AİDS ilk dəfə görünəndə istifadə olunan metod, hal nəzarət tədqiqatlarına yaxşı bir nümunədir [5, s. 164].

Profilaktika metodlarından hansının istifadə ediləcəyinə qərar verərkən bəzi əsas xüsusiyyətləri nəzərdən keçirmək lazımdır. Bunlar inklüzivlik, sıxlıq, standartlaşdırma, təhlil və şərh, paylama və qiymətləndirmədir.

Bioloji təsirlərin əhali üzərində tətbiq edilməsi nəticəsində sağlamlığa zərər verilməsi və ölümün baş verməsi yeni anlayış olmayıb, illərdir ki, dövlətlərin apardığı bioterror siyasəti olduğu düşünülür. Bioterrorizmə 14-cü əsrdə düşmənin əsgərlərinin içməli suyunu zəhərləməklə bağlı, bundan başqa Fransız Hind müharibəsində çiçək xəstəliyinin yayılması nümunə ola bilər. Bu nümunələrə əsasən də qeyd etməliyik ki, bioterrorizm tərkibində olan aerosol təsirlər vasitəsilə yüksək xəstələnmə və ölüm riskinə malikdir, insanları qısa müddət ərzində öldürə bilər. Bioterrorizmin gələcək potensial təsiri istifadə edilən vasitədən, hücumun sürətindən, hava şəraitindən, yoluxan əhalinin immunitet səviyyəsindən, yoluxmanın miqdarından və s. asılı olaraq dəyişir [14].

Bioterrorizm ilə bağlı fəvqəladə vəziyyətin güclənməsi XXI əsrin reallığıdır. Bioloji silahlardan terrorizm məqsədilə istifadə olunması imkanı texnologiya cəhətdən sadəliyi və onun istehsalının iqtisadi cəhətdən sərfəli olması ilə bağlıdır. Bioterrorizmin effektiv şəkildə həyata keçirilməsi üçün bir sıra yollardan: ilk növbədə əhalinin topladığı yerlərdə aerosolun, su təchizatı mənbələrinin, qida məhsullarının, məişət əşyalarının, poçt göndərişlərinin yoluxdurulması tətbiq edilə bilər. Bioloji təsirlərin yayılması qanadlı və ballistik raketlərin vasitəsilə də həyata keçirilir. Bundan başqa, bioloji vasitənin tərkib hissəsi kimi təbii bioloji zəhərlərin (əsas etibarilə zülal strukturlu) istifadə edilməsi də mümkündür [9, s. 138].

İnkişaf edən yoluxucu xəstəliklərin yayılması tarixin bütün dövrlərində qeyd edilir. Buna misal olaraq Avropada ağır kəskin tənəffüs sindromu koronavirus (SARS CoV), Qərbi Nil Virus, 2009 H1N1 qrip A, Orta Şərq tənəffüs sindromu koronavirus (MERS CoV), və bir çox digərləri. Yoluxucu xəstəliyin sürətli yayılmasına bir çox faktor təsir edə bilər: sosial (müharibə, miqrasiya, şəhərləşmə), mikrobial (genetik mutasiya, rekombinasiya və çeşid) və ətraf mühit (zəlzələlər, daşqınlar, meşələrin qırılması, heyvan/böcək populyasiyasında dəyişikliklər) müəyyənədicilər.

Yaranan infeksiyaların təsiri istifadə edilən vasitədən və hadisənin ölçüsündən asılıdır. Məsələn, 2012-ci ildə *Escherichia coli* 0145 vəziyyətinin nisbətən kiçik hadisə olduğu bildirildi, belə ki, 18 yoluxma ilə birlikdə 1 ölüm halı qeydə alınmışdır. Bunun əksinə olaraq 2009-cu il H1N1 qrip A virusu inkişaf edərək pandemiyaya çevrildi və 575.000 ölüm halları ilə nəticələndi. İnkişaf edən yoluxucu xəstəliklərin gələcək potensialı bilinmir, lakin yoluxucu xəstəliklərin ortaya çıxması və davam etməsi ilə nəticələncəyi, müxtəlif ölçü və əhatə dairəsində olacağı istisna edilmir.

Bütün növ yoluxucu xəstəlik təhlükələrindən pandemiya əhalinin sağlamlığına xəstəlik və ölüm baxımından təhlükə potensialı böyük rol oynayır. Tarixən qrip pandemiyaları yarı-müntəzəm əsasda baş verir. 20-ci əsr ərzində, üç qrip pandemiyası (1918/1919, 1957/1958 və 1968/1969-cu illərdə) ABŞ-da 779 mindən çox ölümə nəticələndi və bu rəqəmlər dünyada təxminən 53 milyon idi. 2009-cu ildə A (H1N1) qripinin yeni bir gərginliyi ortaya çıxdı və tez bir zamanda pandemiya meydana gəldi, nəticədə dünyada 151,700 ilə 575,400 ölüm halları baş verdi. Bundan əlavə son 40 ildə təlaş yaxud pandemik təsiri olan quş, rus, donuz qripi daxil olmaqla pandemiya təsiri yaradan qrip gərginliyi baş vermişdir [11, s. 453].

Tarixə nəzər yetirdikdə ən azı son dörd əsrdə qrip epidemiyaları baş verir. 18-19-cu əsrlərdə görülən qrip epidemiyalarından bir-iki ay əvvəl, ümumiyyətlə, ilk əvvəl atlar "soyuqlayır" və ya "narahat" olardı. Qədim dövrlərdə insanlar piyada, atda, yelkənli bir gəmidə səyahət etdiklərindən epidemiyalar da yavaş-yavaş hərəkət edirdi. Buxar gəmisinin və qatarın kəşfi ilə qrip sürətləndi və bütün dünya yayıldı. Bu gün qrip virusu, əsasən, hava səyahətləri, 747 təyyarələrinin ekonom oturmaqlarına üstünlük verir. Hong Kongda asqırma ilə başlayıb 12 saat ərzində Nyu-Yorkda epidemik olaraq əraziyə yayıla bilər. Xəstəliklərin sürəti artdıqda nəzarət sistemlərinin də buna uyğunlaşması lazımdır.

İnsanların getdikcə artan hərəkətliliyi, qidaların və tibbi bioloji məhsulların beynəlxalq ticarəti, urbanizasiya ilə əlaqəli sosial və ekoloji dəyişikliklər; yaşadığımız dünyanın təbiətini tez dəyişdirən xüsusiyyətlərin hamısını təşkil edir. Mikroorqanizmlərin bu dəyişikliklərə sürətli uyğunlaşması qədimdə önəmli olan mikroorqanizmlərin yenidən əhəmiyyət kəsb etməsinə səbəb olmuş, antimikrobiyal müqavimətdəki dəyişikliklər ölkələrə təsir edən bir problem olmağa başladı. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yoluxucu xəstəlik problemlərini aradan qaldırmağın ən vacib yolu kimi güclü profilaktika sistemlərinin təkmilləşdirilməsi olduğu hesab edilir [10, s. 137].

Bu gün həyata keçirilən beynəlxalq nəzarət proqramları və məlumat şəbəkəsi sistemlərinə nümunə olaraq Global Xəbərdarlıq və Cavab, Qlobal Salmonella Nəzarəti, Salmonella və VTEC O 157 Enterik infeksiyalar Nəzarət Şəbəkəsi (Enter-Net), Qlobal Qrip Proqramı, Genişləndirilmiş Qızılca Laboratoriya Nəzarəti, Avropa Legionella İnfeksiyaları İş Qrupu verilə bilər. Bu proqramlar dünyanın müxtəlif bölgələrində və müxtəlif ölkələrin əməkdaşlığında həyata keçirilir. Hər bir ölkənin ehtiyac və imkanlarına uyğun həyata keçirdiyi müxtəlif nəzarət proqramları mövcuddur. Məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarında və dünyada infeksiyon xəstəliklərin səbəb olduğu ölüm, əlillik və xəstəliklərin azaldılması məqsədi ilə Qida ilə Yoluxan Xəstəliklərin Aktiv Nəzarət Şəbəkəsi, Milli Nazokomial İnfeksiyalara Nəzarət Sistemi, Milli Vərəm Genotipinq və Müşahidə Şəbəkəsi, Viral Hepatit Müşahidə Proqramı kimi nəzarət sistemləri çalışır [2, s. 9].

Bütün dünyada antibiotiklərə qarşı inkişaf edən müqavimət əhəmiyyətli olan əhali sağlamlıq problemi yaradır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) artan antibiotiklərə müqavimətə qarşı daha yaxşı bir nəzarət sisteminin qurul-

ması üçün çağırış etmişdir. 1988-ci il üçün mərkəzlər Xəstəliklərə Nəzarət və Qarşısının Alınması (CDC) Mərkəzi nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi üçün bir təlimat yayımladı. 1995-ci ildə Amerika Mikrobiologiya Cəmiyyəti nəzarət sistemini inkişaf etdirmək üçün bir vəzifə təyin etdi və 2000-ci ildə antimikrobiyal müqavimət üçün xalq sağlamlığı fəaliyyət planı hazırlanmışdır. Antibiotik müqaviməti ilə əlaqəli aparılan nəzarət işləri həssaslıq və müqavimət ilə əlaqəli məlumatları toplayaraq antibiotiklərə qarşı müqavimətə nəzarət və daha uyğun antibiotiklərdən istifadə etmək üçün strategiya hazırlamaq məqsədi daşıyır. [7, s.7]

Reanimasiyada Antibiotik Müqavimət Epidemiologiyası, Beynəlxalq Antibiotik Müqavimətinin Qarşısının Alınması, Sağlamlıq ilə əlaqəli Antibiotik Müqavimət Müşahidəsi, Enterik bakteriyalar üçün Milli Antibiotik Müqavimət Monitoring Sistemi bu məsələ ilə bağlı profilaktik tədqiqatlarından bəziləridir. Avropa Birliyi daxilində profilaktika sistemi olan Avropa Antibiotik Müqaviməti Müşahidə Sistemi (EARSS); *Streptococcus sətəlcəm*, *Staphylococcus aureus*, *Escherichia coli* və *Enterococcus faecalis* səbəb olan invaziv infeksiyalarda antibiotik həssaslığı haqqında müşahidə işlərini davam etdirir [16].

Yoluxucu xəstəliklər, profilaktika və epidemiologiya sahəsində mütəxəssislər kimi infeksiionistlər yoluxucu xəstəlik təhlükəsi baş verdiyi halda ön cəbhədə olmağa hazırlaşırlar. Belə olduqda infeksiionistlər mütəxəssislər kimi yoluxucu xəstəlik yayılmasının idarə edilməsində və tibbi müəssisəsində olan xəstəyə sürətli, effektiv, uyğun yardım göstərərək öz rollarını əhatə etməlidirlər.

Bioterrorizm epidemiologiyasını və ya yoluxucu xəstəliyin sürətlə yayılmasını o baş vermədən proqnozlaşdırmaq və müəyyənləşdirmək çətindir, lakin epidemiologiyanın ümumi prinsipləri, infeksiyanın qarşısının alınması və yayılması tədqiqatlarına müraciət edilə bilər.

Elan edilməmiş bioterrorizm hücumları zamanı epidemioloji tədqiqatlar effektiv cavab tədbirinin qurulması üçün tənqidi olmalıdır. Əgər bioloji silah aerosolu gizli şəkildə buraxılırsa, bir neçə həftə ərzində hadisə pasiyentlər xəstə olana və səhiyyə sisteminə sızana qədər təsbit edə bilməzlər. Bu baş verdikdə sürət və mərkəzləşdirilmiş epidemioloji tədqiqatların azad olmanın mümkün yeri və tarixini müəyyənləşdirməsinə ehtiyac vardır. Bu azad olma tarixini və yeri bilmək o baxımdan vacibdir ki, risk qrupuna daxil olan insanları/grupları müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu məlumatlar da müalicə, profilaktika və vaksinasıya bölgüsünə apara bilər.

Bioterrorizm hücumunda yoluxucu vasitə istifadə olunarsa, bu epidemioloji tədqiqatın daha kritik aparılmasına çıxaracaq. Yalnız zaman və yer deyil, kontaktda olunan insanların siyahısı da müəyyən edilməlidir [4, s. 103].

Effektivlik görünən tədbirlərin nəticəsindən asılıdır. Belə ki, epidemiya əleyhinə görülmə tədbirlər və istifadə edilən vasitələr yoluxucu xəstəliklərin səviyyəsinə, tərkibinə və dinamikasına və əhəlinin sağlamlığının digər göstəricilərinə (ölüm, əlillik və əmək fəaliyyətinin müvəqqəti itirilməsi) təsir edərək onların yayılmasının qarşısını alır və bununla əhaliyə dəyən mənəvi və iqtisadi zə-

rəri aradan qaldırır. Bu hallara əsasən, yoluxucu xəstəliyə göstərilən təsirin epidemioloji, sosial və iqtisadi əhəmiyyət daşıdığı müəyyən edilir.

Epidemioloji tədbirlərin effektivliyi epidemiya əleyhinə mübarizədə xəstəliyin azaldılmasının kəmiyyət göstəriciləri ilə qiymətləndirilir.

Sosial effektivlik anlayışı isə epidemiyaya qarşı aparılan tədbirlərin tətbiq edilməsi nəticəsində xəstəliyin səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə hesablanır. Epidemiyaya qarşı vəsaitlərin alınması, onların istifadə edilməsi və bu əsasda tədbirlərin həyata keçirilməsi xüsusi məbləğin ayrılması ilə bağlıdır. Epidemiya əleyhinə istifadə edilən vəsaitlər və tədbirlərin iqtisadi-sosial cəhətdən effektiv aparılması onunla əsaslandırılır ki, bu sahədə sərf edilən vəsaitlər nəticə vermiş olsun (xüsusilə yüksək xərc tələb edən tədbirlər və vəsaitlər bura aiddir). Tədqiqat zamanı mütəxəssislər çox zaman epidemioloji təsir məfhumundan istifadə edirlər.

İdarə olunmayan yoluxucu xəstəliklər qrupuna qarşı isə effektiv aparılacaq mübarizə tədbirləri mövcud deyildir [14, s. 157].

İnfeksiyaya qarşı aparılan profilaktikanın əhatə sahəsi istifadə edilən təsirin təhlükəlilik dərəcəsindən asılıdır. Yoluxucu xəstəlik təhlükəsində, xüsusilə təsirin yoluxma təhlükəsi yüksək olduqda infeksiyaya qarşı aparılan profilaktikanın əhatə sahəsi kritik rol oynaya bilər. Bioterrorizm amillərinin bir çox qismi insandan insana keçmir, lakin bəzilərində olur. Bioterrorizm amilləri və sürətlə yayılan yoluxucu xəstəliklər yayılma riskinə görə cəmiyyət üçün təhlükəli rol oynayır və daha çox infeksiyaya qarşı aparılan profilaktikanın əhatə sahəsi tələb edəcəkdir. Potensial yoluxucu xəstəlik təhlükəsinə nümunə olaraq pnevmonik vəba, çiçək, viral hemorragik qızdırma virusları, SARS CoV, MERS CoV və pandemik qrip kimi yoluxucu xəstəliklər əhatə edilir. Bu hallarda infeksiyanın profilaktikası üçün yayılmanın başlamasının qarşısının alınması, gələcəkdə baş verə biləcək halları önləmək və bu hadisə ilə əlaqəli xəstələnmə və ölüm hallarının azalması vacibdir.

İzolyasiya və fərdi qoruyucu vasitələrin istifadəsi. İnfeksiyaya qarşı aparılan tibbi müdaxilələrə əlavə olaraq (terapiya, kemoprofilaksiya və peyvənd), qeyri-tibbi müdaxilələr də profilaktika məqsədilə həyata keçirilə bilər və yoluxucu xəstəlik təhlükəsi dövründə xəstəliyin yayılmasına nəzarət edə bilər. Ən əsas qeyri-tibbi müdafiəyə izolyasiya və fərdi qoruyucu vasitələrin istifadəsi daxildir. Standart Ehtiyat Tədbirləri pasiyentlərə qayğı, pasiyentlərin baxımı üçün avadanlıq və ətraf mühitin mühafizəsi üçün hər zaman istifadə edilə bilər. Tənəffüs, yaxud öskürək gigiyenası infeksiyaya qarşı mübarizədə gündəlik tədbirlərin bir hissəsi kimi həyata keçirilməlidir. Epidemioloji tədqiqat nəticəsində müəyyən olundu ki, inkişaf etmiş SARS xəstəliyinə məruz qalan, öskürən pasiyentlərlə məşğul olan səhiyyə işçilərinin 40 faizi tibbi maskalardan istifadə etmir, əgər səhiyyə işçiləri tənəffüs qoruyucu vasitələrdən istifadə etsə, yoluxucu xəstəliklərdən çoxundan qorunmaq mümkün olar. Nyu York şəhərində aparılan tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, 2009-cu il ərzində H1N1 pandemiyasına yoluxmuş 26 pasiyentə müdafiə tədbirlərindən istifadə etməyən 277 səhiyyə işçisi yardım göstərirdi, bu göstəricinin 65 faizi Transmissiya əsaslı izolyasiya

tədbirlərinə düzgün riayət etdiyi təqdirdə yoluxmaların qarşısı alına bilər. Həmçinin əl gigiyenası da tənəffüs sanitariyasının əsas elementlərindən biridir. Tənəffüs sanitariyasının son elementi özünü təcrid etmədir. Özünü təcrid etmənin əsasını potensial xəstəlik daşıyıcısı olan pasiyentlərin sağlam olan əhəlidən ayrılmasıdır [14, s. 275].

İstənilən zaman bioterrorizmlə əlaqəli və ya yeni yaranan yoluxucu xəstəlik şübhəsi olduqda bu xüsusi təsir/xəstəliklə bağlı infeksiyanın qarşısının alınması qaydaları tətbiq edilməlidir. Yoluxucu xəstəlik təhlükəsi başlanan zaman təsir müəyyən edilmədikdə və ya xəstəliyin ötürülmə marşrutu barədə kifayət qədər məlumat olmadıqda, infeksiyanın profilaktikası sindrom və simptomoloji qərarlarla infeksiyanın qarşısının alınmasına əsaslanmalıdır. Bu sindrom əsaslı izolyasiya/nəzarət tədbirlərinə əsaslanır. Bu haqda məhdud və ya heç bir informasiya olmayan yeni yaranan xəstəlik əlamətləri üçün xüsusilə vacibdir. MERS CoV bu vəziyyətə nümunə ola bilər. İlk dəfə 2012-ci ildə MERS CoV ortaya çıxdanda xəstəliyin yayılmasının qarşısının alınması üçün ötürmə marşrutu və nəzarət ölçüləri bilinmirdi. Infeksiyanın qarşısının alınması ilə bağlı qərarlar pasiyentlərin simptomları, mövcud olan epidemioloji məlumatlar, əsas infeksiyanın qarşısı alınması prinsiplərinə əsaslanırdı.

Gündəlik fəaliyyət zamanı izolyasiya, ümumiyyətlə, yalnız xəstəxanalarda həyata keçirilir. Ancaq yoluxucu xəstəlik təhlükəsi zamanı xəstəxanalar dolu ola bilər və potensial xəstəlik daşıyıcısı olan pasiyentlər alternativ baxım yerləri və ev səhiyyəsinə cəlb oluna bilər, qeyri-xəstəxana ərazisində infeksiyanın qarşısının alınmasının əsas strategiyaları barədə cəmiyyətin maarifləndirilməsinə ehtiyac vardır. Bura izolyasiya və fərdi müdafiə vasitələri kimi uzunmüddətli qayğı, alternativ qayğı mərkəzləri, ev səhiyyəsi, tibbi klinikalar, cəmiyyət əsaslı təxliyə sığınacaqları və bu kimi digər başqa yerlər səhiyyə xidmətləri və potensial xəstələr üçün evlər daxil edilir. Ev izolyasiyası həmçinin xəstə olan və stasionar müalicə tələb etməyən pasiyentlər üçün də tövsiyə edilə bilər [13].

Sosial məsafə təcrübəsi yoluxucu xəstəlik təhlükəsinə qarşı qeyri-tibbi müdaxilə kimi həyata keçirilə bilər. Sosial məsafənin məqsədi cəmiyyətdə fərdlərin fiziki təmasının qarşısını almaqla yoluxucu xəstəliklərin yayılmasını azaltmaqdan ibarətdir. Bu təcrübələr Səhiyyə və Əhali Xidmətləri Departamentinin Qrip Pandemiyaşının Zəifləməsinə qarşı Cəmiyyətin Strategiyalarında təsvir edilmişdi. Sosial məsafə nümunələri kimi ev karantini; məktəblərin uşaqlara qayğı mərkəzlərinin bağlanması; uşaqları və yeniyetmələri alış-veriş mərkəzləri; ictimai teatrlar və digər kütləvi insan toplaşılan ərazilərdən uzaq tutmaq; müəyyən növ ictimai toplaşmaları ləğv etmək; iş yerləri icazə verdiyi halda yaxud eyni vaxtda eyni yerdə işçi sayını azaltmaq üçün iş norması müəyyən edilən halda insanları evdən işləməyə həvəsləndirmək; sağlam insanları potensial xəstə insanlardan uzaq tutan cəmiyyət əsaslı tibbi xidmətlər təyin etmək (məsələn doğum öncəsi kursları xəstəxanalarda deyil, digər ictimai yerlərdə təyin etmək); və cəmiyyətdə xəstəlik ötürülməsi riskinin azalması yolları aid olan digər müdaxilələrin tətbiq edilməsi aiddir.

Karantin hələ ki xəstəliyin simptomları müəyyən edilməyən və yoluxma təhlükəsi yüksək olan fərdlərin ayrılması prosesidir. Bu yolla fərdlərin ayrılması xəstəliyin baş verməsini sürətli şəkildə müəyyən etməyə və onları şübhəli insanlardan uzaq tutmağa kömək edir. Karantində olan insanlarda xəstəliyin əlamətləri və simptomları inkişaf etdikdə həmin şəxsin xəstəliyə yoluxduğu və onun izolyasiya edilməli olduğu müəyyən edilir. Karantin həmçinin sağlam insanları yoluxma olan ərazilərdən, yaxud yoluxmuş pasiyentlərin olduğu evlərdən uzaqlaşdırılmasını müəyyən edir. Karantin müddəti insanların məruz qaldığı xəstəlikdən asılı olur. Ümumiyyətlə, karantin müddəti həmin xəstəliyin inkubasiya dövrünün uzunluğuna bərabərdir. Karantin könüllü və məcburi ola bilər [7, s. 5].

Ev karantini sosial məsafənin bir növü hesab edilir və Kanadada SARS yayılanda və Çində, Avstraliyada, Yaponiyada 2009 H1N1 pandemiyası zamanı tətbiq edilmişdir. Ev karantini uşaqlar evdə valideyn, yaxud baxıcı ilə qalmaq istədikdə tətbiq edilməlidir. Bir çox tədqiqatlar ABŞ vətəndaşlarının ev karantini digər müəssisələrə nisbətən üstün tutduqlarını müəyyən etdi. Bunun əksinə olaraq Honq-Konq, Sinqapur, Tayvandan olan vətəndaşların (SARS xəstəliyi zamanı ev karantini təcrübəsi olanlar) digər müəssisələrdə karantində olmağı üstün tutduqları müəyyən edildi. Bu tədqiqatların fərqi sənəbi səbəbi real olaraq bilinməsə də, güman edilir ki, ev karantinində digər ailə üzvlərinə yoluxdurma qorxusu, qoruyucu vasitələrdən ev daxilində istifadənin çətinliyi kimi amillər buna təsir göstərir.

Ev karantini dövründə xəstəliyin simptomları inkişaf edə bilər və tibb müəssisəsinə köçürülməni zəruri edə bilər. Karantində olan şəxslərlə ünsiyyət bu istiqamətdə qurulmalıdır: nə üçün onlar karantindədirlər və nə qədər müddət davam edəcək; karantin dövründə qorunmağın ölçüləri; özlərinə xəstəliklə bağlı necə nəzarət edirlər; simptomlar barədə məlumat verilməsi; simptomlar və sağlamlıq vəziyyətindəki dəyişikliklər barədə kimə məlumat verirlər; psixoloji dəstək necə verilir; uyğunluqlara necə nəzarət edilir və uyğunsuzluqlar necə nəticələnir.

Karantin qaydaları və prosedurları ilə bağlı məsələlər aşağıdakıları əhatə etməlidir: yerli hüquq mühafizə orqanları; ictimai səhiyyə müəssisələri; müəssisə idarəetməsi; təhlükəsizlik; müəssisələrin hüquq nümayəndələri; infeksiyanın qarşısının alınması və xəstəxana epidemioloqu və infeksiyozist/şöbəsi. Mövcud karantin vəziyyəti ilə bağlı səhiyyə müəssisələrinin qayda və prosedurları mövcud olmalıdır. Eyni zamanda mövcud karantin qayda və prosedurlarının tətbiqi səhiyyə müəssisələrində tətbiqi səhiyyə işçiləri tərəfindən qiymətləndirilməlidir [12, s. 9].

Bir çox yoluxucu xəstəlik təhlükəsi zamanı, qida təhlükəsizliyi əsas narahatlıq doğuran faktlara aid olmamalıdır. Məsələn, pandemiyalar əgər yoxsullara qida paylanmasında işçi çatışmazlığı və ya qida sənayesinə ətraf mühitin zərərli təsiri baş vermirsə, qida ilə əlaqəli xəstəliklərin yayılma riski aşağı olur. Lakin qida ilə bağlı botulizm kimi bioterrorizm vasitələri yayılırsa, bu zaman risk yüksək həddə olur.

Biotəhlükəsizliyin əsas cəhəti odur ki, qida təmini ilə bağlı hərbiçilərə və vətəndaşlara güzəştə gedilmir. Qida tədarükü pozularsa və ya infeksiyaya yolu-

xarsa, tədqiqatlara rəhbərlik edilməlidir. Müdaxilələri nümunə olaraq qida sənayesini əhatə edən bitki heyvan mənşəli qidaların hazırlandığı və əhaliyə təqdim edildiyi fabrik və zavodlar, qida hazırlana yerlər (əgər restorandısa) və əşyalar və digər avadanlıqlar yoluxma başlanğıcına səbəb ola bilər. Bəzi müəssisələrin yoluxma dövründə müvəqqəti olaraq bağlı qalması lazımdır.

Su mənbələri əgər hərbi və mülki əhalinin su ehtiyatı bilərəkdən yoluxucu vasitələrlə çirkləndirilməmişsə, yoluxucu xəstəlik dövründə risk ehtimalı aşağıdır. Keçmişdə hərbi qüvvələr əhalinin su quyuları və mənbələrini qəsdən zəhərləyirdilər. Həmçinin 1970-ci illərdə 2 terrorist qrup su mənbələrini çirkləndirmək üçün bioloji silahdan istifadə etmişdir. Bələdiyyə su sisteminin çirkləndirilməsi ciddi tibbi, ictimai sağlamlıq və iqtisadi nəticələrə səbəb ola bilər. Erkən təşhis, vaxtında aparılan araşdırmalar, düzgün diaqnoz, su mənbəli vasitəsilə yayılan xəstəliklərin tibbi və ictimai səhiyyə müəssisələri tərəfindən sürətli məruzə edilməsi su mənbələrinin təhlükəsizliyi və mühafizəsinin təmin edilməsinin əsasını təşkil edir [4, s. 102].

Tədqiqatçılar bioterrorizm hücumu zamanı çoxsaylı yollarla müəyyən etdilər ki, infeksiyadan qorunmağın əsası kimi su sistemləri bioterrorizmdən əvvəl, ərəfəsində və sonra su sistemləri xüsusi olaraq zavodlarda qurğularla təmizlənməlidir. Mümkün olan müdaxilələrin idarə edilməsi kimi ərazi və binaların müəyyən edilməsi, eyni zamanda ilkin çirklənməyə məruz qalan su mənbələrinin müəyyən edilməsi bura aiddir. Su ilə yoluxan xəstəliklərin araşdırılması ona görə vacibdir, su həm insanların, həm də heyvanların ehtiyacı yüksək olduğu üçün xilas edilməlidir. Tibb müəssisələri də daxil olmaqla sudan keçən xəstəlik yoluxan müəssisələr müvəqqəti olaraq bağlanmalıdır.

Yoluxucu xəstəlik təhlükəsinə hazırlıqla bağlı bir çox məsələlər hələ də müzakirə edilir və cavab strategiyaları davamlı olaraq planlaşdırılır və yenilənir. Bu cür məsələlərə karantin qaydaları, çiçək peyvəndi ilə bağlı olan kompensasiya məsələləri, kütləvi profilaktika və peyvənd paylanması planlaşdırılması aiddir. Bundan əlavə, yeni quş qripi, çiçək və digər potensial yoluxucu xəstəlik təhlükəsi ilə bağlı təlimatlar qiymətləndirilir və yenilənir. Bundan əlavə, infeksiyonistlərin daimi olaraq dəyişikliklərdən xəbərdar olması və bu sahədə bilik bazasına sahib olması vacibdir [14].

Yoluxucu xəstəliklərə qarşı hazırlıqlar beynəlxalq səviyyədə təşkilatlanma tələb edir. Beynəlxalq uçuşların asan və tez başa gəlməsi, yoluxucu xəstəliklərin böyük global təsirə malik olmasına diqqət çəkir. SARS bu məsələdə yaxşı bir nümunədir. Çox az ölkələrin böyük itki ilə müşayiət olunan yoluxucu xəstəlik təhlükəsinə qarşı cavab tədbirləri mövcuddur. Bir çox ölkələr tək-cə və ya Amerika Birləşmiş Ştatları ilə birlikdə yoluxucu xəstəlik təhlükəsi ilə bağlı idarəetmə strategiyaları üzərində çalışır [13].

Dünyanın təbiəti sürətlə dəyişir. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bir çox xəstəlik və sağlamlıq ilə əlaqəli vəziyyəti aradan qaldırmağın ən vacib yolunun, epidemiya və xəstəliklərə hazır olmaq və güclü bildiriş sistemlərinin inkişaf etdirilməsi olaraq düşünülür. Bildiriş və nəzarət tətbiqinin əhəmiyyətli

yəti həm mövcud vəziyyətin müəyyənləşməsi, həm də mümkün yeni problemlərə hazır olmaq tərəfdən günbəgün artır. Məqsəd yoluxucu xəstəlik şübhəsi olduqda ən sürətli formada hərəkətə keçməyi təmin etmək olduğundan birinci dərəcə səhiyyə xidmətlərini kənarlaşdırmayan, asan və ucuz iqtisadi qiymətə tətbiq oluna bilən olmasıdır. Ancaq mövcud səhiyyə sisteminin hamısına yayılmamış, şaquli təşkilatlarla yaradılacaq bildiriş və nəzarət sistemləri həm xərcləri artırır, həm də əldə edilən məlumatların paylaşılmasını və istifadəsini məhdudlaşdırır. Nəzarətin nə üçün aparılması qədər necə aparılması da vacibdir.

III. Nəticə

Yekun olaraq qeyd etmək istərdik ki, bütün sahələrdə olduğu kimi, səhiyyə sahəsində də uğurlu siyasət çərçivəsində yeni növ islahatların həyata keçirilməsi, həm daxili, həm də xarici səhiyyənin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla institusional mexanizmlərin formalaşdırılması və milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi nəticəsində bu gün Azərbaycanda səhiyyə sahəsində olan çatışmazlıqlar aradan qaldırılmışdır. Ümidvarıq ki, görülməli işlərin məntiqi davamı olaraq yaxın gələcəkdə dövlətimizdə və digər dünya dövlətlərində yoluxucu xəstəliklər də daxil olmaqla səhiyyə sahəsində münasibətlərin səmərəli tənzimlənməsi və mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində də beynəlxalq sferada mühüm fəaliyyətlər həyata keçiriləcəkdir. Bura dünya dövlətlərinin qeyd edilən sahədə beynəlxalq mexanizmlərlə sıx əməkdaşlığı, regional və ikitərəfli beynəlxalq müqavilələrin imzalanması, mühüm beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsində yaxından iştirak və s. kimi məsələlər daxil edilə bilər.

Nəhayət, səhiyyə sahəsində olan problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində dünya dövlətlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində bu istiqamətdə mühüm işlər görülməkdə davam etdirilir. Bütün insanların səhiyyəyə bərabər çıxışının təmin olunması üçün imkanlar yaradılır.

Səhiyyənin bütün sahələrində olduğu kimi yoluxucu xəstəliklər sahəsində də müsbət istiqamətdə mühüm dəyişikliklər vardır. Yoluxucu xəstəliklərlə mübarizə istiqamətində, yoluxucu xəstəliklərə qarşı peyvəndləmənin aparılmasında və yoluxucu xəstəliyə tutuluş şəxslərin yoluxucu xəstəlikdən tez sağalması istiqamətində beynəlxalq əməkdaşlıqdan istifadə olunur.

REFERENCES:

1. Akın.L., Bertan.M. Bulaşıcı hastalıkların kontrolu. 2.Baskı. Ankara: Güneş Kitapevi, 1997, 323 s.
2. Aksakoğlu G. Bulaşıcı hastalık bildirimi. İzmir, DEÜ Yayını, 2008, 226 s.
3. Chambers L.W., Ehrlich A, Steel-O'Connor K, Edwards P. Health surveillance: An important tool for protecting and promoting the health of the public. Canadian Journal of Public Health, 2006, 97 p.
4. Dawood F.S., Iuliano A.D., Reed C, et al. Estimated global mortality associated with the first 12 months of 2009 pandemic influenza A H1N1 virus circulation: a modelling study, 2012.
URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/22738893/> (last access 21.10.2023)
5. Goldrick B.A., Goetz A.M. Pandemic influenza: what infection control professionals should know.

- URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/22738893/> (last access 21.10.2023)
6. Learner M, Fabian GT, Drociuk D. South Carolina preparing for the threat of bioterrorism. J S C Med Assoc. 2009, 108 p.
7. Nolte K.D., Hanzlick R.L., Payne D.C., et al. Medical examiners, coroners, and biologic terrorism: a guidebook for surveillance and case management. 2004.
URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/22738893/> (last access 21.10.2023)
8. Osterholm M.T., Hedberg C.W., Macdonald K.L., The epidemiology of infectious diseases. 4th Edition, New York:Churchill Livingstone, 1995, 356 p.
9. Rebmann T. APIC State-of-the-Art Report: the role of the infection preventionist in emergency management. Am J Infect Control 2009, 475 p.
10. Shkarin V.V., Shafeev M.Sh. Disinfectology. NQMA, Nizhny Novgorod, 2003, 358 p (in Russian / Шкарин В.В., Шафеев М.Ш. Дезинфектология. НГМА, Нижний Новгород, 2003, 358 с.).
11. Terri R. Infectious Disease Disasters: Bioterrorism, Emerging Infections, and Pandemics. Saint Louis University, School of Public Health—Institute for Biosecurity.
URL: https://apic.org/Resource/TinyMceFileManager/Topicspecific/47901_CH120_R1.pdf (last access 21.10.2023)
12. Texas Department of State Health Services (DSHS). History of bioterrorism. Texas DSHS. 2011.
URL: http://www.dshs.state.tx.us/preparedness/bt_public_history.shtm (last access 21.10.2023)
13. Thacker S.B. Principles and practice of public health surveillance. 2nd Edition. New York: Oxford University Pres, 2000, 218 p.
14. Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi. Bulaşıcı Hastalıklarda Süveyans: Niçin? Nasıl? Ne durumdayız?
URL: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/420780>
<https://www.refworld.org/pdfid/4538838d0.pdf> (last access 21.10.2023)
15. U.S. Department of Healths and Human Services (DHHS). Hospital pandemic influenza planning checklist.
URL: <http://www.flu.gov/planning-preparedness/federal/> (last access 21.10.2023)
16. Yushshuk N.D., Martynov Y.V. A short course in epidemiology. Moscow, 2005, 196 p (in Russian / Ющук Н.Д., Мартынов Ю.В. Краткий курс эпидемиологии).

Legal grounds of struggle with infectious diseases at the international level

MATIN ALILI*

Abstract

In the article, the problems of combating infectious diseases in modern times and the issues of protection against them during infectious diseases are extensively analyzed based on important international documents. Methods and means of recovery from infectious diseases and fighting against infectious diseases are mentioned. The article concludes that as a logical continuation of the important activity, important activities will be carried out in the international sphere in the future, including infectious diseases (epidemics, pandemics), effective regulation of relations in the field of health and solving existing problems in the countries of the world. Issues such as close cooperation of world states with international mechanisms in the mentioned field, signing of regional and bilateral international agreements, close participation in important international events and so on can be included here. In addition, it is necessary to adopt comprehensive measures at the level of both international law and national law in the direction

* Master's student, Baku State University, elilimetin211@gmail.com

of fighting against infectious diseases of people suffering from infectious diseases. Here, first of all, the decisions and recommendations adopted by the World Health Organization, which is considered the most important international organization in the field of health care, finally, a number of international documents within the framework of regional international organizations and so on, can be mentioned. Finally, the regulation of health care processes, as well as the restoration of the health of people with infectious diseases, based on the provisions of international documents adopted in two important areas, the improvement of national health systems at the level of both legislation and organizational mechanisms, and finally, non-governmental as public control in the mentioned field it is necessary to activate the activities of the organizations.

Keywords: infectious diseases, pandemic, epidemic, quarantine, vaccination, bioterrorism.

Правовые основания борьбы с инфекционными заболеваниями на международном уровне

МАТИН АЛИЛИ*

Резюме

В статье на основе важных международных документов подробно анализируются проблемы борьбы с инфекционными заболеваниями в современное время и вопросы защиты от них во время инфекционных заболеваний. Упоминаются методы и средства выздоровления при инфекционных заболеваниях и борьбы с инфекционными заболеваниями. В статье делается вывод о том, что как логическое продолжение важной деятельности в будущем будут осуществляться важные мероприятия в международной сфере, в том числе по борьбе с инфекционными заболеваниями (эпидемиями, пандемиями), эффективному регулированию отношений в области здравоохранения и решению существующих проблем в сфере здравоохранения. Страны мира. Сюда можно отнести такие вопросы, как тесное сотрудничество государств мира с международными механизмами в указанной сфере, подписание региональных и двусторонних международных соглашений, тесное участие в важных международных мероприятиях и так далее. Кроме того, необходимо принять комплексные меры на уровне как международного права, так и национального права в направлении борьбы с инфекционными заболеваниями людей, больных инфекционными заболеваниями. Здесь, прежде всего, решения и рекомендации, принятые Всемирной организацией здравоохранения, которая считается важнейшей международной организацией в области здравоохранения, наконец, ряд международных документов в рамках региональных международных организаций и так далее. Можно упомянуть. Наконец, регулирование процессов здравоохранения, а также восстановления здоровья людей с инфекционными заболеваниями на основе положений международных документов, принятых по двум важным направлениям, совершенствование национальных систем здравоохранения на уровне как законодательного, так и организационного. Механизмы и, наконец, неправительственные, так как общественный контроль в указанной сфере необходим для активизации деятельности организаций.

Ключевые слова: инфекционные болезни, пандемия, эпидемия, карантин, вакцинация, биотерроризм.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.10.2023

Çapa qəbul: 26.02.2024

* Магистрант, Бакинский государственный университет, elilimetin211@gmail.com

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARININ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNƏ IMPLEMENTASIYASININ NƏZƏRİ VƏ PRAKTİK ASPEKTLƏRİ

MEHRİBAN EYYUBOVA*

Annotasiya

Məqalədə beynəlxalq hüquq normalarının Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyinə implementasiyasının nəzəri və praktiki aspektləri hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi və beynəlxalq praktika əsasında geniş təhlil edilir. Qeyd edilir ki, hər bir dövlətin hüquq sistemində beynəlxalq hüquq normaları prioritet rol oynayır və istənilən sferada milli qanunvericiliyin formalaşdırılması beynəlxalq hüquq normalarının iştirakı olmadan həyata keçirilə bilməz. İnkişaf etmiş dövlətlər təcrübəsini əsas tutaraq Azərbaycan Respublikası hüquq sistemində də beynəlxalq hüquq normaları effektiv təsir gücünə malik olmaqla, müxtəlif hüquq sahələrinin formalaşması və inkişafında mühüm rol oynamışdır. Nəhayət, sonda belə qənaətə gəlinir ki, beynəlxalq hüquq normalarını nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində də müvafiq əlavə də dəyişikliklərin edilməsi zəruridir. Qeyd edilənlər isə ümumi və xüsusi problemləri nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Ümumi və Xüsusi hissələrində paralel şəkildə edilməlidir. Belə ki, hər bir istiqamətdə edilən dəyişikliklər bir-birini qarşılıqlı olaraq tamamlamalıdır.

Açar sözlər: beynəlxalq hüquq, cinayət qanunvericiliyi, beynəlxalq praktika, daxili qanunvericilik, hüquq sistemləri, beynəlxalq öhdəliklər.

I. Giriş

Müasir dövrdə istənilən sferada milli qanunvericiliyin formalaşdırılması beynəlxalq hüquq normalarının iştirakı olmadan həyata keçirilə bilməz. Bunun obyektiv olaraq bir sıra səbəbləri vardır. İlk növbədə, hazırda heç bir dövlət nəinki digər dövlətlərdən izolə oluna bilmir, əksinə olaraq inteqrasiya proseslərinin sürətlə getdiyi bir dövrdə həmin dövlətlərlə daha sıx yaxınlaşma tələb olunur. Daha sonra, müasir dünyanın inkişafı dövlətlərin də milli qanunvericiliklərinin inkişafını tələb edir ki, bu da beynəlxalq hüquq normalarının iştirakı olmadan mümkün deyildir. Nəhayət, hər bir sferada beynəlxalq müqavilələrin artması və əhatə dairəsinin genişləndirilməsi istər-istəməz beynəlxalq hüquq normalarının milli qanunvericiliyə də təsir imkanlarını artırır. Bundan başqa, müasir beynəlxalq münasibətlərin xarakterindən də asılı olaraq bu qarşılıqlı asılılıq daha da dərinləşir.

Beləliklə, hər bir dövlətin hüquq sistemində beynəlxalq hüquq normaları prioritet rol oynayır. İnkişaf etmiş dövlətlər təcrübəsini əsas tutaraq Azərbaycan Respublikası hüquq sistemində də beynəlxalq hüquq normaları effektiv təsir gü-

* Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti, mehriban_e@yahoo.com

cünə malik olmaqla, müxtəlif hüquq sahələrinin formalaşması və inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Lakin müsbət məqamlarla yanaşı, neqativ halların baş verməsi də qaçılmazdır, əsasən də hüquq tətbiqi praktikasında belə problemlərin meydana çıxması qəbul ediləndir ki, bu da hər bir cəmiyyətin inkişaf dərəcəsi, beynəlxalq hüquqa olan münasibət və s. amillərdən birbaşa asılıdır. Onu da qeyd etmək ki, müvafiq sferada problemlər yalnız Azərbaycan Respublikası üçün xas deyildir, digər dövlətlərdə də beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi hallarında müxtəlif kolliziya və problemlər meydana çıxır. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası hüquq sistemində beynəlxalq cinayət hüququ normalarının yeri məsələlərinə aydınlıq gətirilməsini məqsəduyğun hesab edilməlidir. Bu müqayisəli araşdırma milli cinayət qanunvericiliyinin inkişafı, onun ziddiyyətli məqamlarının üzə çıxarılması və məhkəmələrin gələcək fəaliyyətində hüquq tətbiq etmə üçün olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir, eyni zamanda gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyən edir.

II. Implementasiya məqsədilə mövcud qanunvericiliyin təhlili

Bütövlükdə götürsək, beynəlxalq hüquq milli hüquq sistemlərinin normal fəaliyyət göstərməsi, onların inkişafı üçün münbit şərait yaradır. Bununla əlaqədar münasibətləri təhlil edən Ə.İ.Əliyev qeyd edir ki, beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyasının mühüm vasitəsi kimi dövlətdaxili tədbirlər qismində müəyyən qanunvericilik və digər normativ aktların qəbul edilməsi, həmçinin təşkilati xarakterli tədbirlərin görülməsi çıxış edir. İnsan hüquq və azadlıqları sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının tanınması və konstitusion təsbiti ilə yanaşı, onların faktiki tətbiqi də çox zəruridir. Hüquq normalarının səmərəliliyi məhz onların realizəsində təzahür olunur. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, implementasiyanın mühüm formaları nəinki dövlətin hüquq sistemindən, həmçinin qəbul edilmiş beynəlxalq normanın hüquqi xarakterindən asılıdır [2]. Buna yaxın mövqe L.H.Hüseynov tərəfindən bildirilir. Belə ki, L.H.Hüseynovun fikrincə, hər bir dövlət öz üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək üçün daxili qanunvericilik sisteminin bu öhdəliklərə uyğun olmasını təmin etməlidir, bu zaman da zəruri qanunvericilik tədbirlərinin həyata keçirilməsi beynəlxalq müqavilələrdə bir tələb kimi iştirakçı dövlətlərin üzərinə qoyulur ki, bu göstərişlər də özünü ümumi və konkret göstərişlər kimi iki formada büruzə verir [11]. Adətən bütün beynəlxalq hüquqi sənədlər və ümumtanınmış normalar dövlətlərdən tələb edir ki, həmin beynəlxalq hüquqi normalardan irəli gələn öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün zəruri qanunvericilik tədbirləri həyata keçirsin. Beynəlxalq cinayət hüququ normaları əsasən buna üstünlük verirlər ki, beynəlxalq müqavilələri implementasiya edən normativ-hüquqi aktlar təkcə müəyyən əməllərin kriminallaşdırılmasına dair normaları (yəni müəyyən əməllərin cinayət sayıldığına dair normaları) deyil, həm də məhkəmələrə həmin əməllər üzərində yurisdiksiya verən müddəaları nəzərdə

tutsunlar [17]. Beynəlxalq hüquqa daha üstün mövqedən yanaşan hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, beynəlxalq hüququn fəaliyyəti haqqında məsələ dövlətdaxili qanunvericiliyin deyil, beynəlxalq hüququn məsələsidir, lakin qeyd edilmələr milli-hüquqi prosedurlar vasitəsilə həyata keçirilməlidir [9]. Başqa bir əhəmiyyətli tədqiqatda isə qeyd edilir ki, beynəlxalq hüquq milli hüququn şaxələnməsinə, yeni sferalarının meydana çıxmasına və əlavə normalarla zənginləşməsinə müsbət təsir göstərir [10]. Hazırda ədəbiyyatlarda beynəlxalq və milli hüququn qarşılıqlı əlaqəsinə insan hüquqları nöqtəyi-nəzərindən yanaşma tendensiyası da artmışdır. Eyni zamanda, problem beynəlxalq-hüquqi nəzarət kimi daim beynəlxalq hüququn primatlığı ilə əsaslandırılır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn əlaqəsi istiqamətində bir sıra mühüm və əhəmiyyətli normalar təsbit edilmişdir. İlk növbədə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148.II maddəsi qeyd edilməlidir. Həmin maddədə qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikası qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu maddənin şərhə belə bir fikri qeyd etməyə əsas verir ki, beynəlxalq müqavilələrin dövlətdaxili implementasiyası barəsində Azərbaycan Respublikası inkorporasiya mexanizmindən istifadə edir, yəni iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələri bilavasitə özünün qanunvericilik sisteminə daxil etmişdir ki, bu da əksər dövlətlərin praktikası ilə demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Məsələyə bir qədər daha ümumi yanaşan Z.A.Əsgərov qeyd edir ki, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində təsdiq olunmuş və dövlətimizə münasibətdə qüvvəyə minmiş dövlətlərarası müqavilələr öz hüquqi qüvvəsinə görə həm onlardan əvvəl, həm də sonra qəbul edilmiş ölkə qanunlarından üstün qüvvəyə malikdir [4]. Qeyd edilən məsələ ümumi yanaşmadır və burada müasir tendensiyalar demək olar ki, əks olunmamışdır. Tədqiqatlarda haqlı olaraq qeyd edilir ki, beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyası dövlətlərin, beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq qəbul edilmiş öhdəliklərin vaxtında, hərtərəfli və tam reallaşdırması məqsədi ilə kollektiv, fərdi və ya beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində məqsədyönlü təşkilati-hüquqi fəaliyyətini özündə əks etdirir [8]. Daha sonra göstərilir ki, dövlət beynəlxalq müqavilələri imzalayıb təsdiqləyərkən cinayət-hüquq sisteminin beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılması və müəyyən cinayətkar əməllərin kriminallaşdırılması üzrə öz üzərinə öhdəliklər götürür [15]. Bu cəhətdən daha bir yanaşma maraqlıdır, belə ki, qeyd edilir ki, integrasiyanın təsiri altında insan hüquqları sahəsində ümumtəanmış standartların birbaşa tətbiqini və dövlətdaxili orqanların fəaliyyətinin tamamilə yeni səviyyəyə qaldırılmasını tələb edir [23].

Bundan başqa, beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı əlaqəsi məsələlərində ayrıca araşdırma tələb edən məsələlərdən biri də beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi ilə əlaqədardır. Belə ki, həm beynəlxalq, həm də milli hüquq normalarının həqiqi potensialı məhz onların həyata keçirilməsi zamanı üzə çıxır. Prosessual baxımdan beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquq sistemin-

də realizəsi, bir qayda olaraq, tətbiq formasında baş verir. Bu zaman da bir sıra prinsiplər, məsələn, ədalətli məhkəmə araşdırması, prosessual ədalətlik prinsipləri və s. müəyyən edilir ki, burada da beynəlxalq hüquq normaları əhəmiyyətli yer tuturlar [25] və demokratik cəmiyyətin fəaliyyəti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər [14]. Bir vacib məsələni də qeyd edək ki, prosesdə müəyyən edilən beynəlxalq hüquq normalarının effektivliyi tətbiqin keyfiyyəti və səviyyəsindən birbaşa asılıdır. İstənilən hüquq norması, əgər o icra edilmirsə, deməli burada səmərəlilikdən söhbət gedə bilməz. İlk növbədə, beynəlxalq hüququn prinsiplərinin əks olunması məsələsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bunu nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 10-cu maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur. Hesab edirik ki, beynəlxalq hüquqa və onun əsası olan beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə birmənalı münasibət birbaşa yüksək qiymətləndirilməlidir.

Daha sonra hüququn ümumi prinsiplərinə də münasibətin bildirilməsi zəruridir. Bu cəhətdən Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 4-cü maddəsində qeyd edilir ki, bu Məcəllə qanunçuluq, qanun qarşısında bərabərlik, təqsirə görə məsuliyyət, ədalət və humanizm prinsiplərinə əsaslanır. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 5-ci maddəsində qanunçuluq, 6-cı maddəsində qanun qarşısında bərabərlik, 7-ci maddəsində təqsirə görə məsuliyyət, 8-ci maddəsində ədalət, 9-cu maddəsində isə humanizm prinsiplərinin mahiyyəti açıqlanmış və burada cinayət qanunvericiliyinin əsas xüsusiyyətləri əks olunmuşdur. Bu zaman bəzi dövlətlərin qanunvericiliyində əks olunan prinsiplər də xüsusi qeyd edilə bilər. Məsələn, Türkiyə Cümhuriyyətinin Cinayət Məcəlləsinin (Türk Ceza Kanunu) 2-ci maddəsində əks olunan cinayət və cəzada qanunçuluq prinsipi, 3-cü maddədə isə ədalət və qanun qarşısında bərabərlik prinsipi hüququn ümumi prinsipləri kimi xüsusi rol oynayır [24]. Qeyd edilən prinsiplər cinayət qanunvericiliyinə yaxın cəza-icra qanunvericiliyinin [16], hətta cinayət-prosessual qanunvericiliyinin də əsasını təşkil edir [1].

Milli qanunvericilikdə beynəlxalq-hüquqi normaların tətbiqi (hətta birbaşa və dolaylı tətbiq imkanları nəzərə alınmaqla) milli qanunvericiliyin inkişafı və təkmilləşməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, realizə prosesinin bütün mərhələlərində beynəlxalq və milli hüquq normaları qarşılıqlı əlaqədə götürülür [13]. Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd edilir ki, beynəlxalq hüquq dövlətdaxili hüquqi mexanizmlərin köməyi olmadan öz funksiyalarını heç bir halda yerinə yetirə bilməz. Bu mexanizmlər arasında məhkəmələr xüsusilə əhəmiyyətlidir. Belə ki, məhkəmələr sübutetmə prosesində və ədalətli məhkəmə araşdırmasında əsas sistemi əks etdirirlər ki, bu bərdə hüquq ədəbiyyatında əhəmiyyətli tədqiqatlar getməkdədir. Ancaq bu birbaşa tətbiqetməni inkar etmək də demək deyildir. Fikrimizcə, bu dövlətin bütövlükdə hüquq sisteminin inkişafından birbaşa asılıdır ki, məhkəmə praktikası, beynəlxalq müqavilələrə birbaşa istinad və hüquq düşüncəsi burada mühüm rol oynaya bilər. Hüquq

ədəbiyyatında aparılan təhlillərlə milli məhkəmələr tərəfindən beynəlxalq hüquqa daha çox istinad edilməsi hallarının genişləndiyi tendensiyası da qeyd edilmişdir [22].

Respublikamızda beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi vəziyyəti hələlik istənilən inkişaf etmiş dövlətlər praktikası səviyyəsində deyildir, düzdür, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarlarında 1950-ci il İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasına və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarına tez-tez istinad edilsə də, digər məhkəmə orqanlarının qərarlarında beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi demək olar ki, normal səviyyədə deyildir. Bunu nəzərə alaraq, hüquq ədəbiyyatında qeyd edilən məsələ ətraflı təhlil edilərək və bir qədər də məsələyə daha geniş yanaşılaraq beynəlxalq müqavilə normalarının birbaşa tətbiqinin ümumi qaydaya çevrilməsinin zəruriliyi xüsusi olaraq əsaslandırılır [23].

Beynəlxalq hüquq normalarının bilavasitə Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ sferasına təsiri məsələlərinə gəlincə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinə bu və ya digər əmələ görə cinayət məsuliyyətinin şərtlərində nəzərdə tutulan dəyişikliklər bilavasitə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin mətninə daxil edilməlidir. Beləcə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi cinayət məsuliyyəti məsələlərini tənzimləyən beynəlxalq müqavilələrin qüvvəyə minməsi zamanı Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin özünün normalarının dəyişdirilməsi qaydasını müəyyənləşdirir.

Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 1-ci maddəsinin müddəaları xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, Cinayət Məcəlləsinin 1.2-ci maddəsində qeyd edilir ki, bu Məcəllə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarına və prinsiplərinə əsaslanır. Həmin maddənin 3-cü hissəsində (1.3) isə qeyd edilir ki, cinayət məsuliyyətini müəyyən edən və cinayət törətmiş şəxsin cəzalandırılmasını nəzərdə tutan qanunlar yalnız bu Məcəlləyə daxil olduqdan sonra tətbiq edilə bilər.

Hüquq ədəbiyyatında bununla əlaqədar məsələlər təhlil edilərkən qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrlə cinayət qanunu arasında ziddiyyət yarandıqda beynəlxalq müqavilələrin tətbiqinə üstünlük verilir ki, bu zaman da Konstitusiyanın 151-ci maddəsinə istinad edilir [5]. Beləliklə, burada birbaşa beynəlxalq hüquq normalarının üstünlüyündən söhbət gedir. Halbuki Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 11.1-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisində cinayət törətmiş şəxs bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Bundan başqa, qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində başlamış, yaxud davam etmiş və ya başa çatmış cinayət, Azərbaycan Respublikası ərazisində törədilmiş cinayət sayılır. Bununla əlaqədar 11.2, 11.3 və 11.4-cü maddələr burada yalnız Cinayət Məcəlləsi əsasında məsuliyyət məsələlərinin həll edilə bilmə imkanlarını bildirir.

Cinayət məsuliyyəti ilə bağlı məsələlərin Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə daxil edilməsi qaydasından istisnaya da yol verilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 11-ci maddəsinin 5-ci hissə-

sində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində cinayət törətmiş xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndələrinin və toxunulmazlıq hüququna malik olan digər şəxslərin cinayət məsuliyyəti haqqında məsələ beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq həll edilir. Hər bir halda beynəlxalq cinayət hüququ normaları Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququnun mənbəyinə çevrilir, mahiyyət etibarilə onların birgə tətbiqi baş verir. Rəsmi olaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində yalnız Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi qüvvədədir, lakin onun müddələrinin köməyi ilə beynəlxalq cinayət hüququ normaları da tətbiq olunur.

Bundan başqa, Cinayət Məcəlləsinin 12-ci maddəsi ilə cinayət qanununun Azərbaycan Respublikası ərazisindən kənarda törədilən cinayətlərə görə qüvvəsi məsələsi də tənzimlənir. Lakin burada fərqli tənzimləmələr müəyyən edilmişdir. Belə ki, 12.1, 12.1-1, 12.2, 12.3-cü maddələrində müvafiq şəxslər xarici ölkələrdə məhkum olunmamışlarsa, bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi qeyd edilmişdir. 12.3-də isə qeyd edilir ki, sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri, insan alveri, terrorçuluq, terrorçuluğu maliyyələşdirmə, hava gəmisini qaçırma, girov götürmə, işgəncələr, dəniz quldurluğu, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, saxta pul və ya qiymətli kağızları hazırlama və ya satma, beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə və ya təşkilatlara hücum etmə, radioaktiv materiallarla əlaqədar cinayətlər, habelə cəzalandırılması Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn digər cinayətlər törətmiş Azərbaycan Respublikası vətəndaşları, əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər, cinayətlərin törədilməsi yerindən asılı olmayaraq, bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir və cəzalandırılır. Hesab etmək olar ki, ilk görünüşdən universal yurisdiksiya prinsipini müəyyən edən bu norma əslində daha çox milli qanunvericiliyə primatlığı müəyyən etmişdir. Bununla əlaqədar hüquq ədəbiyyatında universal yurisdiksiya prinsipi qeyd edilsə də [6], bu prinsip tam şəkildə əks olunmamışdır. Belə ki, bu Məcəllə əsasında da məsuliyyətə cəlb edilməsi qeyd edilməlidir, yəni həmin şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə də cəlb edilə bilmələri qeyd edilməlidir.

Nisbətən fərqli qayda isə 12.4-də müəyyən edilmişdir. Belə ki, qeyd edilir ki, sülhməramlı hərbi birləşmələrin tərkibinə daxil olan Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinə mənsub hərbi hissələrin hərbi qulluqçuları Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarda törətdikləri cinayətə görə, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələri ilə başqa hal nəzərdə tutulmamışsa, bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edirlər.

Beynəlxalq hüquqa birbaşa üstünlük nümayiş etdirən norma isə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 13.4-cü maddəsidir. Belə ki, qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə cinayət törətmiş şəxslərin verilməsinə dair digər müddəalar müəyyən olunduqda, beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir.

Qeyd edilən məsələlərə isə bir qədər fərqli yanaşan F.Y.Səməndərov birbaşa qeyd edir ki, beynəlxalq aktlarda təsbit edilmiş cinayət hüququ ilə bağlı normalar nə qədər ki milli cinayət qanununa daxil edilməyib, cinayət hüquq münasibətləri yaratmır və onların tətbiqi mümkün deyildir. Qeyd edilən normaların zəruri hüquqi qüvvəyə malik olması üçün onlar hökmən milli cinayət qanunvericiliyinə daxil edilməlidir [19]. Hesab edirik ki, irəli sürülən bu müddəa Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12, 148 və 151-ci maddələri ilə ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, sanksiyanın beynəlxalq müqavilələrdə göstərilməməsi hələ həmin beynəlxalq müqavilənin müddələrinin Cinayət Məcəlləsinə daxil edildikdən sonra tətbiq edilə bilməsi demək deyildir. Onda beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilmiş anlayışların özünün də müəyyən edilməsi üçün ayrıca bir qanunvericilik aktı da lazımdır? Əlbəttə ki, yox. Deməli, sanksiyanın göstərilməməsi hələlik onun yalnız Cinayət Məcəlləsi ilə realizəsini müəyyən etmir. Burada sanksiyanın müəyyən edilməsi əslində dövlətlərin səlahiyyətinə buraxılmaqla onların cinayət qanunvericiliyinin spesifik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması imkanını yaradır. Lakin bu beynəlxalq sənədlərin birbaşa tətbiqi üçün ciddi sədlər yarada bilməz. Burada yalnız müvafiq beynəlxalq sənədə qoşulmağı bildirən daxili qanunvericilik aktının qəbul edilməsi (Azərbaycan Respublikası praktikasında müvafiq qanunun qəbul edilməsi) kifayət edər.

Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 75-ci maddəsində müddətin keçməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə məsələləri tənzim edilərkən 75.5-ci maddədə qeyd edilir ki, bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmuş sülh və insanlıq əleyhinə, terrorçuluq, terrorçuluğu maliyyələşdirmə və müharibə cinayətləri törətmiş şəxslərə bu maddənin müddəaları tətbiq olunmur.

Tanınmış professor F.Y.Səməndərov daha sonra qeyd edir ki, məhkəmə presedenti hüququn mənbəyi deyil və bu mübahisə doğurmamalıdır. [19] Hesab edirik ki, burada da məsələni birtərəfli qaydada qoymaq düzgün deyildir. Belə ki, burada beynəlxalq məhkəmə presedentlərinin nəzərə alınması istisna təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il tarixli “Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Fərmanının 6-cı bəndində birbaşa qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi və Azərbaycan Respublikası Apelyasiya Məhkəmələrinə tövsiyə edilmişdir ki, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işini təşkil etsinlər və onu məhkəmə təcrübəsində nəzərə alsınlar.

Hesab edirik ki, bununla əlaqədar da Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində də müvafiq dəyişikliklərin edilməsi zəruridir. Belə ki, bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsində qeyd edilən müddəalar xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, 455-ci maddə ilə məhkəmə aktlarına hüquq və azadlıqların pozulması ilə bağlı yeni hallar üzrə baxılması üçün

əsaslardan biri İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrində cinayət işi, məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materialları və ya xüsusi ittiham qaydasında şikayət üzrə icraat zamanı "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Konvensiyanın müddəalarının pozulduğu müəyyən edilməsidir. Bundan başqa, 459-cu maddə ilə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrində cinayət təqibi üzrə icraat zamanı "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Konvensiyanın pozulduğunun müəyyən edilməsi ilə əlaqədar hüquq və azadlıqların pozulması ilə bağlı yeni hallar üzrə işə yenedən baxmaq haqqında qərar da xüsusi qeyd edilməlidir. Bununla əlaqədar müddəalar Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsinin 431-1, 431-2, 431-3-cü maddələri xüsusilə qeyd edilməlidir.

Qeyd edilən məsələlər kontekstində beynəlxalq hüququn mühüm sahəsi olan beynəlxalq cinayət hüququnun və milli hüququn sahəsi olan milli cinayət hüququnun qarşılıqlı əlaqələrinin təhlili də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq cinayət hüququ beynəlxalq hüquqa görə daxili qanunvericilikdə müharibə cinayəti hesab edilən cinayət əməllərinin anlayışı və müəyyənliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Buna görə də, beynəlxalq cinayət hüququnda təsbit edilən müharibə cinayətləri haqqında normaların milli cinayət qanunvericiliyinə implementasiyası haqqında məsələnin tədqiqi zəruri hesab edilir.

Qarşılıqlı münasibətləri təhlil edən R.K.Məmmədov qeyd edir ki, Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi yalnız Cinayət Məcəlləsindən ibarət olduğundan cinayət-hüquqi əhəmiyyətə malik beynəlxalq-hüquqi aktın qüvvəyə minməsi zamanı Məcəllədə dəyişiklik edilməsi əvvəllər nəzərdən keçirilən üsulların ikisi ilə həyata keçirilə bilər: resepsiya, yəni beynəlxalq-hüquqi aktın müddəalarının Cinayət Məcəlləsinə birbaşa daxil edilməsi; transformasiya, yəni beynəlxalq-hüquqi aktın qaydalarına uyğun olaraq Cinayət Məcəlləsinin müddəalarının dəyişdirilməsi [3].

Birmənalı olaraq qəbul edilir ki, beynəlxalq hüquq normalarının prioritetliyi onda ifadə olunur ki, hər bir dövlətin hüququnun mənbəyində iki hüquq sisteminin normaları nəzərə alınmalıdır: dövlətdaxili hüquq sistemi və beynəlxalq hüquq sistemi. Onların arasında kolliziya hallarında isə üstünlük beynəlxalq hüquqa verilməlidir ki, bu da ziddiyyətlərin həll edilməsinin yeganə üsullarındandır. Beləliklə, bunla da dövlətdaxili hüququn normaları nəinki beynəlxalq hüququn normalarına zidd olmur, hətta beynəlxalq hüquq normalarının tələblərinin realizəsini dəqiqləşdirməli və təmin etməlidir. Bu məsələ inkişaf etmiş dövlətlərin artıq tam qanunvericilik və tətbiqetmə praktikasında möhkəmlənmişdir. Bu birmənalı olaraq, hətta Avropa hüququnun üstünlüyü prinsipi ilə də ifadə olunur [3].

Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququ doktrinasında müharibə cinayətləri ilə bağlı, xüsusilə də bu sferada beynəlxalq hüquq normalarının milli cinayət qanunvericiliyinə implementasiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər səsləndirilmişdir. F.Y.Səməndərov qeyd edir ki, müharibə cinayətlərinin əsas obyektı mü-

haribə aparmının beynəlxalq hüquq normaları ilə təsbit olunmuş metod və vasitələridir, əlavə obyekt qismində insanların həyatı və sağlamlığı çıxış edir. Müləlifin fikrincə, müharibə cinayətlərinin bir növü olan silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq hüquq normalarını pozma obyektiv cəhətdən silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulmasında ifadə olunan əməllərlə (hərəkət və ya hərəkətsizliklə) xarakterizə olunur. Beynəlxalq humanitar hüququn silahlı münaqişələrə dair ən mühüm normaları isə bilavasitə olaraq Müharibə qurbanlarının müdafiəsi haqqında 1949-cu il Cenevrə konvensiyaları və həmin konvensiyalara əlavə protokollarda öz əksini tapmışdır. Bu sahədə münasibətləri təhlil edən Ş.T.Səmədova isə qeyd edir ki, müharibə cinayətlərinin bilavasitə obyektləri müharibə aparılmasının konkret qanun və adətlərinin, mülki əhali və hərbi əsirlərlə rəftar qaydalarının təmin edilməsinə yönəldilmiş ictimai münasibətlər çıxış edir [19]. V.İ.İbayev hesab edir ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin “Müharibə cinayətləri” adlı XVII fəslində müharibə cinayətlərinin həlledici meyarı kimi silahlı münaqişələrin mövcudluğu əsas götürülür. Beləliklə, dövlətlərarası müharibə, yoxsa vətəndaş müharibəsi zamanı törədilib-törədilmədiyindən asılı olmayaraq, müəyyən əməllər müharibə cinayətləri kimi təsvif ediləcək və Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində müəyyənləşdirilmiş müvafiq cəzalara səbəb olacaqdır [12].

III. Nəticə

Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi özünün həm Ümumi hissəsində, həm də Xüsusi hissəsində beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyət məsələlərində müəyyən fərqləndirmə aparsa da, bu kifayət qədər yarımçıq xarakter daşıyır və hüquq tətbiqetmə üçün tam və səmərəli ola bilməz.

Milli cinayət qanunvericiliyində beynəlxalq hüquq normalarının nəzərə alınması beynəlxalq cinayət hüququ normaları ilə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin sıx bağlılığını və qarşılıqlı əlaqələrini yaradır. İstənilən halda, cinayət qanunvericiliyinin effektivliyinin təmin edilməsi üçün zamanın tələblərinə cavab verən beynəlxalq hüquq normaları nəzərə alınmalıdır. Bu sahədə digər bir tədqiqatda haqlı olaraq qeyd edilir ki, müasir cinayət qanunvericiliyi özünün elmiliyinə və müasirliyinə o zaman iddia edə bilər ki, o, cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri vaxtında nəzərə ala bilsin [18]. Bununla əlaqədar münasibətləri təhlil edərək daha sonra hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsində bir sıra dəyişikliklərin edilməsi zəruridir ki, bu da beynəlxalq cinayətlərlə beynəlxalq xarakterli cinayətlər arasında fərqi müəyyən edilməsi zəruriliyi ilə əlaqədardır və bir sıra mühüm əlavələrin edilməsi zəruridir. Məsələn, terrorçuluqla əlaqədar bir sıra cinayətlərin məəcəlləyə daxil edilməsi və s. Daha sonra Cinayət Məcəlləsinin Ümumi hissəsində bununla əlaqədar bir sıra dəyişikliklərin edilməsi və s. [21]. Məsələyə daha geniş yanaşan Ş.M.Bassiouni beynəlxalq cinayət hüququ normalarının tətbiqində milli

orqanların rolu ilə bərabər, birbaşa olaraq beynəlxalq orqanlar tərəfindən də tətbiqi ilə prosesin tənzimlənməsini qeyd edir [7].

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində də müvafiq əlavə və dəyişikliklərin edilməsi zəruridir. Qeyd edilənlər isə ümumi və xüsusi problemləri nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Ümumi və Xüsusi hissələrində paralel şəkildə edilməlidir. Belə ki, hər bir istiqamətdə edilən dəyişikliklər bir-birini qarşılıqlı olaraq tamamlamalıdır.

REFERENCES:

1. Abbasova F.M. Criminal Procedure. Baku, Zardabi LTD, 2021, p. 44-45 (in Azerbaijani – Abbasova F.M. *Cinayət prosesi*. Bakı, Zərdabi LTD, 2021, s. 44-45).
2. Aliyev A.I. Human Rights. Baku, 2019, p. 64 (in Azerbaijani – Əliyev Ə.İ. *İnsan hüquqları*. Bakı, 2019, s. 64).
3. Aliyev A.I., Aliyev E.A., Maharramov A.A., Mammadov A.Q., Huseynova F.E. European Law. Baku, Gunash, 2016, p. 32 (in Azerbaijani – Əliyev Ə.İ., Əliyev E.Ə., Məhərrəmov A.A., Məmmədov Ə.Q., Hüseynova F.E. *Avropa hüququ*. Bakı, Günəş, 2016, s. 32).
4. Asgarov Z.A. Rule of law and constitution. Baku, 2019, p. 164 (in Azerbaijani – Əsgərov Z.A. *Hüquqi dövlət və konstitusiya*. Bakı, 2019, s. 164).
5. Azerbaijani Commentary of the Criminal Code of Azerbaijan. Ed F.Samandarov. Baku, Digesta, 2011, p. 21 (in Azerbaijani – *Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası*. Bakı, Digesta, 2011, s. 21).
6. Azerbaijani Commentary of the Criminal Code of Azerbaijan. Ed F.Samandarov. Baku, Digesta, 2018, p. 37 (in Azerbaijani – *Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası*. Bakı, Digesta, 2018, s. 37).
7. Bassiouni, C. International Criminal Law: Sources, Subjects and Contents. 3rd ed. edition, – Leiden: Martinus Nijhoff Publishers / Brill Academic Publi, – 2008. – p. 131-132.
8. Brown E. The UN Convention on the Law of the Sea: Impact and Implementation: Proceedings, Law of the Sea Institute. Nineteenth Annual Conference. Law of the Sea Institute, 1987, p. 587
9. Buromenskiy M.V. On the issue of the effect of international law in the internal legal order of Ukraine // International law as the basis of the modern world order. Liber Amicorum for the 75th anniversary of Prof. V.N.Denisova. Kyiv-Odessa, Phoenix, 2012, p. 251-272 (in Russian – Буроменский М.В. *К вопросу о действии норм международного права во внутреннем правовом порядке Украины. Международное право как основа современного мирового порядка. Liber Amicorum к 75-летию проф. В.Н.Денисовой*. Киев-Одесса, Феникс, 2012, с. 251-272).
10. Evans, M. International Law. Oxford, Oxford University Press, 2014, p.415-420.
11. Huseynov L.H. International Law. Baku, 2008, p. 49-50 (in Azerbaijani – Hüseynov L.H. *Beynəlxalq hüquq*. Bakı, 2008, s. 49-50).
12. İbayev V.I. International humanitarian law. Baku, 2001, p. 452-453 (in Azerbaijani – İbayev, V.İ. *Beynəlxalq humanitar hüquq*. Bakı, 2001, s. 452-453).
13. Karimov G.G. Institute of evidence in international civil and arbitration proceedings. Tutorial. Baku, Nurlar, 2021, p. 20-25 (in Russian – Каримов Г.Г. *Институт доказательств в международном гражданском и арбитражном процессе*. Bakı, Nurlar, 2021, s. 20-25).
14. Khalilov F.Y. Attorney investigation in criminal proceedings. Baku, Hüquq Yayın Evi, 2018, s. 35 (in Azerbaijani – Xəlilov F.Y. *Cinayət mühakimə icraatında vəkil araşdırması*. Bakı, Hüquq Yayın Evi, 2018, s. 35).

15. Knyazkina A.K. Convention crimes as a type of conventional crimes. PhD thesis. Moscow, 2009, p. 26 (in Russian – *Князькина А. К. Конвенционные преступления как вид конвенциональных преступлений. Кандидатская диссертация. Москва, 2009, с. 26*).
16. Quliyev J.M., Humbatov M.H., Mustafayev N.I. Penal-execution law of Azerbaijan. Baku, Hüquq Yayın Evi, 2022, p. 15-16 (in Azerbaijani – *Quliyev C.M., Hümətov M.H., Mustafayev N.İ. Azərbaycan Respublikasının cəza-icra hüququ. Bakı, Hüquq Yayın Evi, 2022, s. 15-16*).
17. Mammadov R.K. International Criminal Law and Criminal Legislation of the Republic of Azerbaijan. Baku, NAT Co LLC, 2012, pp. 84-85, 186 (in Azerbaijani – *Məmmədov, R.K. Beynəlxalq cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi. Bakı, NAT Co LLC, 2012, s. 84-85, 186*).
18. Naumov A.V. The convergence of legal systems as a result of the development of criminal law in the 20th century. and its prospects in the 21st century. Moscow: State and Law, 1998. No. 6, p. 58 (in Russian – *Наумов, А.В. Сближение правовых систем как итог развития уголовного права XX в. и ее перспектива в XXI в. Москва: Государство и право, 1998. № 6, с. 58*).
19. Samandarov F.Y. Criminal law: General Part. Baku, Hüquq Yayın Evi, 2015, s.40-41 (in Azerbaijani – *Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Bakı, Hüquq Yayın Evi, 2015, s.40-41*).
20. Samedova Sh.T. Criminal law of Azerbaijan: Special Part – in two volumes. Baku, Adiloglu, 2020. Vol.1, p. 163 (in Russian – *Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть: в двух томах. Баку, Адилоглу, 2020. Том I, с. 163*).
21. Samedova Sh.T. Doctrinal and practical problems of transnational criminal law. Baku, Mutarjim, 2023, p. 232-233 (in Azerbaijani – *Səmədova Ş.T. Transmilli cinayət hüququnun nəzəri və praktiki problemləri. Bakı, Mütərcim, 2023, s. 232-233*).
22. Schabas A.W. An Introduction to the International Criminal Court. Cambridge University Press, 2001, p.18-20.
23. Seyidov A.J. Issues of ensuring human rights in the criminal process: international standards and domestic legislation. Thesis for Doctor of Laws degree. Baku, 2013, p. 3-4; 67 (in Azerbaijani – *Seyidov Ə.C. Cinayət prosessual insan hüquqlarının təminatı məsələləri: beynəlxalq standartlar və dövlətdaxili qanunvericilik. Bakı, 2013, s. 3-4; 67*).
24. The Criminal Code of Republic of Türkiye. Baku, Elm və Təhsil, 2023, p. 34 (in Azerbaijani – *Türkiyə Cümhuriyyətinin Cinayət Məcəlləsi. Bakı, Elm və Təhsil, 2023, s. 34*).
25. Vilova M.Q. Theory of justice as the basis of law for fair trial // Bulletin of Novosibirsk State University, Law Series, 2014, T.10, Issue 2, p.75-76 (in Russian – *Вилова М.Г. Теория справедливости как основа права на справедливое судебное разбирательство. Вестник Новосибирского государственного университета, Серия «Юриспруденция», 2014, Т.10, Выпуск 2, с. 75-76*).

Theoretical and practical aspects of the implementation of international legal norms to the criminal legislation of the Republic of Azerbaijan

MEHRIBAN EYYUBOVA*

Abstract

In the article, the theoretical and practical aspects of the implementation of international legal norms into the criminal legislation of the Republic of Azerbaijan are widely analyzed

* Doctor of Philosophy in Law, Associate Professor, mehriban_e@yahoo.com

based on the diversity of opinions and international practice in the legal literature. It is noted that international legal norms play a priority role in the legal system of every state, and the formation of national legislation in any sphere cannot be carried out without the participation of international legal norms. Based on the experience of developed countries, international legal norms have an effective influence in the legal system of the Republic of Azerbaijan and played an important role in the formation and development of various legal fields. Finally, in the end, it is concluded that it is necessary to make appropriate amendments to the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, taking into account the norms of international law. The mentioned should be done in parallel in the General and Special parts of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, taking into account the general and special problems. So, the changes made in each direction should mutually complement each other.

Keywords: international law, criminal law, international practice, domestic legislation, legal systems, international obligations.

Теоретические и практические аспекты имплементации международно-правовых норм в уголовное законодательство Азербайджанской Республики

МЕХРИБАН ЭЮБОВА*

Резюме

В статье на основе разнообразия мнений и международной практики в юридической литературе широко анализируются теоретические и практические аспекты имплементации международно-правовых норм в уголовное законодательство Азербайджанской Республики. Отмечается, что международно-правовые нормы играют приоритетную роль в правовой системе каждого государства, и формирование национального законодательства в любой сфере не может осуществляться без участия международно-правовых норм. Исходя из опыта развитых стран, международно-правовые нормы оказывают эффективное влияние в правовой системе Азербайджанской Республики и сыграли важную роль в формировании и развитии различных правовых сфер. Наконец, в итоге делается вывод о необходимости внесения соответствующих изменений в Уголовный Кодекс Азербайджанской Республики с учетом норм международного права. Указанное должно быть сделано параллельно в Общей и Особенной частях Уголовного Кодекса Азербайджанской Республики, учитывая общие и специальные проблемы. Итак, изменения, осуществляемые в каждом направлении, должны взаимно дополнять друг друга.

Ключевые слова: международное право, уголовное право, международная практика, внутреннее законодательство, правовые системы, международные обязательства.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.10.2023

Çapa qəbul: 27.02.2024

* Доктор философии по праву, доцент, mehriban_e@yahoo.com

SƏHIYYƏ SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARININ MİLLİ HÜQUQDA REALİZƏSİ İLƏ BAĞLI YARANAN MÜBAHİSƏLƏRİN HƏLLİNİN BEYNƏLXALQ MƏHKƏMƏ MEXANİZMLƏRİ

FATİMƏ HÜSEYNOVA*

Annotasiya

Məqalədə səhiyyə sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqda realizəsi ilə bağlı yaranan mübahisələrin həlli üzrə beynəlxalq məhkəmə mexanizmlərinin fəaliyyətindən bəhs edilir. Burada xüsusi olaraq Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin fəaliyyəti geniş təhlil edilir. Qeyd edilir ki, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi səhiyyə sahəsinə aid olan mübahisələrə bir qayda olaraq Avropa Konvensiyasının 2, 3 və 8-ci maddələri kontekstində baxır. Eyni zamanda Avropa Ədalət Məhkəməsinin bu sahədə qəbul etdiyi qərarlar da təhlilə cəlb edilmişdir. Bundan başqa məqalədə mübahisələrin həlli üzrə fəaliyyət göstərən alternativ mexanizmlərin fəaliyyəti də təhlil edilir. Bu istiqamətdə Daimi Arbitraj Məhkəməsinin fəaliyyətinə diqqət yetirilir.

Açar sözlər: səhiyyə, beynəlxalq hüquq normaları, milli hüquqi realizə, mübahisələr, beynəlxalq məhkəmə mexanizmləri.

I. Giriş

Qlobal səhiyyə sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqda implementasiyası ilə bağlı yaranan mübahisələr son dövrlər, xüsusilə pandemiya dönməsində daha da aktualıq kəsb etməyə başlamışdır. Bu problem elmi və praktiki mahiyyət kəsb etməklə, səhiyyə normalarının realizəsi, səmərəli tətbiqi, bu normaların pozulması ilə bağlı həm dövlətin məsuliyyətini, həm də fərdi məsuliyyət məsələsini labüd etmişdir. Hazırda hüquq ədəbiyyatında səhiyyə sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqda realizəsi ilə bağlı yaranan mübahisələrin həlli mexanizmləri üzrə fikirlər birmənalı deyildir. Rusiyalı alimlər A.Androsova və T.Novikova səhiyyə sahəsində mübahisələrin həll mexanizmləri ilə bağlı qeyd edirlər ki, müvafiq mübahisənin Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsində, arbitraj proseduru, danışıqlar yolu ilə, məşvərətçi orqan çərçivəsində və Ümumdünya Səhiyyə Assambleyasında baxılması imkanlarını, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (bundan sonra - ÜST) digər orqanlarına “məhkəmə” funksiyalarının verilməsi perspektivlərini və bu kontekstdə üzv dövlətlərin yanaşmasını nəzərə almaq zəruridir [1, s. 134-150]. Eyni zamanda bu kontekstdə professor İ.İ.Lukaşukun mövqeyi də nəzərə alınmalıdır. Onun fikrincə, dövlətin hüquq sisteminə daxil olan beynəlxalq normalar bu sistemin tərkib hissəsi kimi çıxış edir və bu konkret sistemə xas olan mexanizmlə təmin edilir [20, s. 136]. Fikrin davamı olaraq professor qeyd edir ki, beynəlxalq hüquq mexanizmi bunun üçün yararsızdır, amma beynəlxalq hüquq normalarının gündəlik implementasiyasında daxili hüquqi mexanizm ön plana çıxır [20, s.

* Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti, lawyer.fatima85@gmail.com

138]. Ona görə də bu müstəvidə həm beynəlxalq hüquqi, həm də dövlətdaxili məhkəmə mexanizmləri, xüsusilə səhiyyə üzrə beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyası ilə bağlı mübahisələrin həll mexanizmləri də müxtəlifliyi ilə diqqət çəkir.

Fikrimizcə, beynəlxalq hüquqda səhiyyə sahəsində yaranan mübahisələrin həlli mexanizmlərini şərti olaraq üç qrupa bölmək olar: 1) məhkəmə mexanizmləri (universal və regional əsaslarda); 2) səhiyyə üzrə beynəlxalq təşkilatların mübahisələr üzrə müvafiq orqan və komissiyaları; 3) alternativ mübahisə mexanizmləri. Burada biz səhiyyə sahəsində beynəlxalq normaların milli hüquqda realizəsi ilə bağlı yaranan mübahisələri həll etmək üçün potensial səlahiyyətli qurumların, məhkəmələrin fəaliyyətini təhlil etməyə çalışacağıq.

II. Səhiyyə sahəsində mübahisələrin həlli üzrə mexanizmlər

Səhiyyə sahəsində mübahisələr üzrə beynəlxalq məhkəmə mexanizmlərindən ən səmərəli hesab edilən qurum Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsidir (bundan sonra - AİHM). AİHM-in səhiyyə hüququ və ya sağlamlıq hüququ ilə bağlı işləri əsasən İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasının (bundan sonra - Konvensiya) 2, 3 və 8-ci maddələri kontekstində baxılan işlərə aiddir. Qlobal sağlamlıq hüququ üzrə Qərb tədqiqatçıları prof. S. Qruskin və prof. D. Tarantola qeyd edirlər ki, sağlamlıq hüququ, bütün insan hüquqları kimi, dövlətlərin üzərinə üç səviyyəli öhdəliklər qoyur: hörmət etmək məsuliyyəti - hüquqa birbaşa müdaxilədən çəkinmək; müdafiə etmək - hüquqdan istifadəyə üçüncü şəxslərin müdaxiləsinin qarşısını almaq; yerinə yetirmək - hüququn mümkün qədər tam şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək üçün tədbirlər görmək. Sadəcə dillə desək, bu vəzifələr “hökumətlərin bizə nə edə biləcəyini, bizə nə bilməyəcəyini və bizim üçün nə etməli olduğunu müəyyən edir” [21, s. 8]. Qeyd edilən üç səviyyəli öhdəliklər məhkəmələrdə bilavasitə dövlətlər üçün müəyyən olunan və hüquqi məcburi realizə edilən öhdəliklərdir.

İlk növbədə onu qeyd edək ki, Məhkəmənin yaşamaq hüququ ilə bağlı işlərində bu hüquqların realizəsi ilə bağlı mübahisələrdə sağlamlıq hüququ, tibbi yardım almaq hüququ, həyatları təhlükə altında olan şəxslərin müdafiəsi üzrə dövlətin müvafiq tədbirlər görməsi tələb olunur. AİHM-in şərhinə görə, 2-ci maddə dövlətdən tələb edə bilər ki, yurisdiksiyası altında olan şəxslərin həyatlarını və sağlamlıqlarını qorumaq üçün tədbirlər görsün. Bundan başqa, 2-ci maddə dövlətin konkret fərdlərin sağlam yaşamaq hüquqları, hələ doğulmayan körpələrin sağlamlıq hüquqları, həbsdə olan şəxslərin sağlamlıq hüquqları, tibbi yardım almaq hüquqları, həyatı təhlükə riskləri ilə bağlı tədbir görməsini tələb edir. Bu hüquqları qorumaqdan ibarət pozitiv öhdəlik dövlətə aiddir. Həmin şəxslərin həyatı və sağlamlığının qorunması ilə bağlı tədbirlərin görülməsinə görə də məhz dövlət məsuliyyət daşıyır.

Səhiyyə hüququ ilə bağlı beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqda realizəsi ilə bağlı yaranan mübahisələrdən biri tibbi yardım almaq hüququ ilə bağlıdır. X Assosiası Birləşmiş Krallığa qarşı işdə (1978) ərizəçilər şikayət edirdilər ki, dövlət səhiyyə xidmətləri tərəfindən bir sıra yeniyetmələrin ölümünə səbəb olmuş peyvənd qrafikinə həyata keçirilməsi 2-ci maddəni pozmuşdur. İlk öncə Komissiya faktlar əsasında 2-ci maddənin pozulduğunu hesab etməsə də, bildirdi ki, 2-maddə təkcə dövlətin insanı qəsdən həyatdan məhrum etməkdən çəkinməsinə yox, həm də həyatı qorumaq üçün müvafiq tədbirlər görməsini nəzərdə tutur. Bunu bildirməklə Komissiya dolayısı ilə təsdiq etdi ki, 2-ci maddə üzrə tibbi xidmət məsələsində dövlət müəyyən vəzifələri daşıyır. AİHM tibbi xidmət məsələsini ağır xəstəliklərdən əziyyət çəkən, Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətdən çıxarılarq başqa ölkəyə göndərilmələrinə mane olmağa çalışan şəxslərin irəli sürdüyü iddialar kontekstində araşdırdı. Lakin Məhkəmə adətən belə işlərə 2-ci maddədən daha çox, 3-cü maddə üzrə məsələləri meydana çıxaran işlər kimi baxır [24, s. 91]. Əlbəttə, məhkəmənin presedent hüququndan da göründüyü kimi, səhiyyə hüququ, o cümlədən tibbi yardım almaq hüququnun realizəsi üzrə məhz dövlət məsuliyyət daşıyır və insanların həyatı və sağlamlığını qorumaq üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirməlidir.

Pritti Birləşmiş Krallığa qarşı işdə (2002) ərizəçi degenerativ xəstəlik olan hərəkət sinirlərinin xəstəliyindən ölməkdə idi. Xəstəlik boğazdan aşağı onun bütün bədənini iflic vəziyyətinə salmışdı. Heç bir əlacı olmayan bu xəstəlikdən əziyyət çəkən insanlar son nəticədə ağ ciyər öz funksiyalarını daha yerinə yetirə bilmədikdə boğulma səbəbindən ölürlər. Ərizəçi arzu edirdi ki, əri özünün müəyyən etdiyi vaxtda intiharı həyata keçirməkdə ona kömək edə bilsin. Əri isə buna görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilərdi. AİHM qeyd etdi ki, 2-ci maddə üzrə Məhkəməyə təqdim edilən bütün işlərdə davamlı olaraq dövlətin həyatı qorumaq öhdəliyi vurğulanır. İlk dəfə olaraq, Pretty Birləşmiş Krallığa qarşı işində Məhkəmə belə qənaətə gəldi ki, şəxsin ölüm üsulu ilə bağlı qərar vermək hüququ 8-ci maddəyə əsasən şəxsi həyatın elementidir (§ 67) [12]. Bu işdə milli hüquqi implementasiya nöqteyi-nəzərindən ən mühüm element ondan ibarətdir ki, bütün hallarda dövlət insan sağlamlığı, insanın son nəfəsinədək sağlam yaşamaq hüququnun təminatını həyata keçirməlidir. Həmçinin, dövlət insanın tibbi yardım almaq hüququ, səhiyyə xidmətlərindən istifadə etmək hüququ ilə bağlı bütün öhdəlikləri yerinə yetirməli və milli hüquq müstəvisində səhiyyə hüququ və sağlamlıq hüququ ilə bağlı normaları effektiv şəkildə realizə etməlidir.

Vasileva Bolqarıstana qarşı işdə Məhkəmə qeyd edir ki, dövlət ilk növbədə, həm dövlət, həm də özəl xəstəxanaların xəstələrinin fiziki sağlamlığı və toxunulmazlığını qorumaq, ikincisi, tibbi səhlənkarlıq qurbanlarının müvafiq hallarda dəymiş ziyana görə kompensasiya ala biləcəkləri hüquqi prosedurlara çıxış imkanlarını təmin etmək üçün müvafiq tədbirlər görmələrini tələb edən qaydalar qəbul etməlidirlər [13]. Göründüyü kimi, bu məhkəmə işinin tələbinə əsasən dövlət sağlamlıq hüququ ilə bağlı həm preventiv tədbirlərin, həm də sə-

hiyyə sistemindəki problemlərin aradan qaldırılması üçün prosessual və qanunvericilik tədbirlərini görmək öhdəliyi daşıyır.

Baxmayaraq ki, sağlamlıq hüququ Konvensiyaya və ya onun Protokollarına əsasən təmin edilən hüquqlar siyahısına daxil edilmir, Razılığa gələn Yüksək Tərəflər Konvensiyanın 2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş pozitiv öhdəliklərə əlavə olaraq, 8-ci maddəyə uyğun olaraq müvafiq pozitiv öhdəliyə də malikdirlər. Koç Almaniyaya qarşı işdə ərizəçi şikayət etdi ki, daxili məhkəmələr onun həyat yoldaşına ölümcül natrium pentobarbital dozası almasına icazə verməmək barədə Federal İnstitutun qərarına qarşı şikayətinin mahiyyətini araşdırmaqdan imtina etdiyinə görə, onun Konvensiyanın 8-ci maddəsinə uyğun olaraq şəxsi və ailə həyatına hörmət etmək hüququ pozulmuşdur. Məhkəmə daxili məhkəmələrin ərizəçinin ərizəsinə mahiyyəti üzrə baxmaqdan imtina etməsi səbəbindən 8-ci maddənin pozulduğunu müəyyən etmişdir [8].

Son dövrlər əsas səhiyyə normalarından olan reproduktiv sağlamlıq hüquqlarının realizəsi ilə bağlı mübahisələr də aktualdır. Bununla bağlı AİHM A, B və C İrlandiyaya qarşı işində (2010) müəyyən etmişdir ki, sağlamlıq və ya maddi vəziyyətə görə abortun qadağan edilməsi 8-ci maddəyə - şəxsi həyata hörmət hüququna daxildir [4]. Xüsusilə, bu kontekstdə Məhkəmə qərara aldı ki, dövlətin öhdəliklərinə həm şəxslərin hüquqlarını qoruyan məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları üçün tənzimləyici bazanın yaradılması, həm də zəruri hallarda konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi daxildir. Əgər dövlət müəyyən hallarda hamiləliyin dayandırılmasına imkan verən qaydalar qəbul edərsə, bu məqsədlə yaradılmış qanunvericilik bazası müxtəlif qanuni maraqların lazımı qaydada nəzərə alınmasına imkan verir.

Həmçinin, P. və S. Polşaya qarşı işdə (2008) Məhkəmə bir daha qeyd etdi ki, 8-ci maddənin mənası daxilində “şəxsi həyat” anlayışı həm valideyn olmaq qərarı, həm də valideyn olmamaq qərarını əhatə edir. AİHM Polşanın yeniyetmənin cinsi təcavüzə məruz qaldıqdan sonra qanuni aborta çıxışı dəfələrlə əngəlləndiyi zaman onun insan hüquqlarını pozduğuna qərar verib. Məhkəmə, ilk dəfə olaraq, abort qayğısına ehtiyacı olan yeniyetmələrin xüsusi həssaslığına toxunmuş və onların reproduktiv sağlamlığına gəldikdə, gənclərin müstəqilliyini təsdiq etmişdir [10]. Ternovski Macarıstana qarşı işdə Məhkəmə müəyyən etmişdir ki, Konvensiyanın 8-ci maddəsinin kontekstində uşağın doğulması şəraiti açıq şəkildə şəxsi həyatın tərkib hissəsidir. Hesab edilir ki, tibbi mütəxəssislərin daimi təqibi təhlükəsi və bu məsələ ilə bağlı konkret və əhatəli qanunvericiliyin olmaması səbəbindən əslində ərizəçi öz uşağının evdə doğulması bağlı sərbəst seçim edə bilməmişdi. Eyni zamanda milli Hökumətlər kompleks səhiyyə siyasəti və resursların bölüşdürülməsi məsələləri ilə bağlı məsələlərdə kifayət qədər sərbəstliyə malikdirlər. Hazırda Avropa Şurasına üzv dövlətlər arasında evdə doğuşa icazə verilməsi ilə bağlı konsensusun olmadığını nəzərə alsaq, mamaların qadınlara evdə doğuşda köməklik etməsi imkanını faktiki olaraq istisna edən dövlət siyasəti 8-ci maddənin pozulması ilə nəticələnməmişdir.

Geniş mənada səhiyyə xidmətləri ilə bağlı olan ər-arvadın uşaq sahibi olmaq və bu məqsədlə süni mayalanma kimi tibbi xidmətindən istifadə etmək hüququ 8-ci maddə ilə qorunur. Çünki belə seçim şəxsi və ailə həyatının tərkib hissəsi sayılır və səhiyyə sahəsində beynəlxalq normaların milli hüquqda implementasiyasına dair mübahisənin predmetidir. Eyni şey süni mayalanmaya və tibbi səbəblərə görə hamiləliyin dayandırılmasına icazə verilən hallarda preimplantasiya diaqnozuna da aiddir (Kosta və Pavan İtaliyaya qarşı işdə olduğu kimi). Sözügedən iş, kistik fibrozun sağlam daşıyıcısı olan və süni mayalanma və genetik skrining yolu ilə xəstəliyin övladına keçməsinə istəməyən italyalı cütlüklə bağlı idi. 8-ci maddənin pozulduğunu müəyyən edərək, Məhkəmə qeyd etdi İtaliya qanununa görə, cütlük embrionu yoxlamaq imkanından məhrum edilmiş, lakin döldə eyni xəstəliyin əlamətləri yaranarsa, hamiləliyin süni şəkildə dayandırılmasına icazə verilmişdir. Məhkəmə belə qənaətə gəlib ki, ərizəçilərin hüquqlarının həyata keçirilməsinə müdaxilə şəxsi və ailə həyatına hörmət qeyri-mütənasib idi. Ərizəçilər fakt ilə əlaqədar standart övladlığa götürmə proseduru çərçivəsindən kənar fəaliyyət göstərərək, onların heç biri ilə bioloji əlaqəsi olmayan və qanuna uyğun olmayan yardımçı çoxalma üsullarından istifadə etməklə, milli məhkəmələrin qərarı ilə doğulmuş uşağı xaricdən İtaliyaya gətirmək, İtaliya qanunlarına əsasən, Məhkəmə ərizəçilərlə bu uşaq arasında heç bir ailə həyatı olmadığını müəyyən edib. Bununla belə, Məhkəmə hesab etdi ki, mübahisələndirilən tədbirlər ərizəçilərin şəxsi həyatına aiddir, lakin bu işdə sözügedən ictimai maraqların böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq, 8-ci maddənin pozuntusunu aşkar etməmişdir [16].

Səhiyyə xidmətinə çıxışla bağlı mübahisələrə gəlincə, Pentyakova və başqaları Moldovaya qarşı iş buna bariz nümunə hesab edilə bilər. Bu işdə Məhkəmə 8-ci maddənin əhatə dairəsini əhəmiyyətli ictimai resursların istifadəsini tələb edən şəkildə tətbiq etməkdə ehtiyatlı davranmışdır. O səbəbdən də milli hakimiyyət orqanlarının tibbi xidmətə qarşı qoyulan tələblərdən xəbərdar olmasını nəzərə alaraq, səhiyyə sistemi, eləcə də bunları qarşılamaq üçün mövcud maliyyə imkanları tələblərinə uyğun olaraq, milli orqanlar bu qiymətləndirməni beynəlxalq məhkəmədən daha yaxşı həyata keçirə bilər. Şikayət Konvensiyanın 8-ci maddəsinə əsasən qəbul edilməz elan edilib. Məhkəmə hesab edir ki, Konvensiyanın 8-ci maddəsinin müddəaları ərizəçilərin ailə büdcəsinin böyük hissəsinin xərclənməsinin onların ailə həyatını pisləşməsi ilə bağlı şikayətinə şamil edilir. Müraciət edənlərin sözügedən müddət ərzində açıq şəkildə qarşılaşdıqları çətinlikləri minimuma endirmədən, bütün vətəndaşların tam çeşiddə səhiyyə xidmətlərinə çıxış əldə etməsi açıq-aydın arzuolunan olsa da, qeyd etmək lazımdır ki, ərizəçilər standart sağlamlıq imkanlarına malik idi. 2004-cü il islahatlarından əvvəl xidmətlər və sonra tam tibbi xidmət, işin bu xüsusi hallarında və məhdud dövlət vəsaitlərinin ayrılması ilə bağlı dövlətlərə verilən daha geniş diskresion səlahiyyətlər nəzərə alınmaqla, cavabdeh dövlətin Konvensiyanın 8-ci maddəsi üzrə öz pozitiv öhdəliklərini yerinə yetirmiş hesab edilə bi-

lər. Şikayətin birmənalı olaraq əsassız olduğu müəyyən edilib. Həmçinin ərizə Konvensiyanın 2-ci maddəsinə əsasən qəbuledilməz elan edilir. Ərizəçilər AİHM-nə həyatlarının təhlükədə olduğuna dair sübut təqdim etməyiblər. Bir insanın bu xəstəlik nəticəsində dünyasını dəyişməsi özlüyündə ölümün səbəbinin dövlət səhiyyə sistemindəki çatışmazlıqlar olduğunu sübut etmir. Dövlətin insan həyatının qorunması ilə bağlı pozitiv öhdəliklərinə əməl etməsi məsələsinə gəlcə, AİHM-in Konvensiyanın 8-ci maddəsinin müddəaları kontekstində çıxardığı eyni nəticə bu məsələyə də aiddir. Şikayətin birmənalı olaraq əsassız olduğu müəyyən edilib [11].

Şelli Birləşmiş Krallıqa qarşı işdə Məhkəmə qərara aldı ki, bu işdə 8-ci maddəyə əsasən dövləti hər hansı xüsusi profilaktik sağlamlıq siyasətini həyata keçirməyə məcbur edəcək heç bir səlahiyyət yoxdur. Məhkəmə həmçinin müəyyən edib ki, Bolqarıstanın ölümcül xəstələrə icazəsiz, eksperimental dərman qəbul etməsinə icazə verməkdən imtina etməsi 8-ci maddənin pozulması ilə nəticələnir (Hristozov və başqaları Bolqarıstana qarşı; Durisotto İtaliyaya qarşı) [16].

Səhiyyə sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyası üzrə mübahisəli məqamlardan biri də transplantasiya ilə bağlı milli qanunların qəbulu ilə əlaqədardır. Bununla bağlı AİHM-in Mehmet Yıldız Norveçə qarşı iş üzrə qərarında sümük iliği transplantasiyasına ehtiyacı olan 7 yaşlı Mehmet Yıldızın preimplantasiya diaqnozuna imkan vermək üçün süni mayalanma yolu ilə hamilə qalır. Norveç qanunlarının Mehmet işində bu tibbi prosedura nail olmaq üçün qoyduğu çətinliklər bütün ictimaiyyəti hərəkətə gətirərək medianın böyük marağına səbəb oldu. Bioetika və biohüquq üzrə müstəqil ekspertlər komitəsinin səyi ilə Norveçin biotexnologiyaya dair qanunvericiliyi - 1994-cü il Biotexnologiyalar haqqında Norveç Aktı dəyişdirilmiş və bu cür hallarda preimplantasiya diaqnozuna icazə verilmişdir. Ekspertlər komitəsinin üzvü olan norveçli bioetik Helge Jan Solbakkın fikrincə, belə bir vəziyyətdə biohüququn siyasi ölçüsü ilə bağlı yalnız iki imkan var: 1) Bioetikanın “siyasiləşdirilməsi”, 2) Biosiyasətdə arzuolunan “etikləşdirmə” [22].

Qeyd olunduğu kimi, AİHM səhiyyə hüququna və ya sağlamlıq hüququna birbaşa təminat vermir. Bununla belə, AİHM müxtəlif hallarda səhiyyə və sağlamlıq hüquqları ilə bağlı bir sıra işlərə Konvensiyanın 2-ci maddəsi (yaşamaq hüququ) və 8-ci maddəsi (şəxsi həyat hüququ) çərçivəsində baxaraq bu hüquqları nəzərə alır. Birincisi, bu kontekstdə Məhkəmə insan həyatı üçün təhlükə yaradan sağlamlıq problemlərini araşdırır. O, dövlətin bildiyi və ya bilməli olduğu həyat üçün təhlükə yaradan sağlamlıq risklərinə qarşı qabaqlayıcı tədbirlər görmək üçün üzərinə düşən müsbət öhdəlikləri müəyyən edir. Oyal Türkiyəyə qarşı işində (2010) dövlət qanköçürmə yolu ilə HIV-in yayılmasına qarşı qabaqlayıcı tədbirlər görməmişdi. Nəticədə dövlət xəstəxanasında qanköçürmə zamanı yeni doğulmuş körpə HIV virusuna yoluxub. AİHM müəyyən etmişdir ki, uşağın həyatı boyu müvafiq müalicə və dərman vasitələri üçün tam tibbi təminat olmadığına görə, dövlət qənaətbəxş kompensasiya təklif etməmiş və bununla da

Konvensiyanın 2-ci maddəsi ilə qorunan yaşamaq hüququnu pozmuşdur [9]. Bundan əlavə, Məhkəmə, Türkiyə dövlətinə qurbanın sağ olduğu müddətdə pulsuz və tam tibbi təminat verməsi ilə bağlı öhdəlik müəyyən etmişdir.

AİHM özünün digər bir qərarında qeyd etmişdir ki, insan sağlamlığına zərər dəyməməsi, onların yara və zədə almamaları üçün dövlət müəyyən implementasiya şərtlərini yerinə yetirməlidir. 24 Aprel 2012-ci il tarixli İliya Petrov Bolqarıstana qarşı işdə açıq parkda yerləşən və qapısı kilidli olmayan elektrik yarımstansiyasında ağır bədən xəsarəti ilə nəticələn hadisə baş verib. AİHM hesab edib ki, elektrik şəbəkəsinin istismarı qurğulara yaxın olan şəxslər üçün yüksək risk yaradan fəaliyyətdir. Dövlət adekvat tənzimləməni, o cümlədən təhlükəsizlik qaydalarının düzgün tətbiqinə nəzarət etmək üçün bir sistem yaratmağa borcludur. Məhkəmə qərara aldı ki, dövlətin elektrik yarımstansiyasının təhlükəsizliyini təmin etməməsi təhlükəsizlik problemlərinə laqeydliyi yaşamaq hüququnun pozulmasıdır (AİHM-in 2-ci maddəsi) [7]. Başqa sözlə dövlətin texniki təhlükəsizlik normalarını tətbiq etməməsi insanın sağlamlıq təhlükəsizliyinə zərər yetirməsi ilə nəticələnirsə, bu dövlətin məsuliyyəti üçün tam əsaslar yaradır. Bundan əlavə, dövlət orqanlarının himayəsində olan həssas vəziyyətdə olan xəstələrin müalicəsi ilə bağlı dövlətlərin pozitiv öhdəlikləri var [17, s.181]. Məhkəmənin Valentin Câmpeanu Rumıniyaya qarşı iş üzrə qərarı ömrü boyu dövlət qayğısında olmuş ağır əqli qüsuru olan, vərəm, pnevmoniya və hepatitdən əziyyət çəkən, 18 yaşında ölmüş HIV xəstəsi ilə bağlı idi. AİHM dərman və qayğı ilə bağlı qərarların qəbul edilməsində ciddi nöqsanların və tibb işçiləri tərəfindən ona müvafiq qayğı və müalicə ilə təmin edilməməsinin davamlı olduğunu və Konvensiyanın 2-ci maddəsi pozulmasını müəyyən etmişdir [5].

Eyni zamanda AİHM beynəlxalq səhiyyə hüququ və insanların sağlamlıq hüquqları ilə bağlı şəxsi həyat hüququnun müxtəlif aspektlərdən pozuntusunu müəyyən etmişdir. AİHM vurğulayır ki, valideynlərin razılığı olmadan tibbi müalicə Konvensiyanın 8-ci maddəsini pozur. Glass Böyük Britaniyaya qarşı işində anasının etirazlarına baxmayaraq, ciddi əlilliyi olan uşağa diamorfin verilmişdir. AİHM müəyyən edib ki, məhkəmənin icazəsi olmadığı halda xəstəxanaların ananın təklif edilən müalicəyə etirazını ləğv etmək qərarı 8-ci maddənin pozulması ilə nəticələnmişdir [6]. Biologiya və tibbin nailiyyətlərinin tətbiqi ilə əlaqədar insan hüquq və ləyaqətinin müdafiəsi haqqında 1997-ci il Konvensiyasına (bundan sonra – Ovyedo Konvensiyası) uyğun olaraq, uşağın tibbi müdaxiləyə razılıq vermək üçün hüquq qabiliyyəti olmadığı halda, bu müdaxilə fəvqəladə hallar istisna olmaqla, yalnız onun nümayəndəsinin icazəsi ilə həyata keçirilə bilər. Ovyedo Konvensiyası uşağın qanuni olaraq razılıq vermək qabiliyyətinə malik olmadığı halda onun razılığını tələb etmədiyi halda, uşağın rəyi onun yaşına və yetkinlik dərəcəsinə mütənasib olaraq daha müəyyənəddici amil kimi nəzərə alınmalıdır [13].

Qeyd edilməlidir ki, AİHM-in beynəlxalq hüququn şərhinin hüquqi statusunun əhəmiyyəti milli hüququn istənilən sahəsinə münasibətdə yüksəkdir. Əda-

lət mühakiməsinin həyata keçirilməsində AİHM tərəfindən beynəlxalq hüququn şərhinə əsaslanan qərarlar hüquqlara riayət edilməsi (və ya pozulması) ilə bağlı mübahisənin həlli üçün milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hüquqi vasitələrin tükəndiyi zaman mürəkkəb vəziyyətləri həll etməyə imkan verir. Beynəlxalq hüquq nöqteyi-nəzərindən AİHM konkret vəziyyətdə tətbiq edilən milli qanunvericilik normalarını və onların düzgün və dəqiq icrası ilə bağlı hüquq-mühafizə orqanlarının hərəkətlərini qiymətləndirir və bununla da mübahisəni mahiyyəti üzrə həll edir. Dövlətlərin AİHM-in tələblərinə ciddi riayət etməklə, o, tədricən vahid hüquqi Avropa məkanını formalaşdırır. Eyni zamanda, belə bir məkanın formalaşması üçün mühüm şərtlər Konvensiyanın norma və prinsiplərinin mənasının dəqiq başa düşülməsi, habelə onların milli qanunvericilik institutlarında daha da inkişaf etdirilməsidir [14, s. 26]. Eyni zamanda, mübahisələrin həlli yollarını müəyyənləşdirərkən hansı tənzimləyici formulun seçilməsindən asılı olmayaraq, milli qanun və Konvensiya normalarının uyğunlaşdırılması problemini həll etmək zəruridir [15, s. 55].

AİHM-in məcburi yurisdiksiyasının tanınması ilə əlaqədar konvension məsələlər daxili hüquq sistemi üçün beynəlxalq məhkəmə nəzarətini aktual etmişdir. Konvensiya üzrə öhdəliklər milli və beynəlxalq hüququn yeni, daha müasir şəkildə uyğunlaşdırılması məsələlərinin dərk edilməsi faktoruna çevrilir. Bu onunla əlaqədardır ki, bu cür öhdəliklər qərarlar, presedentlər ilə bağlı bu beynəlxalq müqavilənin icrası mərhələsində baş verən daxili qanunvericiliyin müddələrinin Konvensiyanın normaları ilə dinamik əlaqələndirilməsi zərurəti yaradır [4, s. 49]. Göründüyü kimi, AİHM-in səhiyyə sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının Avropa Şurası ölkələrində tətbiqi ilə bağlı mübahisələr üzrə veriyi qərarların milli hüquqi implementasiyasında mühüm əhəmiyyəti vardır və bu mexanizmi Avropada ən işlək mexanizm hesab etmək olar.

Bundan başqa səhiyyə sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqi realizəsi ilə bağlı yaranan mübahisələrin mühüm bir qismi də Avropa İttifaqının (bundan sonra Aİ) məhkəmə qurumu olan Avropa Ədalət Məhkəməsinə (bundan sonra - AƏM) aiddir ki, burada da milli hüquqi implementasiyaya dair bir sıra nüanslar mövcuddur. AƏM 1952-ci ildən bəri İttifaqa üzv dövlətlərdə Aİ qanunvericiliyinə, qurumun səhiyyə sahəsində qəbul etdiyi normalara əməl olunmasını və onların düzgün tətbiq olunmasını və implementasiyasını təmin edən məhkəmə mexanizmidir. Zaman keçdikcə o, Avropaya integrasiyanı gücləndirən qərarlar vermiş və vətəndaşların xüsusilə səhiyyə sektorunda getdikcə daha geniş hüquqlarını təmin etmişdir [23]. Məhkəmənin icraatında olan işlər əsasən tibbi sığorta, səhiyyə çatım, pasientlərin hüquqlarının milli səviyyədə implementasiyası ilə bağlı məsələlərdir.

Məhkəmə özünün 27 yanvar 2011-ci il tarixli Komissiya Lüksemburqa qarşı işində, (C-490/09) qeyd edir ki, üzv dövlətlər həmçinin öz milli qanunvericiliklərində sığortalı şəxslərin digər Üzv Dövlətdə aparılan tibbi analizlər və laboratoriya testləri ilə bağlı xərclərin ödənilməsi imkanının olmasını təmin et-

məlidirlər [12]. Həmçinin üzv dövlətlərin xaricdə həyata keçirilən ambulator müalicə üçün sığorta təminatını milli səhiyyə sisteminin həmin sistemə bağlı olan xəstə üçün lazım olan müalicəni təmin edə bilmədiyi yeganə müstəsna halla məhdudlaşdırmasına icazə verilmir (27 oktyabr 2011-ci il, Komissiya Portuqaliyaya qarşı iş, C-255/09).

Məhkəmə səhiyyə sahəsində normaların milli hüquqi implementasiyası ilə bağlı köklü dəyişiklikləri 28 aprel 1998-ci il Kohll və Decker qərarı ilə etmişdir. 1994-cü ildə Lüksemburq vətəndaşı olan cənab Kohll qızının (azyaşlının) Almaniyada yaradılmış ortodont həkimindən müalicə almasını istəmişdir. Bunun üçün Lüksemburq tibbi sığorta fondundan müvafiq icazə tələb olunurdu. Həmin fond müalicənin təcili olmadığını və Lüksemburqda həyata keçirilə biləcəyini əsas gətirərək icazədən imtina etdi. Xidmətlərin təqdim edilməsi azadlığına arxalanaraq, cənab Kohll belə hesab edirdi ki, onun əvvəlcədən icazə almadan qızı üçün Almaniyada müalicə almaq və tibbi sığorta fondundan xərclərinin ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır [19]. Həmin qərar nəticəsində İttifaqın qanunverici orqanı Aİ-nin səhiyyəyə dair qanunvericiliyini əsaslı şəkildə dəyişdirmişdir. Kohll və Decker qərarı göstərdi ki, Aİ-nin 1408/71 nömrəli Qaydası və onun icra qaydaları ilə tətbiq edilən sistemə paralel olaraq, başqa bir yerdə planlaşdırılan tibbi müalicə üçün əhatə dairəsini tənzimləyən əvvəlcədən icazə sxemini nəzərdə tutur. Bir Aİ üzvü olan dövlət, digər üzv dövlət tərəfindən tətbiq edilən tariflərə uyğun olaraq, Müqavilələrdə təsbit olunmuş əsas azadlıqlara (səhiyyə xidməti göstərmək azadlığı və malların sərbəst hərəkəti) riayət etməlidir. Bu o deməkdir ki, tibbi sığorta fondunun, xəstənin ölkəsinin tətbiq etdiyi tariflərə uyğun olaraq digər Üzv Dövlətdə ambulator müalicəyə görə ödəniş və ya tibbi məhsulların alınması ilə bağlı əvvəlcədən icazə almadan əldə etmək mümkündür.

Bundan əlavə, beynəlxalq hüquqda səhiyyə sahəsində yaranan mübahisələrin həllində digər alternativ mübahisə mexanizmləri də əhəmiyyətli rol oynayır. Belə mexanizmlərdən biri Daimi Arbitraj Məhkəməsidir (bundan sonra - DAM). Belə ki, səhiyyə sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının realizəsi ilə bağlı mübahisələr eyni zamanda DAM-ın da predmeti olmuşdur. ÜST mütəxəssisləri hesab edirlər ki, mübahisələr halında müvafiq məhkəmə forumu kimi təyin edilmişdir, lakin bu, mübahisələrin sülh yolu ilə həllinə yönəlmiş bir sıra addımlar və vasitəçilik uğursuzluğa düşər olmuşdur [25]. Əlbəttə qeyd edilməlidir ki, belə beynəlxalq mübahisələrin həllində əsas məqsəd təkcə dövlətlərin uyğunsuz hərəkətlərinin aradan qaldırılması deyildir. Burada əsas məsələ eyni zamanda, dövlətlərin səhiyyə sahəsində öz öhdəliklərinin pozulması ilə bağlı hərəkətlərdən çəkilməkdən ibarətdir. Buna görə də, əsas məqsəd uyğunluğu təşviq etmək, uyğunsuzluğun qarşısını almaq və beynəlxalq hüququn aliliyini təmin etmək üçün vasitə kimi mübahisələrin həlli ilə bağlı mövcud olan elementlərə diqqət yetirməkdir. Hazırda səhiyyə ilə bağlı mübahisələrin aradan qaldırılması, Beynəlxalq Səhiyyə Qaydalarına müvafiq olaraq DAM tərəflərin fikir ayrılıqları ilə bağlı məcburi arbitraj qərarı verir. DAM-da iddiaçı dövlət həm DAM-ı, həm

də cavabdeh dövləti xəbərdar etməklə arbitraj bildirişi təqdim etməlidir. Öz növbəsində cavabdeh otuz gün ərzində öz cavabını göndərməlidir. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsindən fərqli olaraq, iştirakçı dövlətlər bir, üç və ya beş arbitr təyin etməkdə sərbəstdirlər. Mübahisənin tərəfləri arbitrajın yerini seçə bilirlər [18]. Səhiyyə sahəsində mübahisələr üzrə qərarların milli hüquqi səviyyədə realizə olunmasının bir mühüm tərəfi vardır ki, arbitrajın qərarı tərəflər üçün məcburi xarakter daşıyır. Bu isə qeyd edilən sahədə qərarların daha səmərəli icra və implementasiya şərtlərini diqtə edir.

III. Nəticə

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, beynəlxalq hüquqda səhiyyə sahəsində yaranan mübahisələrin məhkəmə mexanizmləri ən effektiv vasitələrdən biri hesab edilir. Universal və regional əsaslarda səhiyyə sahəsində beynəlxalq normaların milli hüquqda realizəsi ilə bağlı yaranan mübahisələri həll etmək üçün potensial səlahiyyətli mexanizmlərin fəaliyyətinin təhlilindən də göründüyü kimi, əsas məqsəd dövlətlərin səhiyyə sahəsində öz öhdəliklərinin pozulması ilə bağlı hərəkətlərdən çəkintirməkdən ibarətdir. Təhlillər göstərir ki, səhiyyə sahəsində mübahisələr üzrə beynəlxalq məhkəmə mexanizmlərindən ən səmərəli qurum AİHM hesab edilir. AİHM-in səhiyyə hüququ və ya sağlamlıq hüququ ilə bağlı işlərə əsasən Konvensiyanın 2, 3 və 8-ci maddələri kontekstində baxır və Məhkəmə bu işlərdə dövlətlərin pozitiv öhdəliklərini müəyyən edir. Səhiyyə sahəsində mübahisələr üzrə arbitraj qərarlarının milli hüquqi səviyyədə realizə olunmasının bir mühüm tərəfi ondadır ki, arbitrajın qərarı tərəflər üçün məcburi xarakter daşdığı üçün bu normalar daha səmərəli icra və implementasiya olunur.

REFERENCES:

1. Androsova, A., Novikova T. Problems and prospects for resolving disputes within the framework of the World Health Organization in the light of the COVID-19 pandemic // *International Justice*. 2021. No. 2 (38). - p. 134–150 (in Russian – *Андросова, А., Новикова Т. Проблемы и перспективы урегулирования споров в рамках Всемирной организации здравоохранения в свете пандемии COVID-19. Международное правосудие*. 2021. № 2 (38). - с. 134–150).
2. *Commission v Luxembourg*.
URL: <https://curia.europa.eu/juris/documents.jsf?num=C-490/09> (last access 21.10.2023).
3. Council of Europe (1997), Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with Regard to the Application of Biology and Medicine (Convention on Human Rights and Biomedicine), CETS No. 164, 4 April 1997.
URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treaty-num=164> (last access 21.10.2023)
4. EctHR, *A. B. and C. v. Ireland*.
5. EctHR, *Centre for Legal Resources on behalf of Valentin Câmpeanu v. Romania*.
6. EctHR, *Glass v. The United Kingdom*.

7. EctHR, *Iliya Petrov v. Bulgaria*.
8. EctHR, *Koch v. Germany*.
9. EctHR, *Oyal v. Turkey*.
10. EctHR, *P. and S. v. Poland*.
11. EctHR, *Penyatkova and others v. Moldova*.
12. EctHR, *Pretty v. the United Kingdom*.
13. EctHR, *Vasileva v. Bulgaria*.
14. Glukhova, Y. V. Reducing the risk of uncertainty when correlating the norms of international law with domestic law // *Bulletin of SUSU. Series Pravo*. 2017. v. 17, no. 1. - p. 25–30 (in Russian – Глухова, Е. В. Снижение риска неопределенности при соотношении норм международного права с правом отечественным. Вестник ЮУрГУ. Серия Право. 2017. т. 17, вып. 1. - с. 25–30).
15. Gracheva, S.A. Harmonization of national and international law in connection with the implementation of decisions of the European Court of Human Rights (theoretical perspective) // *Journal of Foreign Legislation and Comparative Law*, 2018, No. 4. – p. 47-56 (in Russian – Грачева, С.А. Согласование национального и международного права в связи с вопросами исполнения постановлений европейского суда по правам человека (теоретический ракурс). Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения, 2018, № 4. – с. 47-56).
16. Guide to article 8 of the ECHR.
URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_8_rus (last access 21.10.2023).
17. Handbook on European law relating to the rights of the child. 2022 edition. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022, 301 p.
18. Hoffman, S. J., Habibi, R., Villarreal, P., & Campbell, S. (2022). Mending Dispute Resolution under the International Health Regulations. *International Organizations Law Review*, 19(1), pp. 241-268.
19. Judgments of the Court of Justice in Cases C-120/95 and C-158/96, *Nicolas Decker v Caisse de Maladie des Employés Privés and Raymond Kohll v Union des Caisses de Maladie*.
URL: <https://curia.europa.eu/en/actu/communiqués/cp98/cp9826en.htm> (last access 21.10.2023)
20. Lukashuk I. I. International law. General part: textbook. 3rd edition. Moscow, Wolters Kluwer, 2005. – 432 p (in Russian – Лукашук И. И. Международное право. Общая часть. Москва: Вольтерс Клувер, 2005. – 432 с.).
21. Sofia G. and Daniel T., 'Health and Human Rights', in Sofia Gruskin (ed.), *Perspectives on Health and Human Rights*, Routledge, London, 2005.
22. Solbakk, J. H. The bio-politics of extending preimplantation genetic diagnosis : a Norwegian case story. In Jónsdóttir, I., ed. lit. - PGD and embryo selection: report from an International Conference on Preimplantation Genetic Diagnosis and Embryo Selection, Copenhagen: 2005. p. 99-104.
23. The Court of Justice and Healthcare.
URL: <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2019-05/qd-04-18-747-en-n.pdf> (last access 21.10.2023)
24. The EctHR. Interpretation and normative acts. Baku, GISO Enterprise KRINB, 2006, 862 p (in Azerbaijani – Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi. Şərhlər və normativ aktlar. Bakı, GISO Müəssisəsi KRINB, 2006, 862 s.).
25. World Health Organization, World Health Assembly, Revisions of the International Health Regulations (Res, WHA58.3, 58th assembly, 23 May 2005).

International judicial mechanisms for resolving disputes arising in connection with the implementation of international law in the field of health in national law

FATIMA HUSEYNOVA*

Abstract

The article examines the activities of international judicial mechanisms to resolve disputes that may arise in connection with the implementation of international law in the field of health in national law. In particular, the activities of the European Court of Human Rights are widely analyzed here. It is noted that the European Court of Human Rights considers disputes related to the field of healthcare, as a rule, in the context of articles 2, 3 and 8 of the European Convention. At the same time, the decisions taken by the European Court of Justice in this area were involved in the analysis. In addition, the article analyzes the activities of alternative dispute resolution mechanisms. In this direction, attention is paid to the activities of the Permanent Court of Arbitration.

Keywords: healthcare, norms of international law, national legal implementation, disputes, international judicial mechanisms.

Международные судебные механизмы разрешения споров, возникающих в связи с реализацией норм международного права в области здравоохранения в национальном праве

ФАТИМА ГУСЕЙНОВА**

Резюме

В статье рассматривается деятельность международных судебных механизмов по разрешению споров, которые могут возникнуть в связи с реализацией норм международного права в области здравоохранения в национальном праве. Здесь подробно анализируется деятельность Европейского суда по правам человека. Отмечается, что Европейский суд по правам человека рассматривает споры, относящиеся к сфере здравоохранения, как правило, в контексте статей 2, 3 и 8 Европейской конвенции. В то же время к анализу были привлечены решения, принятые Европейским судом в этой области. Кроме того, в статье анализируется деятельность альтернативных механизмов разрешения споров. В этом направлении уделяется внимание деятельности Постоянного Арбитражного Суда.

Ключевые слова: здравоохранение, нормы международного права, национально-правовая реализация, споры, международные судебные механизмы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 23.10.2023

Çapa qəbul: 28.02.2024

* Ph.D., Baku State University, lawyer.fatima85@gmail.com

** доктор философии по праву, Бакинский государственный университет, lawyer.fatima85@gmail.com

